

EDUCATION

edukim

Образование

Ausbildung

éducation

ВАСПИТАЊЕ И ОБРАЗОВАЊЕ
часопис за педагошку теорију и праксу

УДК – 37

ISSN 0350 – 1094

ПОДГОРИЦА

Год XXXVIII

Годишњи број 3

2013

Часопис издаје Завод за уџбенике
и наставна средства Подгорица

Први број часописа „Васпитање и
образовање” је изашао 1975. год

Излази тромјесечно

Тираж 1000

Рукописи се не враћају

Штампа “Штампарија Обод”
АД Цетиње

Главни уредник
Радован Дамјановић

Одговорни уредник
Др Божидар Шекуларац

Редакција
Др Ратко Ђукановић
Др Рајка Глушица
Мр Наташа Ђуровић
Зорица Минић
Др Изедин Крњић
Др Божидар Шекуларац
Радован Дамјановић

Секретар Редакције
Снежана Јовановић

Лектор
Сања Орландић

Преводилац
Мр Радослав Милошевић-АТОС

Коректура
Весна Вујовић

Корице
Слободан Вукићевић

Компјутерска обрада
Марко Липовина

ВАСПИТАЊЕ И ОБРАЗОВАЊЕ
ЧАСОПИС ЗА ПЕДАГОШКУ ТЕОРИЈУ И ПРАКСУ

3

Подгорица, 2013

Уредништво и администрација:
ВАСПИТАЊЕ И ОБРАЗОВАЊЕ
Подгорица, Римски трг бб
Телефон: 00 382 20 265-024; 00 382 20 405-305; 00 382 67 391 391

Е-mail :
casopis.mpin@mps.gov.me
snezana.jovanovic@mna.gov.me
radovan.damjanovic@mps.gov.me

Годишња претплата:

- за студенте 5.00 €
- за појединце 10.00 €
- за установе 15.00 €
- за иностранство 20.00 €

Износ претплате за већи број прималаца од 5 (пет) умањује се за 20%

Претплата се уплаћује на жиро рачун: 510 – 267 – 15

Завод за уџбенике и наставна средства Подгорица

* * *

Главни уредници:

Радивоје Шуковић (1975-1978); Стеван Костић (1979-1983); Милош Старовлах (1983-1991); Др Божидар Шекуларац (1992-1996); Крсто Лековић (1997-1998); Др Павле Газивода (1999-2007); Радован Дамјановић (2007-.....)

Одговорни уредници:

Наталија Соколовић (1977-1978); Боривоје Ћетковић (1979-1998);
Др Божидар Шекуларац (1999-.....)

САДРЖАЈ
CONTENTS
3/2013

САДРЖАЈ

ЧЛАНЦИ (научни, прегледни, стручни радови)

Зоран ЈОВОВИЋ
Политика (политичка култура) и васпитање 17

Емилија ЛАЗАРЕВИЋ
Владан ПЛЕЋЕВИЋ
Мултимодални терапијски приступ у раду с дјецом
која имају дефицит пажње с хиперактивношћу 31

Александар РАДОМАН
Црногорска средњевјековна књижевност
– идентификација, периодизација, преглед 47

ИСТРАЖИВАЊА

Весна Килибарда
Његошево познавање италијанскога језика 69

НАСТАВНО-ВАСПИТНИ РАД

Нађа ДУРКОВИЋ
Облици ученичких писаних радова, с посебним
освртом на подстицање вјештине описивања 83

Максут ХАЦИБРАХИМОВИЋ
Понављање градива у настави географије 99

Душко БЈЕЛИЦА Јовица ПЕТКОВИЋ Реализација плана и програма тренинга	119
Мирослав ДОДЕРОВИЋ Здравко ИВАНОВИЋ Регионално географски приступ проблематици земљишта и могућност наставне актуелизације у основној и средњој школи	131
Мирко ЂУКАНОВИЋ Примјена мултимедија у настави Природе и друштва	151
Нада ОРБОВИЋ Драгица МИЈАНОВИЋ Примјена информатике (Adobe Photoshop i AutoCAD) у Наставном предмету Географија	163
Јелена ПЕРУНОВИЋ-САМАРЦИЋ Учење на даљину – on line учење – реалност или жеља	173

ПРЕГЛЕДИ, ОСВРТИ, КОМЕНТАРИ

Светлана Чабаркапа Омаж Мирку Ковачу	185
Васиљ ЈОВОВИЋ Помени Балшића и Османских Турака у црногорској периодици (Грлица и Орлић)	191
Џоана ПЕРКАЈ Настава модерне историје Југоисточне Европе (Циклус семинара реализованих у Црној Гори 2012. и 2013)	203

ПРИКАЗИ

Маја ГРГУРОВИЋ Књига о Виту – писцу из лектуре: Максим Вујачић, Вито зачоченик жуте гошће, 3 М Макарије, Подгорица, Никшић, 2012.	209
Максут ХАЦИБРАХИМОВИЋ Божидар Шекуларац и Цветко Павловић: Топонимија општине Бар, ДАНУ, Подгорица, 2012. год.	211

<p>Цветко ПАВЛОВИЋ Рукопис Блажа Т. Орландића: Чувари Јадрана – Сјећање на Тршћанску кризу 1953. и морнарички живот у ЈНА, Културни центар Бар, 2012.</p>	<p>215</p>
<p>Драгица МИЈАНОВИЋ Здравко Ивановић: Стара Варош кроз вјекове, Географски институт Филозофског факултета, Никшић, 2012. год.</p>	<p>219</p>
<p>Здравко ИВАНОВИЋ Михаило Бурић, Бранко Мицев, Лука Митровић: <i>Атлас климе Црне</i> Горе, ЦАНУ, Подгорица, 2012. год.</p>	<p>223</p>
<p>IN MEMORIAM</p>	
<p>Радослав Ротковић, академик</p>	<p>227</p>

CONTENTS

ARTICLES (scientific, reviews, professional paper)

Zoran JOVOVIĆ
Politics (political culture) and education 17

Emilija LAZAREVIĆ
Vladan PLEĆEVIĆ
Multimodal therapy approach to children with
attention deficit and hyperactivity disorder 31

Aleksandar RADOMAN
Montenegrin Medieval Literature
– identification, periodization, review 47

RESEARCH

Vesna Kilibarda
Nyegosh's knowledge of Italian language 69

TEACHING AND EDUCATIONAL WORK

Nađa DURKOVIĆ
Forms of pupils' papers – Improving descriptive
writing skills through encouragement 83

Maksut HADŽIBRAHIMOVIĆ
Recapitulation of teaching materials in teaching of Geography 99

Duško BJELICA Jovica PETKOVIĆ Realisation of Training Plan and Training Program	119
Miroslav DODEROVIĆ Zdravko IVANOVIĆ Regional-geographical approach to land issue and ability of teaching update in primary and secondary school	131
Mirko ĐUKANOVIĆ The Use of Multimedia in Teaching Science and Society	151
Nada ORBOVIĆ Dragica MIJANOVIĆ Implementation of Information Science in Geography teaching (Adobe Photoshop and AutoCAD)	163
Jelena PERUNOVIĆ-SAMARDŽIĆ Distance Learning – Online learning – reality or desire	173

REVIEWS, REFLECTIONS, COMMENTS

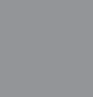
Svetlana ČABARKAPA Tribute to Mirko Kovač	185
Vasilj JOVOVIĆ Mentioning of the Dynasty of Balshich and Ottoman Turks in Montenegrin Periodicals (<i>Grlica</i> and <i>Orlić</i>)	191
Džoana PERKAJ Teaching of Modern History of South East Europe (Cycle of Seminars realised in Montenegro in 2012 & 2013)	203

REVIEWS

The Book on Vito – Writer from School Literature: Maksim Vujačić, Vito a prisoner of the yellow guest, 3 M Makarije, Podgorica, Nikšić, 2012.	209
Maksut HADŽIBRAHIMOVIĆ Božidar Šekularac and Cvetko Pavlović: <i>Toponyms of Bar Municipality</i> , DANU, Podgorica, 2012.	211

Cvetko PAVLOVIĆ Manuscripts of Blažo T. Orlandić: <i>Guardians of the Adriatic – the Memory of 1953 Trieste Crisis and seamen life of Yugoslav National Army</i> , Cultural Centre Bar, 2012.	215
Dragica MIJANOVIĆ Zdravko Ivanović: <i>Old Town through centuries</i> , Geographic Institute, Faculty of Philosophy, Nikšić, 2012.	219
Zdravko IVANOVIĆ Mihailo Burić, Branko Micev, Luka Mitrović: <i>The Atlas of Montenegro's climate</i> , CANU, Podgorica, 2012.	223
IN MEMORIAM	
Radoslav Rotković, Academician	227

ЧЛАНЦИ
(научни, прегледни, стручни радови)

Zoran JOVOVIĆ¹

POLITIKA (POLITIČKA KULTURA) I VASPITANJE

Rezime:

Politika je složena pojava i njene niti su jednostavno utkane u sve sfere šireg društvenog sistema (jedna od sfera jeste sfera vaspitanja i obrazovanja), a naročito danas u eri kapitalizma i etatizma kad država hoće da reguliše sve. Politika, javna djelatnost, usmjeravanje je (a glavna poluga usmjeravanja jeste država) pojedinaca i diferenciranih grupa prema određenom cilju; usmjeravanje u pravcu zadovoljenja diferenciranih potreba i interesa. To usmjeravanje trebalo bi da bude određeno moralnim obrascima (*i političkom kulturom*), budući da od njega, usmjeravanja, zavisi opstanak, funkcionisanje i razvoj, vaspitanje i obrazovanje, pojedinaca i grupa.

U radu se razmatra odnos između politike i vaspitanja tj. razmatra se politika u domenu vaspitanja i vaspitanje (kao proces svjesnog prenošenja kulture, posebno od starijih pojedinaca na mlađe; sve ono što pojedinci svjesno, namjerno, organizovano i sistematski preduzimaju na planu formiranja ličnosti) u domenu politike.

Ključne riječi: politika (*politička kultura*); vaspitanje (politika u domenu vaspitanja i vaspitanje u domenu politike).

1.

Skoro svi politički pisci (sociolozi politike) ističu da je *politika*² specifična socijalna djelatnost, da je to jedan od najopštijih pojmova sveukupne društvene

¹ Mr Zoran Jovović, doktorant, Filozofski fakultet u Nikšiću; i Vlada Crne Gore – Uprava za mlade i sport.

² Riječ politika potiče iz starogrčkog jezika. „Veći je broj reči koje su poslužile za pravljenje evropskih derivata: polis – grad, država, skup građana; politea – javni poredak, ustav; polites – članovi zajednice; politicos – građanski, državni; ta politika - građanske ili državne vlasti; i politike tehne – politička veština. Poznato je da je u evropske jezike reč politika došla preko latinskih reči politia i politica – javni poredak, ustav. Danas je reč razgranala svoje značenje i prema spolja i prema unutra“ (M. Ivković, 2003. str. 220).

misli. Ona, politika³, nalazi se u čovjekovoj svakodnevnicu svih epoha i svih dosadašnjih zajednica.

Politika je izuzetno kompleksna pojava i njene niti su, jednostavno, utkane u sve sfere društva (jedna od sfera jeste vaspitanje i obrazovanje), a naročito danas u eri kapitalizma i etatizma (globalizacije, mondijalizacije i sl.) kad država hoće da reguliše sve. Granice politike su razlivene i njen se sadržaj mijenja zavisno od tipa društvenog sistema i njegove matrijalne razvijenosti. Upravo zbog te razlivenosti, poroznosti, granica i mijenjanja sadržaja otežano je razgraničenje politike od ostalih sfera društva (iako otežano, njene granice se ipak mogu povući; bez granica politici se oduzima posebnost i realnost)⁴. Politika je počela da označava javnu djelatnost na svim nivoima organizovanog nastupanja, a prošireno značenje pojma politika zahvatilo je različite oblasti, pa su u opticaju, pored endogene i egzogene politike, finansijaka politika, socijalna, kulturna, turistička i obrazovna politika – ili pravilnije **politika vaspitanja**.

Politika – koja je to i kakva djelatnost? Mišljenja o tome koja je i kakva djelatnost brojna su; sličnost između njih oscilira od veoma sličnih do veoma različitih. Mi ćemo ih svrstati u tri grupe (Prof. dr Risto Kilibarda, sociolog politike, 2013. g.):

1. *Politika je socijalna djelatnost i pomoću nje se realizuju određeni, opštedruštveni ili užji, ciljevi*. Evo nekoliko takvih odrednica: Politika je

³ Francuski politikolog M. Diverže, na primjer, ističe da je politika starija od pojedinca, da se javlja i prije njega, kod životinja, istina ne kod svih – tek od kičmenjaka. On je vezije za „psihološku“ hijerarhiju, za razlikovanje šefova i „članova“. Hijerarhije, s obzirom da je fiziološka, kod insekata nema (pčele radilice su fiziološki aseksualne). Tu nema politike. Politika se rađa sa kičmenjacima, u čoporu, stadi – tu se izdvajaju predvodnici od ostalih članova. Taj status, predvodnici, prevashodno, zauzimaju na osnovu ličnih osobina (kao što su: starost, pol, snaga, lukavstvo i slično). Kako ističe francuski politikolog M. Diverže (1966 : 15–20), prijeklo i nasljeđe nemaju neku bitnu funkciju; tu se, baš kao i u ljudskom društvu, vlast vrši u korist onih koji je imaju – „šefovi“ životinjskih „društva“ imaju od nje ličnu korist (ona im osigurava privilegije kao što su: prioritet u ishrani, prioritet u seksualnom opštenju i slično). Ove teze su zanimljive, ali izjednačavati politiku sa hijerarhijom znači izjednačiti organizaciju sa akcijom, a formu sa njenom sadržinom. I dalje, ističe R. Kilibarda (2013), time se brišu one razlike između instinktivne „prirodne“ i svjesne ljudske organizacije tj. između ljudskog društva i životinjskog stada. Svijest za politiku, kao djelatnost javnog odlučivanja, nije irelevantna, već naprotiv – *ako se ovome doda da je nejasno šta je politika – uzrok ili posljedica hijerarhije, ima li granice između nje i društva i ako je ima gdje je – onda je razumljivo što se ovaj koncept odbacuje*.

⁴ *Politika nije jedina djelatnost koja je tijсно povezana sa drugim društvenim djelatnostima, niti je jedina složena društvena djelatnost; njene granice se ipak mogu povući, jer u liberalnom kapitalizmu politika je ograničena na uzan sektor javnih poslova, i moguće je jasno identifikovati nosioce politike kao što su: organi državne vlasti, predstavnička tijela, političke stranke. Otuda je neosnovano poistovjetiti društvo sa politikom* (vidjeti: N. Pušić, *Klase i politika*, Rad, Beograd, 1968. g.).

djelatnost koja određuje ciljeve drugih socijalnih djelatnosti i sredstva koja su potrebna za realizovanje istih tih ciljeva; to je, jednostavno, djelatnost stvaranja i održavanja društvenih zajednica bilo koje vrste (Žuvnel); Politika je ostvarivanje diferenciranih ciljeva globalnih društava (J. Đorđević); Politika je djelatnost usmjeravanja globalnih društvenih sistema u određenom pravcu – usmjeravanje ljudskih djelatnosti (R. Lukić); Politika je djelatnost kojom se utiče na sve sfere društvenog sistema (Aron); Politika je djelatnost kojom se protivnik pobjeđuje (Šmit); Politika je vještina obaranja protivnika svim raspoloživim sredstvima (Makijaveli); Politika je izmirenje suprotnih interesa i obezbjeđivanje zajedničkih (T. Akvinski); Politika je održavanje društvene ravnoteže koja se neprekidno remeti (Oriju i Bentli); Politika je način regulisanja društvenih odnosa bez obzira ko ih i kako reguliše (Kokeger); Politika je odnos između jednakih radi zadovoljenja diferenciranih interesa (Aristotel); Politika je specifičan vid klasne borbe za uticanje na državu kao na silu koja obezbjeđuje realizovanje određenih interesa, dakle, borba različitih klasa oko državne vlasti i uticanja na nju (Pašić).

2. *Politika se izjednačava sa nekim dijelom društvenog sistema, sa nekom drugom društvenom pojavom ili društvenom djelatnošću:* sa prinudom, vlašću, državom, silom, totalnom dominacijom; politika je oblik nuklearne strategije, nauka o upravljanju državom i vještina vođenja odnosa sa drugim državama, **nauka o vaspitanju pojedinaca i grupa** – ona je, politika, prema R. Lukiću, usmjeravanje globalnog društva, pomoću države, u određenom pravcu.

3. *Vrijednosne odrednice politike: one je implicite određuju, bolje reći, one je i ne definišu, nego vrijednujući je, bilo pozitivno ili negativno, izražavaju stav, raspoloženje odedenih skupina ljudi, lociranih u određenim prostornim i vremenskim okvirima, prema tom veoma prisutnom „nad ja“ u ponašanju, odnosima i životu ljudi kao i u njihovom intelektualnom meditiranju.* Subjektivni stav prema politici (sa kojim se iscrpljuje određenje politike) „pristutan“ je i kod definicija prethodne dvije grupe – on izbija iz njih. Navešćemo nekoliko primjera: politika je najplemenitija socijalna djelatnost i pomoću nje se može stvoriti etičko društvo – dobro društvo; ona, politika, od čovjeka stvara građanina, stvara ljudsko biće koje je, ne pasivno već, aktivno, ili potpuno suprotna ocjena: politika je podla, lukava, nemoralna, ona je nasilje i protivna je ljudskoj prirodi.

Razvrstali smo odrednice politike u tri skupine odrednica. Kao što se da vidjeti zajednički imenitelj za prvu skupinu odrednica jeste shvatanje politike kao svjesnog usmjeravanja pojedinaca i grupa prema nekom cilju. Za drugu skupinu odrednica zajednički imenitelj jeste vezivanje politike za funkciju i monopol države. Za treću skupinu odrednica zajednički imenitelj jeste vrijednosno kodiranje politike, supsumiranje pod kulturne vrijednosti ili apstrahovanje. Dakle, zajednički imenitelj sve tri skupine bi mogao biti: politika, javna djelatnost, je usmjeravanje, a glavna poluga usmjeravanja jeste država, pojedinaca i grupa prema određenom cilju; usmjeravanje u pravcu

zadovoljenja diferenciranih potreba i interesa. To usmjeravanje bi trebalo da bude određeno moralnim obrascima, budući da od njega (usmjeravanja) zavisi opstanak, funkcionisanje i razvoj – vaspitanje i obrazovanje – pojedinaca i grupa.

Politika ima svoja tri konstitutivna elementa, i to (Samardžić, 1993):

- ▶ Vladavinu;
- ▶ Interes i
- ▶ Javnost – društvo.

Svaki od elemenata ima svoje strukturne osobenosti. Vladavina očitava političku moć (oslanja se na sistem institucija izvršne i upravne vlasti – što je država u užem smislu riječi), interes očitava političku participaciju (realizuje se, interes, posredstvom predstavničkih i zastupničkih tijela), a javnost – slobodnu političku konverzaciju (javnost funkcionise na osnovu neposrednog i posrednog opštenja građana). „Politika savremenog trenutka, napominje Samardžić, pretpostavlja međusobnu ravnotežu tri navedene oblasti, a svaka pak ponaosob ima jake razloge postojanja:

- ▶ Vladavinu u poretku;
- ▶ Interes u potrebi i
- ▶ Javnost u slobodi.

Zato kada razlozi poretka prevladaju nad razlozima slobode, politika poprima autoritarnu formu. Takođe kada se cjelokupna politika pretvori u interesno zastupništvo, u opasnost se dovodi održanje cjeline zajednice. Pa ipak, u savremenim zajednicama skoro da uvijek postoji pretežnost jedne oblasti politike nad druge dvije. Obično se dešava da oblast vladavine nadvlada područja interesa i javnosti. Zato i savremenu politiku karakterišu borbe, pokreti i procesi za bolje predstavljanje i veću političku slobodu.“ Država, političke stranke i druge organizacije/institucije – sve su to politički subjekti (a politika podrazumijeva političke subjekte). Ona, politika, ima i raznovrsna sredstva političke organizovanosti, a izdvajaju se: pravna, privredna, religijska, vaspitna i obrazovna i slično. Njeno najosnovnije, najbitnije, sredstvo jeste država. Vođenje politike je vještina sa brojnim psihološkim momentima; vještina koja uključuje i nemoralna i brutalna sredstva – otuda i govor o **političkoj kulturi**.

Političku kulturu Almond (2000. g.) određuje kao mrežu orijentacija pripadnika društvenog sistema prema ključnim političkim objektima. Orijehtacije u sebi sažimaju elemente afektivnih, spoznajnih i vrijednosnih orijentacija. „Politička je kultura mreža individualnih orijentacija i stavova pripadnika društva prema političkom procesu. Ove individualne orijentacije uključuju nekoliko komponenata: 1. Kognitivne orijentacije, znanje sadašnje i drugo o ključnim političkim objektima; 2. Afektivne orijentacije, osjećanje privrženosti datom političkom sistemu; 3. Vrijednosne orijentacije – sadrže i mnjenje o političkim objektima, koji obično uključuju primjenu univerzalnih standarda u vrednovanju političkih događaja i objekata“. Politička kultura, kao specifičan oblik društvene svijesti koja uključuje saznanja o političkoj stvarnosti, u

savremenim demokratskim političkim sistemima, nam predstavlja realnu sliku onoga što pojedinci i grupe misle i vjeruju o određenim političkim činjenicama, a ne ono što se zaista događa.

Almond razlikuje tri osnovna, „čista“, tipa političke kulture:

- ▶ Parohijalnu političku kulturu;
- ▶ Podaničku političku kulturu; i
- ▶ Participativnu političku kulturu.

Parohijalnu političku kulturu karakteriše individua koja prema političkom sistemu, kao podsistemu društvenog sistema, ima odnos poštovanja koji je ambivalentan. Taj odnos nije zasnovan na informacijskim sadržajima, već je zasnovan na afektivnim stavovima. Ovaj tip kulture, parohijalni, javlja se u nerazvijenim društvenim sistemima u kojima je specijalizacija društvenih uloga/funkcija na najnižem nivou, ili čak i ne postoji.

Podaničku političku kulturu karakteriše promatrački, pasivan i fatalistički odnos prema političkom sistemu. Pojedinaac nema razvijenu svijest o sopstvenoj ulozi u tvorbi vlasti te on nije sudionik političkog procesa. Međutim, to ne znači da od vlasti ništa ne očekuje. Naprotiv – pojedinac očekuje da se vlast stara o njemu, da rješava njegove diferencirane probleme, da mu obezbijedi neophodne uslove za rad i život u društvenoj zajednici.

Participativna politička kultura je ona u kojoj pojedinac sebe doživljava kao aktivnog, ne pasivnog, učesnika u vlasti, u njenoj tvorbi. Samim tim, vlast nije data, nego je promjenjiva i zavisi od pojedinca i njegovih preferenci. Tako se pojedinac i ponaša u odnosu na vlast. On, pojedinac, participira u njoj, ima velika očekivanja, a od njihovog ispunjenja zavisi i sama vlast.

Almond, s obzirom da su navedeni „čisti“ tipovi političke kulture dosta rijetki, razlikuje i sljedeće tipove (međutipove) političke kulture:

- ▶ Parohijalno-podaničku političku kulturu;
- ▶ Parohijalno-participativnu političku kulturu; i
- ▶ Podaničko-participativnu političku kulturu.

Parohijalno-podanička politička kultura odlikuje političke sisteme u trenutku njihovog istorijskog rasta i razvoja – kada prave istorijski prelaz od parohijalne ka centralizovanoj vlasti (kada određeni broj pojedinaca i grupa počinje da se ponaša u skladu sa podaničkom kulturom).

Parohijalno-participativna politička kultura je kultura koja dominira u parohijalnim društvenim sistemima gdje su uvedene institucije/ustanove/organizacije koje podrazumijevaju participaciju građanstva. U takvim društvenim zajednicama javlja se sukob između zahtjeva parohijalnih političkih struktura i zahtjeva za participativnim građanstvom, pri čemu društvo balansira između demokratije i autoritarnosti (Almond & Verba, 2000 : 29).

Podaničko-participativna politička kultura je ona u kojoj je značajan dio populacije usvojio, internalizovao, specijalizovane „input“ orijentacije i jednu aktivističku samoorijentaciju, dok je ostali dio populacije ostao, prevashodno,

orijentisan prema vladavini koja je autoritarna. „Za ovaj tip se društva kaže da se nalazi u izmjenjivanju autoritarne i demokratske vladavine. Tipološki gledano, ističe Knežević (2007 : 82), to je ona tačka gdje se danas nalaze društva u transformaciji u istočnoj Evropi, pa i crnogorsko društvo. Kako su se participativne orijentacije proširile samo na dio populacije, participirajuće orijentisani sloj populacije ne može postati kompetentan i samopouzdan dio građanstva. Oni prihvataju norme participativne kulture, ali njihov osjećaj kompetentnosti nije utemeljen na iskustvu i na pouzdanom osjećanju legitimacije. Strukturalne nestabilnosti koje prate podaničko-participativnu kulturu, česta neefikasnost demokratske infrastrukture i sistema vladavine stvaraju alijenirane tendencije među demokratski orijentisanom dijelu populacije. Tako nastaje subjektivna pat pozicija koja može proizvesti sindrom s komponentama idealističkih aspiracija na jednoj, ali i alijenacije od političkog sistema, s druge strane. Primjer su toga autoritarni režimi koji s mješovitom „podaničko-participativnom kulturom“ imaju tendenciju da poprime karakteristike populizma iskazujući pri tom demokratsku strukturu u jednom potpuno izokrenutom obliku, u omotaču jednostranačke vladavine.“

Politička kultura – društveno i pojedinačno prihvatljiva upotreba političkih sredstava od strane različitih političkih subjekata u cilju ostvarenja diferenciranih političkih ciljeva – često se dovodi u vezu sa političkom borbom, u namjeri da se ova druga, politička borba, stavi u granice kulturnog tj. prihvatljivog i dostojnog.

2.

Posmatrano u istorijskoj perspektivi, odnos između politike, kao djelatnosti javnog odlučivanja, i vaspitanja, kao procesa svjesnog prenošenja kulture (pa i političke), posebno od starijih pojedinaca na mlade (sve ono što pojedinci svjesno, namjerno, organizovano i sistematski preduzimaju na planu formiranja ličnosti)⁵, kompleksan je i isprepletan. Važno je napomenuti da politika i vaspitanje (i obrazovanje) imaju isti objekat djelovanja i uticaja – to su: pojedinac (a preko pojedinca) i širi društveni sistem-društvo. Ciljevi su im ili isti, ili slični, ili potpuno različiti. Otuda i nevedena kompleksnost i zamršenost njihovih veza – veze politike, u kojoj odnosi mogu biti intenzivno zamršeni, i vaspitanja.

⁵ U pedagoškoj enciklopediji 2. (Beograd, 1989) vaspitanje je definisano *kao stalna i nužna kategorija (ili funkcija) ljudi i njihovog društvenog života, ali kao i istorijski promjenljiva kategorija i društveno strukturisana pojava. Zbog kompleksnosti samog pojma izostaje njegova precizna odredba i najčešće se upotrebljavaju tzv. operativne definicije. Termin vaspitanje se ponekad koristi u sinonimnom značenju sa terminom obrazovanje, iako je dominantno razlikovanje između samih termina, kao i neslaganje u pogledu obuhvatnosti i značenja jednog i drugog pojma. Neophodno je, takođe, podsjetiti na šire značenje obrazovanja kao procesa koji traje čitavog života* (S. Gvozdenović, 2005 : 16-17)

Odnos, prema sociologu obrazovanja M. Ivkoviću (2003. g.), između politike, kao javne djelatnosti, i vaspitanja, kao procesa prenošenja kulture na pojedince, može se postaviti u dvije ravni analiziranja, i to:

► *Prva ravan je ona u kojoj je politika domen vaspitanja i*

► *Druga ravan je ona u kojoj je vaspitanje domen politike.*

Prva ravan, u kojoj je *politika domen vaspitanja*, tiče se znanja, i ona se može analizirati na dva nivoa. Prvi nivo, napominje Ivković, *je onaj na kome se obrazovanje vidi i ostvaruje kao proces sticanja znanja o politici i iz politike. Politika u svim svojim domenima, na svim nivoima i u svojoj ukupnosti polje je činjenica, društvena je stvarnost ispunjena materijalnim i duhovnim tvorevinama, a onda i psihičkim procesima, koja su zrna znanja, koji su znanje. To i takvo znanje se uči, a uče ga i pojedinci, ali i šire društvene grupe i slojevi. Učenje činjenica o politici i iz politike, ko god da ih uči, bilo gdje da se uče i u bilo kom obliku da se uče, organizovano ili neorganizovano, u školi ili van nje, sredstvima masovnog komuniciranja i/ili u okvirima konstituelnih formi – vaspitanje je. Vapitanje je posrednik između politike i pojedinca. Ono je transmisiona sila, i to jedna jedina, između politike i ličnosti. Škola, kao društvo u malom – društveni mikrokosmos, kičma obrazovanja i obrazovnog sistema u cjelini, jeste mjesto gdje pojedinci stiču znanja o politici i iz politike (političko obrazovanje). Osnovna uloga škole jeste da (mlade) pojedince upozna sa saznanjima o politici kao djelatnosti javnog odlučivanja – djelatnosti usmjeravanja društva kao potpune, globalne zajednice u određenom pravcu prevashodno pomoću državne vlasti ili drugih odgovarajućih specijalizovanih socijalnih organizacija (danas pomoću političkih partija), da kod njih razvije kritičko političko mišljenje kako bi bili sposobni (pojedinci) da razlikuju demokratsko od nedemokratskog, realno od nerealnog i slično. Dakle, škola, kičma obrazovanja, mora da djela u pravcu: da mladima prenese znanja (da mladi obogate svoja znanje) o političkom sistemu (sistemu političkih djelatnosti, odnosa, organizacija i političke kulture vezanih posredno ili neposredno za državu) kao podsistemu društvenog sistema; da kod mladih pojedinaca unosi pozitivna osjećanja prema političkoj zajednici; da jača savremene racionalno-pragmatične stavove (što je od kardinalne relevantnosti u zemljama u razvoju – na primjer: crnogorsko društvo); i da kod mladih pojedinaca podstiče osjećanja građanske kompetencije. Drugi nivo (koji je širi), u kome je politika domen vaspitanja, tiče se odnosa između političkog vaspitanja (političke socijalizacije) i političke kulture (o kojoj smo već govorili). Politička kultura se upoznaje i uči; prenosi se sa starijih pojedinaca na mlađe pojedince. Ona se održava i diverzifikuje i u unutargeneracijskim i intergeneracijskim procesima i odnosima. U zavisnosti od socio-ekonomsko-političkih uslova politička kultura se transformiše, a u određenim uslovima dolazi i do formiranja nove političke kulture – nekog novog tipa. Cjelina svih tih odnosa i procesa naziva se političko vaspitanje – socijalizacija. Takva socijalizacija, politička, obuhvata sveukupno političko vaspitanje i obrazovanje (formalno i neformalno).*

Politička socijalizacija je kontinuiran proces učenja (počinje u predškolskom uzrastu – na primjer: djeca zavole određeni politički sistem i prije nego što steknu osnovna znanja o njemu) koji se podjednako odvija i na pojedinačnom (stvaranje bazičnog tipa ličnosti potrebnog reprodukciji političkog sistema kao podsistema socijalnog sistema; osposobljavanje pojedinaca za ona zanimanja koja će da im omoguće da djeluju kao politički akteri u okviru određenog političkog sistema) i na socijalnom planu (gdje se politička socijalizacija pojavljuje kao cjelina procesa putem kojih širi društveni sistem-društvo prenosi na pojedince osnovna znanja, vrijednosti i norme iz sfere politike).

Po mišljenju mnogih **sociologa politike** političko vaspitanje (socijalizacija) ima nekoliko osnovnih funkcija/uloga, i to (Butigan, 1994. g.):

- ▶ Organizaciono-institucionalna funkcija (pružanje znanja pojedincima i grupama o diferenciranim političkim organizacijama i funkcijama);
- ▶ Integrativna funkcija (ova funkcija se ostvaruje razvojem spremnosti pojedinaca – građana – za usklađivanje diferenciranih političkih interesa);
- ▶ Identifikacijska funkcija (ova funkcija se odvija preko zajedničke političke kulture koja omogućava pojedincima i grupama poistovjećivanje sa stranačkim, nacionalnim i drugim kolektivima);
- ▶ Legitimizacijska funkcija (rast povjerenja građana u dati politički sistem, kao podsistem socijalnog sistema);
- ▶ Participacijska funkcija (ova funkcija se ostvaruje informisanjem građana o procedurama političkog odlučivanja); i
- ▶ Distributivna funkcija (osnovni zadatak ove funkcije jeste da pokaže opravdanost distribucije socijalne i plitičke moći) i dr. funkcije.

Agensi političke socijalizacije se mogu podijeliti u dvije grupe, i to (Butigan, 1994):

- ▶ *Primarne* (u ovu grupu spadaju: porodica /koja se javlja kao veoma značajan agens političkog obrazovanja kojim se prenosi politička kultura/ i bliske društvene grupe /ove grupe, kao što su prijateljske, sportske, radne i slično, imaju veliku moć socijalizacije; po nekima, one u tome ne zaostaju za porodicom, kao osnovnom ćelijom društva, naprotiv – dopunjuju je); i
- ▶ *Sekundarne* (u ovu grupu spadaju: škola – društveni mikrokosmos /koja ostvaruje direktnu i indirektnu socijalizaciju; u školi je nastavnik najznačajniji subjekt političkog vaspitanja, i učenici u njemu vide – ili bi bar trebalo da vide – produženu ruku društvenog i političkog sistema; obrazovne institucije imaju ulogu koordinatora uticaja svih ostalih agensa političke socijalizacije i subjekta političkog obrazovanja/, političke stranke, specijalizovane političke organizacije, velike društvene grupe i neposredno političko iskustvo /

velike društvene grupe, kakve su nacije, rase, konfesionalne zajednice, klase, političke stranke i slične društvene grupe, imale su i imaju različitu moć socijalizacije i vaspitanja u različitim zemljama – od velike do beznačajne moći – ističe M. Ivković/).

Političko obrazovanje, koje proizilazi iz (tipova) političke kulture socijalne zajednice, sastavni je dio vaspitno-obrazovnog procesa; ono (političko obrazovanje) ostvaruje se, s jedne strane, posebnim metodama vaspitanja i obrazovanja i specifičnim metodama kao što su: anticipativna socijalizacija, direktno iskustvo, politička imitacija i sl. – s druge strane. Kvalitetno vaspitanje i obrazovanje pojedinaca i grupa je od kardinalne relevantnosti za politički sistem i njegovo egzistiranje, iz razloga što ono otežava da pojedinci i grupe budu predmet političke manipulacije.

Druga ravan, u kojoj je *vaspitanje domen politike*, tiče se politike vaspitanja (često se naziva i vaspitna, obrazovna ili prosvjetna politika). Politika vaspitanja se može definisati kao „ukupnost principa, odnosa, puteva, oblika, mjera i instrumenata kojima se obezbjeđuje i usmjerava razvoj vaspitanja i obrazovanja u funkciji i interesu svih članova društvene zajednice i globalnog društva u cjelini“ (M. Ivković, 2003. g.). Na našim prostorima, prostorima bivše Jugoslavije, politika vaspitanja i obrazovanja se definisala kao permanentna borba za postizanje ciljeva, idejnih i političkih, u domenu vaspitanja i obrazovanja. Kada se vaspitna politika usmjeri na vaspitno-obrazovne ustanove / institucije / organizacije – naziva se prosvjetna politika. Prosvjetna politika je izraz konkretnih interesa pojedinaca i grupa – to je politika izgradnje školske mreže, način upravljanja vaspitno-obrazovnom institucijom i način pripremanja i usavršavanja pojedinaca koji rade u vaspitno-obrazovnim institucijama. Prosvjetna politika, koja može biti više/manje konzervativna ili više/manje progresivna i koja je rezultat opštih društveno-političkih prilika, uvijek je bila područje „žestokih“ političkih borbi.

Literatura

- Adorno, T., Frenkel-Brunswik, E., Levinson, D., & Sanford, N. R. (1993): *The authoritarian personality*. New York/London: W.W. Norton & Company.
- Aldrich, J. H. (1995): *Why parties: the origin and transformation of political parties in America*. Chicago: University of Chicago Press.
- Almond, G. A., & Verba, S. (2000): *Civilna kultura*. (S. Premec, prev.). Zagreb: Politička kultura.
- Almond, G. A., Pael, G. B., & Strom, K. (2009): *Komparativna politika danas*. (Lj. Nikolić, prev.) Podgorica: Univerzitet Crne Gore, Fakultet političkih nauka.
- Atlagić, S. (2007): *Partijska identifikacija kao determinanta izborne motivacije: teorijske kontroverze i problemi empirijskog istraživanja*. Beograd: Friedrich Ebert Stiftung, Univerzitet u Beogradu, Fakultet političkih nauka.

- Butigan, V. (1994): „Škola kao subjekt političke socijalizacije“, *Zbornik filozofskog fakulteta, Serija sociologija*, knjiga I, Niš, Filozofski fakultet.
- Bezdanov, S. (1989): *Politika vaspitanja i obrazovanja u SFRJ, Pedagoška enciklopedija*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd.
- Bull, N. (1973): *Moral Education*, Routledge and Kegan Paul, London.
- Cifrić, I. (1990): *Ogledi iz sociologije obrazovanja*, Školske novine, Zagreb.
- Delor, Ž. (1996): *Obrazovanje skrivena riznica*, UNESCO, Beograd.
- Diverže, M. (1966): *Uvod u politiku*, Savremena administracija, Beograd.
- Demaine, J. (1983): *Contemporary theories in the sociology of education*, The mucmillan press Ltd, London.
- Drakulić, S. (1981): *Obrazovanje i poredak*, Izdavački centar, Rijeka.
- Drakulić, S. (1986): *Društveni položaj i problemi omladine*, Sociologija – br. 1., Beograd.
- Dirkem, E. (1981): *Vaspitanje i sociologija*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd.
- Djui, Dž.: *Vaspitanje i demokratija*, Obod, Cetinje.
- Friedmann, G., Naville, P. (1972): *Sociologija rada*, Veselin Masleša, Sarajevo.
- Đelepi, E. (1976): *Škola bez katedre*, BIGZ, Beograd.
- Đurić, M. (1987): *Sociologija Maksa Vebera*, Naprijed, Zagreb.
- Đurić, M. (1989): *Mit, nauka, ideologija*, BIGZ, Beograd.
- Gvozdenović, S. (2012): *Ogledi iz sociologije obrazovanja*, Filozofski fakultet, Nikšić.
- Gvozdenović, S. (2006): *Metodika nastave sociologije*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Univerzitet Crne Gore, Podgorica.
- Gvozdenović, S. (2005): *Filosofija, obrazovanje, nastava*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Podgorica.
- Gidens, E. (2007): *Sociologija*, Ekonomski fakultet, Beograd.
- Gidens, E. (2001): *Sociologija*, CID, Podgorica.
- Ivković, M. (2003): *Sociologija obrazovanja I i II*, Filozofski fakultet, Niš.
- Ivković M. (1995): *Metodika nastave sociologije*, Prosveta, Niš.
- Janne, H. (1968): *Le systeme social*, Bruxelles.
- Jovović, Z. (2010): *Sociološka tipologija radnih organizacija u turizmu Crne Gore*, Magistarski rad, Filozofski fakultet, Univerzitet Crne Gore, Podgorica.
- Jovović, Z. (2011): *Tipovi radnih organizacija u turizmu – uticaj društvenog sistema na organizovanje turizma* (knjiga u štampi).
- Jovović, Z. (2011): *Društveni sistem radnih organizacija u turizmu*, Sociološka luča (II/2011), Filozofski fakultet, Nikšić.
- Jovović, Z. (2012): *Iučavanje (političke) globalizacije u odnosu na društvo kao zajednicu građana* (knjiga u štampi).

- Jovović, Z. (2012): *Karakter društvenog sistema i obrazovanje*, „Vaspitanje i obrazovanje“, Podgorica, br. 3/2012., str. 191–213.
- Jovović, Z. (2013): Školski sistem-škola kao društvo u malom, kao društveni mikrokosmos, „Vaspitanje i obrazovanje“, Podgorica, br. 1/2013.
- Jovović, Z. (2012): *Recenzija rukopisa knjige prof. dr Rista Kilibarde „Sjaj i sjena demokratije – praktikum za demonstriranje koncepta sociologije politike na iskustvenim slučajevima“*.
- Jovović, Z. (2012): Prikaz knjige *Ogledi iz sociologije obrazovanja* autorke prof. dr Slavke Gvozdrenović u: „Vaspitanje i obrazovanje“, Podgorica, br. 3/2012., str. 235–240.
- Jaspers, K. (2003): *Ideja univerziteta*, Plato, Beograd.
- Knežević, R. (2007): *Politička kultura*, CID, Podgorica.
- Komar, O. (2009): Montenegro. In D. e. Sagar, *Political parties of the world* (pp. 400–403). London: John Harper Publishing.
- Komar, O. (2010): Politička kultura u Crnoj Gori: političko odlučivanje građana. U: S. Tomović-Šundić, *Crna Gora u XXI stoljeću – u eri kompetitivnosti: pitanja vrijednosti*. Podgorica: Crnogorska akademija nauka i umjetnosti.
- Komar, O. (2012): Politički sistem Crne Gore: osnovne odrednice za razumijevanje sistema. *Politički život: časopis za analizu politike*, 3, 15-33.
- König, T., Tsebelis, G., & Debus, M. (2010): *Reform processes and policy change: Veto players and decision-making in modern democracies*. New York: Springer.
- Kornelius, V. A., i Veldon, D. A. (2009): Politika u Meksiku. (Lj. Nikolić, prev.) U: G. A. Almond, B. j. Pael, R. A. Dalton, & K. Strom, *Komparativna politika danas: svjetski pregled* (str. 475-527). Podgorica: Univerzitet Crne Gore, Fakultet političkih nauka, CEDEM.
- Krauss, E. S., & Pekkanen, R. J. (2011): *The rise and fall of Japan's LDP: Political party organisations as historical institutions*. Ithaca & London: Cornell University Press.
- Kymlicka, W. (2002): Multiculturalism and minority rights: West and East. *Journal of Ethnopolitics and Minority Issues in Europe*, 4, 2–25.
- Koković, D. (1992): *Sociologija obrazovanja*, Matica srpska, Novi Sad.
- Kasirer, E. (1972): *Mit o državi*, Nolit, Beograd.
- Kin, Dž. (1995): *Mediji i demokratija*, Filip Višnjić, Beograd.
- Konstan, B. (2000): *Principi politike i drugi spisi*, Zavod za udžebenike, Beograd.
- Kilibarda, R. (1986): *Kome trebaju mistifikacije*, Univerzitetska riječ, Titograd.
- Kilibarda, R. (1999): *Ogledi o postjugoslovenskoj demokratiji*, Univerzitet Crne Gore, Podgorica.
- Kilibarda, R. (1986): *Socijalna otvorenost vođstva Saveza komunista Crne Gore*, Univerzitetska riječ, Titograd.

- Kilibarda, R. (2000): *Opšta sociologija*, Ekonomski fakultet, Podgorica.
- Kilibarda, R. (2013): *Uvod u sociologiju politike*, Grafo Crne Gora.
- Kilibarda, R. (2013): *Sjaj i sjena demokratije*, Grafo Crna Gora.
- Haralambos, M. (1989): *Uvod u sociologiju*, Globus, Zagreb.
- Podunavac, M. (1993): *Socijalizacija (politička)*, *Enciklopedija političke kulture*, Savremena administracija, Beograd.
- Pušić, N. (1968): *Klase i politika*, Rad, Beograd.
- Pečujlić, M. (1980): *Univerzitet budućnosti*, NIN, Beograd.
- Pikering, Dž. (1971): *Izazov obrazovanju*, NUBS, Beograd.
- Parsons, T. (1992): *Moderna društva*, Gradina, Niš.
- Parsons, T. (1988): *Društva – evolucijski i poredbeni pristup*, August Cesarec, Zagreb.
- Parsons, T. – Smelser, N. J. (1956): *Economy and Society*, London.
- Popović, M. (1974): *Problemi društvene strukture*, BIGZ, Beograd.
- Pavićević, V. (2004): Analiza normativne strukture i efekata sistema. U: V. Pavićević, O. Komar i Z. Vujović, *Izbori i izborna zakonodavstvo u Crnoj Gori: 1990-2004* (str. 11–75). Podgorica: Centar za monitoring CEMI.
- Pavićević, V. (2007): Analiza normativne strukture i efekata sistema. U: V. Pavićević, S. Darmanović, O. Komar i Z. Vujović, *Izbori i izborna zakonodavstvo u Crnoj Gori od 1990. do 2006. godine* (str. 13–83). Podgorica: Centar za monitoring CEMI.
- Pavićević, V. (1997): *Izborni sistem i izbori u Crnoj Gori: 1990–1996*. Podgorica: CID.
- Pedersen, M. N. (1979): The dynamics of European party systems: Changing patterns of electoral volatility. *European Journal of Political Research*, 31(1-2), 1–26.
- Piattoni, S. (2001): *Clientelism, interests, and democratic representation: The European experience in historical and comparative perspective*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Piven, F. F., & Cloward, R. A. (2005): Rule making, rule breaking, and power. In T. Janoski, R. R. Alford, A. M. Hicks, & M. A. Schwartz, *The handbook of political sociology – states, civil societies, and globalization* (pp. 33–53). New York: Cambridge University Press.
- Plamenac, D. (2006): *Izabrana djela: Demokratija i iluzija: saglasnost, sloboda i politička obaveza*. Podgorica: CID.
- Podunavac, M. (2008): *Politička kultura i politički odnosi*. Beograd: Čigoja.
- Powell, B. G. (1989): Constitutional design and citizen electoral control. *Journal of Theoretical Politics*, 1(2), 107–130.
- Putnam, R. D., & Goss, K. A. (2002): Introduction. In R. D. Putnam, *Democracies in flux: The evolution of social capital in contemporary society* (pp. 3–21). New York: Oxford University Press.

- Ricer, Dž. (2009): *Savremena sociološka teorija i njeni klasični koreni*, Službeni glasnik, Beograd.
- Samardžić, S. (1993): “Politika”, *Enciklopedija političke kulture*, Savremena administracija, Beograd.
- Srića, V. (1988): “*Obrazovanje i nove informacione tehnologije*”, Naše teme (broj 1-2), Zagreb.
- Savićević, D. (2009): *Bitne funkcije visokog obrazovanja*, “Vaspitanje i obrazovanje”, 2/2009, Podgorica.
- Sorokin, P. (2002): *Društvena i kulturna dinamika*, CID – Podgorica, JP. SLUŽBENI LIST – Beograd.
- Suzić, N. (2001): *Sociologija obrazovanja*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Srpsko Sarajevo.
- Sorokin, P. (1938): *Sociologija II*, Beograd.
- Sorokin, P. (1947): *Society, Culture and Personality*, Harper and Row, New York.
- Sorokin Pitrim (1959): *Socijal and cultural Mobility*, The Freepress - “Glencoe” Illinois.
- Sociološki leksikon* (1982): Lukić, R., Pečujlić, M., Savremena administracija, Beograd.
- Sociološki rečnik* (2007): Mimica, A., Bogdanović, M., Zavod za udžbenike, Beograd.
- Tripković, M. (1992): *Sociološke teorije*, Institut za filozofiju i sociologiju Filozofskog fakulteta, Novi Sad.
- Theodorson, A. G. i G. A. (1969): *A Modern Dictionary of Sociology*, New York.
- Zvonarević, Z. (1978): *Socijalna psihologija*, Školska knjiga, Zagreb.
- Zakon o visokom obrazovanju*, Podgorica, Službeni list RCG, broj 60/2003. Objavljeno u: *Univerzitet Crne Gore, Dokumenti*, Univerzitet Crne Gore, Podgorica, jun 2006.

POLITICS (POLITICAL CULTURE) AND EDUCATION

Abstract:

Politics is a complex phenomenon and it is deeply interwoven into all social spheres, including education, especially today, in the era of capitalism and etatism when government is inclined to regulation. Politics, as public affairs, is actually steering individuals and specific groups to a certain aim (state being main steering tool) towards the fulfilment of specific needs and interests. Such steering should be determined by moral norms (*and political culture*), having in mind that survival, functioning, development, education of individuals and groups, depends on it.

This paper attempts to enlighten the relationship between politics and education. Namely, it discusses politics in the domain of education and education as a process of conscious transfer of culture, especially from adults to children and the young, i.e. all actions which individuals take aimed at intentional, conscious, organized and systematic interventions in personality development.

Key words: politics (*political culture*), education (politics in the domain of education and education in the domain of politics)

*Emilija LAZAREVIĆ¹,
Vladan PLEČEVIĆ²*

MULTIMODALNI TERAPIJSKI PRISTUP U RADU S DJECOM KOJA IMAJU DEFICIT PAŽNJE S HIPERAKTIVNOŠĆU³

Rezime:

Deficit pažnje sa hiperaktivnošću (ADHD) prema podacima iz literature predstavlja veoma čest neurorazvojni poremećaj dječje i adolescentne dobi. Za ovaj razvojni poremećaj vezuje se nedostatak inhibicije ponašanja koji se manifestuje kao razvojno neodgovarajući stepen nepažnje, pretjerana aktivnost i impulsivnost, otežana samokontrola i organizacija ponašanja u odnosu na budućnost i problemi u interpersonalnim odnosima u porodici i u školi. Iako djeca sa ADHD-om ispoljavaju veliki broj različitih problema još u najranijem djetinjstvu, priroda njihovih problema i prave teškoće koje imaju prepoznaju se i počinju tek s njihovim polaskom u školu. U fokusu savremenog pristupa ovom razvojnom problemu nalaze se dva važna pitanja: blagovremeno prepoznavanje, dijagnostika i razumijevanje prirode ovog razvojnog poremećaja i sam tretman, odnosno pristup u radu sa ovom djecom. Nепрепозпавanje poremećaja i neadekvatan tretman djece sa ADHD mogu ostaviti dugoročne posljedice na njihov cjelokupni razvoj, u smislu problema u ovladavanju školskim vještinama, teškoćama u socijalnim interakcijama, povećanog rizika od povrjeđivanja i sklonosti ka bolestima zavisnosti. U radu ćemo pored teorijskog određenja ovog problema, ukazati na

¹ Dr Emilija Lazarević, viši naučni saradnik, Institut za pedagoška istraživanja, Beograd

² Mr Vladan Plečević, Defektološko logopedski kabinet "Plečević", Beograd

³ *Napomena.* Članak predstavlja rezultat rada na projektima „Od podsticanja inicijative, saradnje, stvaralaštva u obrazovanju do novih uloga i identiteta u društvu (br. 179034) i „Unapređivanje kvaliteta i dostupnosti obrazovanja u procesima modernizacije Srbije“ (br. 47008), koje finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije (2011-2014).

teškoće koje mogu biti prisutne kod djece sa ovim razvojnim poremećajem i ukazati na značaj multimodalnog pristupa u radu sa ovom djecom.

Ključne riječi: ADHD poremećaj, učenici, teškoće, dijagnostika i tretman, multimodalni pristup

Uvod

Hiperkinetički poremećaj s poremećajem pažnje (u daljem tekstu ADHD/ Attention-Deficit/Hyperactivity Disorder) predstavlja najčešći neurobihevioralni poremećaj u djetinjstvu (Holtmann *et al.*, 2003; Faraone *et al.*, 2005), koji je po mišljenju brojnih autora posljednjih godina u porastu (Jovanović i sar., 2007). ADHD je neurološki, bihevioralni i kognitivni poremećaj (Pineda, Ardila, Rosselli, 1999). Hiperkinetički razvojni poremećaj opisuje se kao grupa poremećaja za koje je karakterističan rani početak (u predškolskom periodu, obično prije pete godine života), kombinacija pretjerano aktivnog, slabo kontrolisanog ponašanja sa značajnom nepažnjom i nedostatkom istrajnosti u zadacima koji zahtijevaju kognitivni napor, a trajno su prisutni i prevladavaju u situacijama u kojima je to neprikladno (ICD 10, 1992). Razvojni hiperkinetički sindrom je neurorazvojni sindrom dječje dobi karakterisan slabošću pažnje, hiperaktivnošću, impulsivnim ponašanjem, kao i posljedičnim funkcionalnim oštećenjima u porodičnom funkcionisanju i funkcionisanju u školi (teškoće učenja), u odnosima s vršnjacima i vaspitačima/nastavnicima (Bojanin, 1985). Ovaj razvojni poremećaj karakteriše udruženo prisustvo pretjerane i nesvrshodne motorne aktivnosti, insuficijentne pažnje i impulsivnog ponašanja (Krstić, 1999). U literaturi nailazimo na brojne definicije kojima se određuju smetnje koje se nalaze u osnovi ovog razvojnog poremećaja, a sve su zasnovane na osnovnim simptomima ovog poremećaja: nepažnji, hiperaktivnosti i impulsivnosti.

Simptomi hiperaktivnog ponašanja razlikuju se u zavisnosti od uzrasta i razvojnog nivoa. Poremećaj može biti prisutan kod djece, adolescenata i odraslih (Barkley, 1998; 2000, Wasserstein, *et al.*, 2001). Iako djeca sa ADHD-om ispoljavaju veliki broj različitih problema još u najranijem djetinjstvu, priroda njihovih problema i prave teškoće koje imaju prepoznaju se tek s njihovim polaskom u školu (Carlson *et al.* 2002, Barkley, 2000). Simptomi koji nastaju usljed neadekvatne inhibicije (hiperaktivnost i impulzivnost) javljaju se rano (prije pete godine), ali nažalost, često na tome uzrastu ostaju neprepoznati. Kad se pojave i simptomi neadekvatne pažnje, u uzrastu između pet i sedam godina, kad su zahtjevi za koncentrisanim, mirnim i pažljivim ponašanjem veći (priprema za školu, polazak u prvi razred) uglavnom se počinje prepoznavati prava priroda problema koji dijete ima. Nalazi longitudinalnih studija pokazali su da problemi ove djece u 70% slučajeva ne nestaju sa odrastanjem, samo se produbljuju i usložnjavaju, mada se hiperaktivnost, smanjuje nakon puberteta (McCracken, 2000). Prisutne teškoće kod adolescenata sa ovim poremećajem su teškoće u sposobnostima organizovanja, planiranja i izvršavanja obaveza, posebno ako

se iz strukturirane sredine srednje škole i kuće prelazi na nestrukturiran život na fakultetu. Istraživanja su pokazala da je 20 do 30 % takve djece imalo sukob sa zakonom, a nakon punoljetstva imaju daleko veći broj saobraćajnih prekršaja u kojima je neko povrijeđen. Kod ove djece u odrasloj dobi često dolazi do razvoja antisocijalnog poremećaja ličnosti i zloupotrebe/zavisnosti od psihoaktivnih supstanci (McCracken, 2000). Oko polovine djece sa ADHD-om će i dalje imati problematične simptome nepažnje ili impulsivnosti i u odraslom dobu, međutim, odrasli su često u stanju da kontrolišu ponašanje i maskiraju teškoće. Odrasle osobe sa ovim poremećajem ispoljavaju teškoće u organizovanju vremena, često kasne na posao, a kasne i pri završavanju poslova (Wells *et al.*, 2001).

Brojna istraživanja u svijetu ukazuju na to da je sve veći procenat djece kod koje je dijagnostifikovan deficit pažnje. U literaturi nailazimo na različite podatke, a procenat može varirati u zavisnosti od ispitivane populacije i primijenjene metodologije ispitivanja, pa se u literaturi može sresti opseg prevalence od 2-18% (Rowland *et al.*, 2002). U izvještajima američkih i kanadskih zdravstvenih organizacija taj procenat se sa 2,8 % 1990 god. popeo na 5% 1995, a po novijim istraživanjima od 7-10% djece uzrasta od 5-18 god. ima dijagnozu ADD ili ADHD (Jovanović i sar., 2007). Na osnovu DSM-IV/Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders (1994.) dijagnostičkih kriterijuma prevalance u školske djece varira od 4% do 12%, a prema novijim istraživanjima zastupljenost u populaciji djece školskog uzrasta je od 3 do 5% (Paule *et al.*, 2000). Odnos poremećaja između dječaka i djevojčica je različit i kreće se od 3:1 do 9:1 u korist dječaka. (Elia *et al.*, 1999). Veća učestalost ADHD kod dječaka prema mišljenju nekih autora može da se tumači i činjenicom da se simptomi ovog razvojnog poremećaja često kod djevojčica ne dijagnostikuju. Simptomi ADHD kod djevojčica nijesu procenjavani kao problematični od strane roditelja, nastavnika i drugih, na primjer one su manje prkosne, agresivne i usklađenije su od dječaka. Kod njih je uobičajenije prisutna tendencija internalizacije ponašanja (više su usmerene ka sebi), za razliku od dječaka čije je ponašanje eksternalizovano (usmjereni su na druge), i uključuje fizičku agresiju, udaranje vikanje itd. (Pliszka, 2007). Teškoće koje imaju djevojčice sa ADHD-om kasnije se prepoznaju, a to za njih predstavlja dodatnu otežavajuću okolnost jer im se uskraćuje pravovremeni tretman (Gaub, 1997; Biederman, 1998).

Brojni uzročnici dovode se u vezu s nastajanjem ovog razvojnog poremećaja. Autori mnogih istraživanja upućuju na to da uzrok ovog poremećaja leži u načinu funkcionisanja centralnog nevnog sistema, a nastaje pod uticajem nasljeđa ili kao posljedica nepovoljnih perinatalnih, natalnih i postnatalnih faktora (Barkley 2000, Willcutt *et al.*, 2000; Clarke *et al.*, 2002; Jensen, 2004). Kao uzroci ADHD-a često se navode i neurotoksični teški metali, olovo, prijevremeni porođaj i mala porođajna težina, eklampsija i toksemija u trudnoći, pušenje u trudnoći, konzumiranje psihoaktivnih supstanci i alkohola tokom trudnoće. U patogenezi nastanka ADHD-a kao mogući uzrok navode se razlike

u strukturi mozga, njegovoj električnoj aktivnosti i moždanoj „povezanosti“ između dviju hemisfera i nedostatak neurotransmitera - dopamina, serotonina i noradrenalin (Comings *et al.*, 2000).

Neprepoznavanje i neadekvatan tretman djece sa ADHD-om može ostaviti dugoročne posljedice na njihov cjelokupni razvoj. Posljedice ovoga poremećaja nijesu samo u domenu ovladavanja školskim vještinama. Osobe sa ADHD-om formiraju negativnu sliku o sebi, imaju nisko samopuzdanje, razvijen osjećaj manje vrijednosti, teškoće u socijalnim interakcijama, ali i mnoge probleme u ponašanju i sklonost ka bolestima zavisnosti.

Teškoće djece sa ADHD

Zbog zahtjeva školske sredine, dijagnoza se najčešće postavlja pri polasku u školu, kada klinička slika postaje očiglednija.

Da bi se postavila dijagnoza ADHD simptomi moraju biti prisutni najmanje šest mjeseci, da se jave prije sedme godine života, i da su prisutni u najmanje dva različita okruženja (kod kuće i u školi) uz jasno postojanje dokaza o klinički otežanom funkcionisanju u društvenoj, akademskoj i/ili profesionalnoj sferi života (loše slaganje s vršnjacima, slabe ocjene u školi). U dijagnostičkoj proceduri procenjuje se i eventualno prisustvo drugih psihijatrijskih poremećaja (npr. anksiozni poremećaj, poremećaj raspoloženja, poremećaj ponašanja, autizam, itd.) ADHD grupa poremećaja veoma je heterogena. Postoje brojni varijeteti, oblici ispoljavanja, različite kombinacije osobina, stepena zastupljenosti osobina itd. Prema DSM-IV klasifikaciji (1994) postoje sljedeća tri podtipa ADHD: 1. ADHD/I – primarno postoji deficit pažnje (prisutno 6 od 9 simptoma nepažnje); 2. ADHD/HI – primarno hiperaktivno-impulsivni tip (prisutno 6 od 9 simptoma hiperaktivnosti i impulsivnosti) i 3. ADHD/C – kombinovani tip (prisutno 6 od 9 simptoma u obe kategorije – nepažnja i hiperaktivnost-impulsivnost). Dijagnostički kriterijumi za deficit pažnje/hiperaktivni poremećaj su:

1. Šest (ili više) navedenih simptoma slabosti pažnje, koji traju najmanje 6 mjeseci i maladaptivni su i nekonzistentni sa stepenom razvoja: a) ne posvećuje pažnju detaljima ili prave greške zbog nemara u školskom radu, poslu ili drugim aktivnostima; b) često imaju problema sa održavanjem pažnje pri obavljanju školskih zadataka ili u igri; c) često se čini da ne slušaju i kada im se direktno obraća; d) često ne prate uputstva i ne završavaju školske zadatke, kućne poslove ili poslove na radnom mjestu (ali ne zbog prkosa ili nerazumevanja uputstva); e) često imaju teškoće s organizovanjem zadataka ili aktivnosti; f) često izbjegavaju, ne vole ili odbijaju zadatke koji zahtijevaju trajniji mentalni napor (kao što je školski ili domaći zadatak); g) često gube stvari potrebne za izvršavanje zadataka ili aktivnosti; h) često ih ometaju spoljašnji nadražaji; i) često zaboravljaju dnevne aktivnosti.

2. Šest ili više od sljedećih simptoma hiperaktivnosti-impulsivnosti, koji traju najmanje 6 mjeseci i maladaptivni su i nekonzistentni sa stepenom razvoja:

Hiperaktivnost: a) često tresu rukama ili nogama i vrpolje se na stolici; b) ustaju sa stolice u razredu ili na nekom drugom mjestu gdje se od njih očekuje da ostanu mirni; c) često pretjerano trče ili se penju u situacijama u kojima je to neprimereno; d) često imaju teškoća ako se treba da se mirno i tiho igraju ili obavljaju slobodne aktivnosti; e) često su „u pogonu“ ili kao da ih „pokreće motor“; i f) često pretjerano pričaju;

Impulsivnost: g) često „istrčavaju“ s odgovorima i prije nego što je postavljeno pitanje; h) često imaju teškoće sa čekanjem reda; i) često prekidaju ili ometaju druge (npr. upadaju u razgovor ili igru).

Simptomi ADHD-a vrlo su upečatljivi i lako uočljivi, međutim to ponekad u pedagoškoj praksi predstavlja i otežavajuću okolnost. S jedne strane, dešava se da su neki učenici pogrešno označeni od strane učitelja/nastavnika kao djeca s ADHD poremećajem. S druge strane, učenici s ovim poremećajem determinišu se kao loši, nemotivisani, drugačiji, nevaspitani, tvrdoglavi, agresivni, nepažljivi, impulsivni, uz objašnjenje da je to nedostatak kućnog vaspitanja. Nепрепозnavanje i nerazumijevanje prave prirode problema koji se nalazi u osnovi ovog specifičnog razvojnog poremećaja može imati negativne posljedice ne samo na njihov cjelokupni razvoj, nego i na razvijanje sekundarnih posljedica ovog poremećaja.

Za ovaj razvojni poremećaj karakteristično je da postoji široki spektar različitih ponašanja, a sva ponašanja (simptomi) ne javljaju se na isti način u svim situacijama. Kod neke djece može biti dominantna nepažnja, kod nekih dominira hiperaktivnost i impulsivnost, a kod neke se sa podjednakom jačinom i učestalošću može javiti i poremećaj pažnje i hiperaktivnost. Kod djece sa ADHD-om ugrožene su izvršne funkcije: planiranje, održavanje pažnje, radna memorija, potiskivanje nebitnih stimulusa i samokontrola ponašanja, što se manifestuje kroz sljedeće simptome: haotično i neorganizovano ponašanje, teškoće u koncentraciji, teškoće u praćenju uputstava, odsutnost, impulsivnost i hiperaktivnost.

Osnovne karakteristike ponašanja učenika sa ADHD problemima su: selektivna pažnja, rasijanost, impulsivnost i hiperaktivnost.

Selektivna pažnja. Za ADHD učenike je karakterističan kratak raspon pažnje, pažnja osciluje tokom dana, ali i po danima (American Academy of Child and Adolescent Psychiatry, 2004). Kod njih su često izražena dva ekstrema pažnje: odsutnost i nepažljivost kod aktivnosti koje su im dosadne (školske aktivnosti) i intenzivni fokus, „hiperfokus“ pažnje na stvari koje su im interesantne. Selektivnost u domenu memorije (kada je u pitanju tekst koji treba da pročitaju za njih je karakteristično da pamte stvari koje su njima zanimljive, koje većina drugih učenika ne zapamti, a da pri tome ne zapamte ključne stvari u vezi s tekстом). Prisutni problem koncentracije direktno se odražava na usvajanje akademskih znanja i vještina (Veselinović Jovanović, 2001). Na postavljena pitanja prebrzo odgovaraju, ne razmišljajući pre odgovaranja. Često nijesu u stanju da zapamte uputstva, iako nemaju probleme s pamćenjem.

Njihove teškoće ogledaju se i u organizovanju i izvođenju pismenih radova i veoma lako odustaju od novih zadataka, a da pri tome nijesu ni pokušali da ih riješe (American Academy of Child and Adolescent Psychiatry, 2004).

Rasejanost. Učenici sa ADHD-om ne mogu se usmjeriti na detalje, reaguju na svaki stimulus, a često ih ometaju nevažne stvari, jer nijesu u stanju da razlikuju bitno od nebitnog. U koncentraciji na zadatak ometaju ih spoljašnji (svaki zvuk, ili pokret, predmet, uske prostorije...) i unutrašnji (bujica ideja, sećanja, misli koje lutaju) podsticaji (Barkley, 2000). Započinju veliki broj aktivnosti, ali ne završavaju ni jednu. Ako su prekinuti u radu, sporo i teško se vraćaju na započetu aktivnost, zato što su odsutni i rastreseni (Jovanović i sar., 2007). Ne mogu da se drže teme, miješaju se u razgovore drugih, prekidaju druge, previše pričaju i teško rade u tišini. Izuzetno su zaboravni, zaboravljaju dnevne aktivnosti i gube pribor (zaborave u školi jaknu ili čak cipele, knjige, sveske, šta imaju za domaći). Potrebna im je stalna pomoć u obavljanju školskih zadataka. Često su razdražljivi, imaju nisku toleranciju na frustracije, neprimjereno i prejako reaguju na draži (Pejović Milovančević, 2011; Popović Deusić, 1999). Za ove učenike su karakteristične velike oscilacije, jedan dan mogu biti „super“ u školi, dok drugi dan mogu biti totalno rasijani i nepažljivi, i nesposobni da ponove za dvojku ono što su prethodnog dana znali za peticu. Ove učenike odlikuju ekstremna kolebanja pažnje, nivoa uzbuđenja, osjećanja i radnih sposobnosti.

Impulsivnost. Za ADHD učenike je karakteristično da reaguju vrlo brzo bez prethodnog promišljanja o akciji. Oni ne povezuju akciju s posljedicama koje iz nje mogu da proizađu, odnosno njima nije svojstvena refleksija prije akcije, a planiranje i predviđanje mogućih posljedica akcije rijetko uključuju kao mentalne operacije. Neoprezni su, brzopleti i nepromišljeni, te često izvode opasne zahvate ne razmišljajući o posljedicama, pa se često povređuju, i prave disciplinske probleme. Nakon toga, oni se osjećaju loše jer to nijesu željeli. Impulsivnost se posebno ispoljava u socijalnim situacijama, na primjer nijesu u stanju da odlože zadovoljenje neke potrebe, da sačekaju da negdje dođu na red, da sarađuju, da dijele stvari (Daniels & Stafford, 2001). Odrasle osobe, ali i njihovi vršnjaci teško prihvataju takve osobine, pa su djeca s ovim poremećajem u poziciji da teško stiču i održavaju prijateljstva, imaju malo prijatelja i lošu reputaciju među vršnjacima. Oni su društveno nezreli, a uglavnom se druže s mlađima od sebe. Često pribjegavaju impulsivnim lažima. Oni ne promišljaju svoje laži, već kažu brzopleto bilo šta da bi se izvukli iz neprilike, ili zbog toga što nijesu u stanju da odlože zadovoljenje svojih potreba. Takve impulsivne laži se lako otkrivaju jer nijesu promišljene, a oni i ne osjećaju krivicu jer nijesu planirali da slažu (Jovanović i sar., 2007).

Hiperaktivnost. Učenici s ADHD-om izražavaju nesposobnost da regulišu nivo aktivnosti koji je usklađen sa zahtjevima situacije. Oni su pretjerano aktivni u neprikladno vrijeme i u neprikladnim situacijama, naročito u situacijama koje

zahtijevaju relativan mir. Neorganizovanost i nesvishodnost njihovih aktivnosti ogleda se u sljedećem: trčanje ili skakanje djeteta naokolo, ustajanje s mjesta kada bi trebalo da se sjedi, često se kreću po učionici i izlaze iz nje, nemirni su na stolici, sjede na ivici stolice, klate nogama, penju se po namještaju, pretjerano su pričljivi i galame, vrpolje se ili vrte, meškolje, ustaju, skaču, vrte predmete po rukama, (American Academy of Child and Adolescent Psychiatry, 2004). U njihovom ponašanju dominira nemir, potreba za aktivnošću i kretanjem, sklone su povredama, „ničeg se ne boje“. U grupi učenika oni uvek prednjače, u centru su pažnje, nametljivi su, fizički ili verbalno agresivni, kvare igru druge djece, spontano mijenjaju pravila igre. U stanju su da se najduže nekoliko minuta ponašaju na očekivan način, bez obzira da li se radi o igri, zadatku ili očekivanju željenog događaja (Daniels & Stafford, 2001).

Nalazi mnogih istraživanja ukazuju da smetnje iz spektra ADHD razvojnog poremećaja kod učenika visoko koreliraju s neuspjehom u školi, neprilagođenim ponašanjem i neuklapanjem u društvo (Veselinović Jovanović, 2001). Mnoge studije ukazuju na to da su učenici s ADHD razvojnim poremećajem u daleko većem riziku od: neuspjeha u školi, ili uspjeha ispod njihovih intelektualnih sposobnosti, ponavljanja razreda i izbacivanja iz škole. Kod 60% učenika s ADHD-om prisutne su smetnje u učenju, smanjenu produktivnost u školi, a loš uspjeh ima čak 90% ovih učenika (Kolar i Bojanin, 2000). Ovi učenici ispoljavaju smetnje u čitanju i pisanju, a priroda njihovih teškoća koja se dovodi u vezu sa smetnjama u čitanju i pisanju je rezultat prije „nepažnje“ nego hiperaktivnosti i impulsivnosti. Istraživanja su pokazala da je povezanost ADHD simptoma i smetnji u čitanju i pisanju slična kao i povezanost ADHD simptoma sa ostalim aspektima školskih vještina. Poremećaji čitanja su prisutni kod 20 % učenika s ADHD poremećajem (Maughan & Carroll, 2006), a poremećaj pisanja kod 60% ovih učenika (Greven *et al.*, 2011). Pošto se uz hiperaktivnost javljaju i dodatne teškoće vezane za školsko učenje, dijete često doživljava neuspjeh, kritikovano je i kažnjavano, a vršnjaci ga odbacuju. Takvo dijete postaje nesrećno, slabog samopoštovanja, ima razvijen osjećaj nemoći. Uz to, i odnosi sa roditeljima postaju sve lošiji jer se često na shvata da dijete ima ozbiljan problem (Pffifner i Barkley, 1998).

Uočeno je da 45% ovih učenika ima neki oblik govorno-jezičkog poremećaja, a najčešće su prisutni deficiti poremećaja socijalnih aktivnosti, redukovane sposobnosti auditivnog procesiranja i selekcije informacija (Minchon, 1999; Tiroch & Cohen, 1998; prema: Golubović, 2004). Zbog socijalno nedovoljnog inhibiranja oni teško uspostavljaju veze sa odraslima, često dolaze u sukob s ostalima i krše socijalne norme, a imaju probleme i s članovima porodice. Djeca sa ADHD-om i u svojoj porodici često nailaze na nerazumijevanje, a sama porodica je u stresu, posebno ako su simptomi kod djeteta teški, ako su prisutne dodatne teškoće i ako više od jednog djeteta u porodici ima poremećaj (Barkley, 2000).

Multimodalni pristup u radu sa učenicima s ADHD-om

S obzirom na ozbiljnost problema koji su sadržani u ovom razvojnom poremećaju, kao i saznanja da se manifestuju i u odraslom dobu veoma je značajno prepoznati prirodu problema i započeti blagovremeno tretman. Odabrati adekvatan tretman za dijete sa ADHD-om veoma je kompleksno pitanje, jer je svako dijete sa ovim poremećajem posebno, ima jedinstvene osobine koje treba dobro prepoznati i uvažiti ih, a u skladu s tim izabrati i adekvatne postupke (Brand *et al.*, 2002; Carlson *et al.*, 2002; Edwards, 2002). Najzastupljeniji tretmani u radu sa ovom djecom u literaturi se psihosocijalni pristupi i farmakoterapija, s preporukom njihove kombinacije (Barkley, 2000; Barkley, 2007; Edwards, 2002).

Međutim, terapijski pristup koji daje najbolje rezultate u radu sa učenicima s ADHD-om na osnovu saznanja iz naučne i stručne literature, a i praktičnih iskustava jeste upravo multimodalni pristup. Ovaj teorijski pristup odnosi se na primjenu: bihevior terapije (za djecu sa ADHD, ali i za njihove roditelje), farmakoterapije, kombinovanog farmakoterapijskog i bihevioralnog terapijskog pristupa, psihološkog savjetovanja, logopedskog tretmana, specijalno-pedagoške metoda, neurofbek treninga, praktične pomoći u svakodnevnom životu (ADHD trening kojim se omogućavaju prioriteta, organizacija i razvijaju svakodnevne životne vještine ovoj djeci). Multimodalni tretman uključuje korištenje različitih psihosocijalnih tehnika u koje su uključeni dijete, roditelji, škola, odnosno važne osobe za dijete u različitim socijalnim situacijama, u kombinaciji s korištenjem lijekova. Nosioci osnovnih uloga u podršci djetetu treba da budu oni koji ga i normalo neposredno okružuju: prije svega profesionalci koji rade u školi, ali i sami roditelji. Pri tome, u sveukupnom ciklusu procjena i intervencija vezanih za ovaj razvojni poremećaj podrazumijeva se neophodnost bliske saradnje između različitih profila subjekata koji rade s djetetom, podjednako dijagnostičara i terapeuta, školskog i zdravstvenog tima, profesionalaca i roditelja (Krstić, 2002).

Farmakoterapija. S obzirom na to da je hiperkinetski sindrom uslovljen biološkim faktorima, u liječenju ovog poremećaja najvažnije mjesto imaju lijekovi (Kolar, Bojanin, 2000). Prednost medikamentoznoj terapiji i to skoro isključivo psihostimulansima daju mnogi američki autori (Phelan, 2006; Elia *et al.*, 1999; Rappley *et al.*, 1999), dok evropski psihijatri daju prednost psihosocijalnim intervencijama (npr. bihevioralnoj terapiji). Iako se medikamenti terapija često koristi ipak postoji preporuka da se sa ovim tretmanom krene samo ako su problemi tako intenzivni da nikakav drugi tretman ne daje rezultate. Do sada se pokazalo da psihostimulansi predstavljaju najveću pomoć (npr. Ritalin), ali se primjenjuju i druge vrste medikamenata (antidepresivi i antipsihotici). Već nekoliko decenija terapija lijekovima psihostimulansima i nestimulansima zauzima vrlo značajno mjesto u tretmanu ovog poremećaja (Mitrović i sar., 2008). Kratkodjelujući psihostimulansi (metilfenidat, dekstroamfetamin i pemolin), kao lijekovi prve linije izbora, dovode do poboljšanja bihevioralnih i

kognitivnih aspekata poremećaja u 70-80% ove djece (Kolar i Bojanin, 2000). Uvođenjem medikacije sa psihostimulansima kod djece sa ADHD-om zabilježeni su pozitivni efekti koji su uključivali smanjenje motorne aktivnosti, agresivnog, destruktivnog i devijantnog ponašanja prema vršnjacima u školi (Accardo & Blondis, 2001), povećanje pažnje, kratkotrajan porast u sticanju školskih znanja, bolju obradu informacija i povećanje radne memorije (McCracken, 2000, Curran, 2000). Međutim, poboljšanja u ponašanju su obično kratkotrajne normalizacije, a značajni rezidualni simptomi ADHD ostaju kao problemi kod većine ove djece (Elia *et al.*, 1999).

Primjena psihosocijalne terapije obuhvata raznovrsne terapijske procedure. Dok su istraživanja efektivnosti psihostimulativnih lijekova veoma razvijena, istraživanja u domenu psihosocijalnih intervencija veoma su oskudna. Pored bihevioralne terapije same djece, psihoedukacije i eventualno kognitivne terapije i dinamičke psihoterapije kod više diferenciranih ličnosti, primjenjuju se i porodična terapija, psihodinamičko savjetovanje roditelja, te podrška roditeljima i nastavnicima/vaspitačima kao i njihov odgovarajući trening za bolje snalaženje s hiperkinetskom djecom (Kolar i Bojanin, 2000).

Bihevioralna terapija. Terapijski pristup u kom se identifikuju pozitivne i negativne posljedice u sredini koje povećavaju i smanjuju učestalost određenog ponašanja, a zatim se modifikuju kako bi se smanjila problematična ponašanja, a povećala ona prihvatljiva. U ovom pristupu se precizno procenjuju problematična ponašanja i sredinski uslovi koji uzrokuju ta ponašanja, te se razvijaju strategije koje će praviti promjene ne samo u ponašanju djeteta nego i promjene u sredini koja ga okružuje. Promjene se prate s ciljem vrednovanja uspjeha intervencije. Bihevioralne tehnike mogu se koristiti u školi i u porodici.

Porodična psihoterapija. Primjenjuje se u slučajevima porodične disfunkcije nastale zbog djeteta s ADHD-om ili zbog primarnih roditeljskih ili bračnih teškoća.

Trening socijalnih vještina predstavlja vježbanje ciljanog ponašanja. Vježba se u grupi koja daje feedback, potkrepljuje i modeluje ponašanje. Grupni trening socijalnih vještina može trajati od osam do petnaest nedjelja. Odrasli voditelj radi s malom grupom djece (od 4 do 8 članova). Prvo voditelj zajedno s grupom definiše šta su to socijalne vještine. One prema programu treninga socijalnih vještina uključuju: predstavljanje, davanje i primanje pozitivnog povratnog odgovora, dijeljenje, sklapanje kompromisa, obraćanje imenom, iskazivanje ignorisanja, razgovor, rješavanje problema, odbijanje problematičnih zahtjeva kako bi se izbegle neprilike, praćenje uputstava i naredbi, konstruktivnu kritiku i upućivanje pohvala. U grupama za trening socijalnih vještina raspravlja se o različitim ponašanjima, a onda se praktično primjenjuju. Svaka vještina obrađuje se posebno. Iz kliničkih iskustava vidljivo je da individualni trening socijalnih vještina nije efikasan zbog nedovoljno razvijenog samoopažanja kod osoba s ADHD-om.

Individualna psihoterapija. I pored ograničenja zbog relativno smanjene sposobnosti uvida i slabije generalizacije terapijskih efekata može biti korisna zbog stvaranja pozitivnog odnosa između djeteta sa ADHD-om i terapeuta. Na ovaj način može se ohrabriti demoralisano dijete i podsticati razvoj samopoštovanja. Dobit ovog pristupa ogleđa se i u kriznim situacijama, tretmanu depresije i anksioznosti te teškoća u interpersonalnim odnosima kod djece i adolescenata. Individualna psihoterapija može imati svoju ulogu i u tranziciji kod adolescenata, kada se osamostaljuju i preuzimaju odgovornost za „nošenje“ sa svojim problemom.

Kognitivno-bihejvioralna terapija. Koristi kognitivne strategije kao što su strategije rješavanja problema i samoopažanje sa bihejvioralnim tehnikama kao što su potkrepljenje, samopotkrepljenje i modelovanje. Pokazalo se da je ova tehnika najuspješnija u razvijanju samokontrole i vještine rješavanja problema u prirodnim situacijama.

Defektološko-logopedski pristup. Djeci s ADHD-om često su neophodni specijalni edukativni programi, koji uzimaju u obzir njihov deficit pažnje i smanjenu sposobnost učenja. Akcentat se stavlja na specifične aktivnosti i vježbe koje poboljšavaju koordinaciju i senzornu organizaciju. Pored bazičnih znanja i vještina iz oblasti logopedije, primjenjuje se i psihomotorna reedukacija. Za ovu djecu se preporučuju sljedeće vježbe za reedukaciju psihomotorike: vježbe relaksacije, za procjenu trajanja i orijentacije u vremenu, za ujednačavanje tonusa i osamostaljivanje pokreta, za koordinaciju pokreta, ritma, za kontrolu impulsivnosti, za doživljaj tjelesne cjelovitosti, za uočavanje i stabilizovanje lateralizovanosti, za uočavanje prisustva drugog.

Neurofidbek trening. Predstavlja kompjuterizovanu metodu koja se bazira na praćenju bioelektrične aktivnosti mozga (EEG-a) i davanju povratne informacije (feedback). Ovaj pristup zasnovan je na dvije osnovne pretpostavke: da bioelektrične aktivnosti mozga (moždani talasi) odražavaju određena mentalna stanja, a da se te aktivnosti mogu trenirati. Kod djece sa ADHD-om dolazi do disfunkcija egzekutivnih funkcija u mozgu i zbog toga dolazi do abnormalnog EEG obrasca. Korišćenjem neurofidbek metode dobija se normalan obrazac koji je dugotrajniji od psihoterapije i farmakoterapije (Jovanović i sar., 2007). Ova metoda prema mišljenju nekih autora omogućava pozitivne promjene na planu akademskih i socijalnih vještina trajno, a pojava recidiva je rijetka (Swingle, 2008).

Pedagoški pristup. Daniels i Staford 2001. kao pedagošku pomoć učenicima s ADHD-om daju sljedeće preporuke: izlaganje dnevnog rasporeda i zaduženja, obraćanje pažnje na promjene u rasporedu, određivanje posebnog vremena za posebne zadatke, stvaranje mirnog prostora za rad, pravilno raspoređene i česte pauze, uvođenje aktivnosti kompjuterizovanog učenja, obučavanje organizacionim i vještinama učenja, dopunjavanje verbalnih instrukcija vizuelnim i pisanim uputstvima i svodenje detaljnih govornih

uputstava na minimum (Daniels & Stafford, 2001). Za ove učenike veoma je značajno da im se omogući osjećaj uspjeha, a to se u školi može postići ako se zahtjevi prilagode njegovim mogućnostima. Pozitivna i podsticajna atmosfera u razredu, uspjeh u izvršavanju jednog zadatka, pohvala za trud, pregledani domaći zadaci i slično, povećavaju motivaciju i saradljivost za dalje napore.

Roditeljski pristup. U porodičnom okruženju veoma je značajno da roditelji primjenjuju prilikom vaspitavanja hiperaktivnog djeteta sljedeće: (a) roditelji treba da su svesni prirode poremećaja, treba da nauče da praštaju; (b) roditelji treba češće da pružaju povratnu informaciju hiperaktivnoj djeci, jer su povratne informacije toj djeci potrebnije nego drugoj djeci. Za bilo koju aktivnost ili postupak, roditelj treba da se trudi da uzvrati utiscima; (c) Roditelj treba da podstiče dijete, a manje da kažnjava; (d) Roditelj treba da je konzistentan. To znači da treba svaki put da reaguje jednako na određenu situaciju, odnosno ponašanje, da ne odustaje brzo kada započne rad na promjeni nekog ponašanja djeteta, da svaki put reaguje na isti način, bez obzira na sredinu i da se oba roditelja slažu u zauzetom stilu i stavu.

Prema određenim autorima rad sa djecom koja imaju ADHD treba da se zasniva na: (a) Strategijama za modelovanje ponašanja – praktični načini da se oblikuje ponašanje djeteta kako bi naučilo da samo vodi računa o sebi i svojim obavezama; (b) Porodičnom okruženju – podešavanje porodice za uspjeh. Organizacija porodice prema uživanju u zajedničkom življenju. Dijete će imitirati onaj model za koji osjeća da donosi zadovoljstvo življenja; (v) Strategijama učenja – metakognitivne strategije – učenje kako da se uči. Ove tehnike treba da pomognu djetetu da nauči kako da efikasnije uči i da preuzme odgovornost za sopstveno postignuće (Jovanović i sar. 2007).

Zaključak

Iako postoji veliki broj pristupa u radu sa djecom koja imaju ADHD, oslonac u radu s ovom djecom treba tražiti u kombinaciji rada na korekciji „slabosti“ i učenju korišćenja „snaga“ (Krstić, 2002). Uvidom u rezultate istrživanja o uspješnosti primjene različitih pristupa u radu sa djecom i adolescentima s ADHD-om može se uočiti da je najuspješnija kombinacija različitih tretmana, tzv multimodalni pristup, koji „pokriva“ sva važna područja života (porodica, škola i vršnjaci). Uspješnost u radu uslovljena je i dobrom saradnjom svih stručnjaka koji su uključeni u proces dijagnostike, planiranje i sprovođenje tretmana. U zavisnosti od toga da li će se prepoznati prava priroda problema kod učenika s ovim razvojnim poremećajem, zavisi i način na koji će se učenik sa tim osobinama biti oblikovan od strane roditelja, terapeuta i učitelja/nastavnika. S obzirom na činjenicu da ovi učenici uče i ponašaju se drugačije u odnosu na vršnjake, neophodno je edukovati nastavnike i roditelje. Motivisan i edukovan nastavnik moći će da prilagodi gradivo i zahtjeve školske sredine sposobnostima djeteta sa ADHD-om, a obučen roditelj će umjeti da se nosi sa stresom koji povlači odgajanje i liječenje djeteta sa ovim poremećajem (Jovičić

i sar., 2010). Odnos prema djetetu treba biti podržavajući, pozitivan. Odrastanje u pozitivnom okruženju koje prihvata i uvažava različitosti smanjuje socijalni pritisak na osobe s ADHD-om te tako omogućava oslobađanje kreativnih potencijala, povećava uspešnost i olakšava razvoj pozitivne slike o sebi.

Literatura

- Accardo, P. & T. A. Blondis (2001): What 's all the fuss about Ritalin? *Journal of Pediatrics*, 138:6-9.
- American Academy of Child and Adolescent Psychiatry (2004): http://www.aacap.org/cs/root/member_information/practice_information/practice_parameters/practice_parameters
- American Psychiatric Association (1994): Diagnostic and statistical manual of mental disorders (DSM IV). Washington, DC.
- Barkley, R.A. (1998): *Attention deficit hyperactivity disorder: A handbook for diagnosis and treatment*, New York: The Guilford Press.
- Barkley, R. A. (2000): *Taking charge of ADHD*, New York: The Guilford Press.
- Barkley, R. A. (2007): School interventions for attention deficit hyperactivity disorder: Where to from here? *School Psychology Review*, Vol. 36, No. 2, pp. 279-286.
- Biederman, J. (1998): New data on ADD and girls. *Attention magazine*, Vol. 4. No 3, 38-40.
- Bojanin, S. (1985): *Neuropsihologija razvojnog doba i opšti reedukativni metod*, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Brand, S., R. Dunn & F. Greb (2002): Learning Styles of Students with Attention Deficit Hyperactivity Disorder: Who Are They and How Can We Teach Them? *Clearing House*, Vol. 75, Issue 5, p. 268.
- Carlson, C.L., J. E. Booth, S. Misung & W. H. Canu (2002): Parent-, Teacher-, and Self-Rated Motivational Styles in ADHD Subtypes, *Journal of Learning Disabilities*, Vol.35, No. 2, p104.
- Clarke, A. R., R. J. Barry, R. McCarthy & M. Selikowitz (2002): EEG Analysis of Children with Attention-Deficit/Hyperactivity Disorder and Comorbid Reading Disabilities, *J Learn Disabil*, Vol. 35, No. 3, 276-286.
- Comings, D.E., R. Gade-Andavolu, N. Gonzales et al. (2000): Comparison of the role of dopamine, serotonin, and noradrenaline genes in ADHD, ODD and conduct disorder: multivariate regression analysis of 20 genes, *Clin Genet*, Vol. 57. 178-96.
- Curran, S. & E. A. Taylor (2000): Attention deficit-hyperactivity disorder: biological causes and treatments, *Curr Opin Psychiatry*, Vol. 13, 397-402.
- Daniels, E. i K. Stafford (2001): *Integracija dece sa posebnim potrebama*, Beograd: Centar za interaktivnu pedagogiju.

- Edwards, J.H. (2002): Evidence-Based Treatment for Child ADHD: "Real World" Practice Implications. *Journal of Mental Health Counseling*, Vol. 24. No. 2, 126-140.
- Elia, J., P. J. Ambrosini & J. L. Rapaport (1999): Treatment of attention-deficit/hyperactivity disorder, *The New England Journal of Medicine*, 340, pp. 780-788.
- Faraone, S.V., R. H. Perlis, A. E. Doyle, J. W. Smoller, J. J. Goralnick, M. A. Holmgren & P. Sklar (2005): Molecular genetics of attention-deficit/hyperactivity disorder, *Biological Psychiatry*, Vol. 57, No. 11, pp.1313–1323.
- Gaub, M.B.A. & C. L. Carlson (1997): Gender Differences in ADHD: A Meta Analysis and Critical Review, *Journal of the American Academy of Child and Adolescent Psychiatry*, Vol. 36 No. 8, pp. 1136-1139.
- Golubović, S. (2004): *Pervazivna i psihogena patologija komunikacije*, Beograd: Savez defektologa Zajednice Srbija i Crna Gora.
- Greven, C. U., N. Harlaar, P. S. Dale & R. Plomin (2011): Genetic Overlap between ADHD Symptoms and Reading is largely Driven by Inattentiveness rather than Hyperactivity-Impulsivity, *Journal Can Acad Child Adolesc Psychiatry*, Vol. 20, No. 1, pp. 6–14.
- Holtmann, M., K. Becker, B. Kentner-Figura & M. H. Schmidt (2003): Increased frequency of rolandic spikes in ADHD children, *Epilepsia*, Vol. 44, No. 9, pp.1241-44.
- ICD-10 - Klasifikacija mentalnih poremećaja i poremećaja ponašanja (1992), Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Jensen, E. (2004): *Različiti mozgovi, različiti učenici. Kako doprijeti do onih do kojih se teško dopire*, Zagreb: Educa.
- Jovanović, N. i sar. (2007): ADD/ADHD – Deficit pažnje i hiperaktivnost dece, Beograd: Centar za primenjenu psihologiju, Beograd.
- Jovičić, M., M. Pejović-Milovančević, S. Jovanović i P. Teovanović (2010): Hiperkinetski poremećaj sa poremećajem pažnje - učestalost simptoma kod učenika nižih razreda osnovnih škola u Srbiji, *Psihijatrija danas*, Vol. 42, br. 2, str. 137-145.
- Kolar D. i S. Bojanin (2000): *Razvojni hiperkinetički sindrom u savremenoj stručnoj literaturi*, *Psihijatrija danas*, god. 32, br.2-3, str.181-201.
- Krstić, N. (2002): Specifični razvojni poremećaj: otkrivanje i intervencije, *Psihijatrija danas*, god. 34, br.3-4, str.215-236.
- Maughan, B. & J. Carroll (2006): Literacy and mental disorders, *Current Opinion in Psychiatry*, Vol. 19, No. 4, pp.350–354.
- McCracken, J.T. (2000): Attention deficit hyperactivity disorder. In Kaplan HI & Sadock BJ (eds): *Comprehensive Textbook of Psychiatry*, 7th Edition, Philadelphia: Lippincott Williams&Wilkins.
- Mitrović, D., S. Ivanović Kovačević, J. Marković, B. Stokin, V. Šobot i J. Srdanović (2008): *Hiperkinetski poremećaj*, Novi Sad: Institut za javno zdravlje.

- Paule, M. G., A. S. Rowland, S. A. Ferguson, J. J. Chelonis, R. Tannock, J. M. Swanson & F. X. Castellanos (2000): Attention deficit/hyperactivity disorder: characteristics, interventions and models, *Neurotoxicology and Teratology*, Vol. 22. No. 5, pp. 631-651.
- Pejović Milovančević, M. (2011): *Poremećaj ponašanje dece i omladine*. Beograd: Zadužbina Andrejević.
- Pffiffer, L.J. i R.A. Barkley (1998): Treatment of ADHD in School Settings, u: Barkley, R.A. (1998): *Attention deficit hyperactivity disorder: A handbook for diagnosis and treatment*. New York: The Guilford Press.
- Phelan, T. (2005): *Sve o poremećaju pomanjkanja pažnje, Ostvarenje, Lekenik*.
- Pineda D., A. Ardila & M. Rosselli (1999): Neuropsihologichological and behavioral assesment of ADHD in seven-to twelve-year- old children: a discriminant analysis, *J Learn disabil*, Vol. 32, No. 2, 159-73.
- Pliszka, S. (2007): Practice parameter for the assessment and treatment of children and adolescents with attention-deficit/hyperactivity disorder, *J Am Acad Child Adolesc Psychiatry*, Vol. 46, No. 7, pp. 894-921.
- Popović Deusić, S. (1999): *Problemi mentalnog zdravlja dece i adolescenata*. Beograd: Institut za mentalno zdravlje.
- Rappley, M. D. (1999): Diagnosis of attention – deficit/ hyperactivity disorder and use of psychotropic medication in very young children, *Arch Pediatr Adolesc Med*, 153, 10, pp. 1039–1045.
- Rowland, A. S., C. A. Lesesne & A. J. Abramowitz (2002): The epidemiology of attention-deficit/hyperactivity disorder (ADHD): A public health view, *Ment Retard Dev Disabil Res Rev* Vol. 8, No. 3, pp.162-70.
- Swingle P. G. (2008): *Biofeedback for the Brain: How neurotherapy effectively treats depression, ADHD, Autism, and more*, New Jerseu and London: Rutgers University Press.
- Veselinović Jovanović, M. (2001): *Hiperaktivno dete*, Beograd: Zadužbina Andrejević.
- Wasserstein, J., A. Wasswrstein & L. E. Wolf (2001): Adults with Attention Deficit Hyperactivity Disorder (ADHD), ERIC Digest N. E622.2001.
- Wells, R.D., B. B. Dahl & D. Snyder (2001): ADHD Issues for Adults: Coping and Compensatory Strategies Used by Adults with Attentional Problems, Children and Adults with Attention Deficit/Hyperactivity Disorder
- <http://www.chadd.org/Understanding-ADHD/Parents-Caregivers-of-Children-with-ADHD.aspx>.
- Willcutt, E. G., B. F. Pennington & J. C. DeFries (2000): Etiology of Inattention and Hyperactivity/Impulsivity in a Community Sample of Twins with Learning Difficulties, *J Abnorm Child Psychol*, Vol. 28, No. 2, pp.149-159.

MULTIMODAL THERAPY APPROACH TO CHILDREN WITH ATTENTION DEFICIT AND HYPERACTIVITY DISORDER

Abstract:

Attention deficit with hyperactivity (ADHD) according to data from scientific literature is very frequent neurodevelopmental disorder of child and adulthood. This developmental disorder is characterized by deficit of inhibition of behaviour that is manifested through improper level of attention, hyperactivity and impulsiveness, difficult self-control and behaviour organisation in regard to future including problems in interpersonal relation both in family and school. In spite of ADHD children manifest a number of problems from an early age, true nature of their problems and difficulties are perceived when they enter school. Modern approach to such problems is focused on two important questions: timely identification, diagnostics and understanding of the nature of developmental disorder and treatment itself i.e. approach to work with such children. Failing to identify this disorder along with an inadequate treatment of ADHD children may lead to long-term consequences for their personal development that in turn affect their learning skills, social interactions; moreover, there is an evident increased risk of injuries and inclination to addiction diseases with these children. Besides these theoretical issues this paper attempts to show difficulties that one may face with ADHD children and it also emphasizes importance of multimodal approach to work with such children.

Key words: ADHD disorder, students, difficulties, diagnostics and treatment, multimodal approach

*Aleksandar RADOMAN*¹

CRNOGORSKA SREDNJOVJEKOVNA KNJIŽEVNOST – IDENTIFIKACIJA, PERIODIZACIJA, PREGLED

Rezime:

U ovome radu dat je osvrt na dosadašnja proučavanja crnogorskoga književnog nasljeđa srednjega vijeka. Pod pojmom identifikacije autor podrazumijeva širi problemski kompleks – od pitanja nacionalnog imenovanja, preko terminološkoga književnoistorijskog određenja do vremenskog fiksiranja toga fenomena.

Polazeći od društveno-političkih faktora, ali i tipoloških, žanrovskih i kulturoloških osobnosti, autor predlaže novu sistematizaciju i klasifikaciju literarnih pojava te epohe. U radu je dat i sažet žanrovski pregled dukljansko-zetskih književnih tokova od Andreacijeve povelje, s početka IX vijeka, do ćirilčkih inkunabula Crnojevića štamparije s kraja XV stoljeća, s posebnim osvrtom na najznačajnije pojave – Kraljevstvo Slovena Popa Dukljanina, Miroslavljevo jevanđelje, Zbornik Popa Dragolja...

Ključne riječi: srednji vijek, istorija književnosti, crnogorska književnost, identifikacija, periodizacija, klasifikacija, žanr

Pojedini segmenti crnogorskoga književnog nasljeđa srednjega vijeka u južnoslovenskim književnim historiografijama pribrajani su srpskoj ili hrvatskoj kulturnoj baštini. U jednom slučaju, posezalo se za konfesionalnom identifikacijom pa je sve što je nastalo u duhovnome okrilju katoličke crkve smatrano hrvatskom tradicijom. S druge strane, tradicionalističko polazište srpske nauke prema kojemu je cjelokupno duhovno i kulturno nasljeđe Crne Gore u nacionalnome pogledu srpsko nije ostavljalo mjesta drugačijim uvidima. Čak i kad su u srpskoj književnoj historiografiji uočavane specifičnosti toga korpusa, kao u slučaju Dimitrija Bogdanovića, koji je o *Kraljevstvu Slovena Popa Dukljanina* zapisao da je ono i „po svojim književnim osobinama a naročito po svojoj

¹ Aleksandar Radoman, Institut za crnogorski jezik i književnost, Podgorica

ideologiji sasvim po strani glavnog toka srednjovekovne srpske historiografije i hagiografije², njegova pripadnost srpskoj književnosti nije preispitivana. Paradigmatični su u tom smislu stavovi Đorđa Sp. Radojičića: „Duklja je dala prvog književnika, ali je ta južna primorska književnost obuhvatala mnogo veće prostranstvo, od Splita do iza Skadra. Pisana ćirilicom ona je trajala sve do XVIII veka. Bila je pod uticajem Zapada. U narodnosnom smislu pripada i Srbima i Hrvatima“³.

Tek od kraja šezdesetih godina XX vijeka u Crnoj Gori javljaju se istoričari književnosti koji problematizuju takva polazišta (riječ je o Radoju Radojeviću, Miloradu Stojoviću, Vojislavu P. Nikčeviću, Danilu Radojeviću i Radoslavu Rotkoviću), ističući kako srednjovekovna književna baština Crne Gore pripada, u prvome redu, crnogorskoj književnosti.⁴ Ako se ima u vidu specifični duhovni ambijent srednjega vijeka, kao i odsustvo nacionalne svijesti u savremenom značenju toga pojma, određene interferencije različitih a bliskih tradicija svakako ne smijemo isključiti, no čini nam se da je osnovna premisa te grupe autora i danas u potpunosti prihvatljiva. Primjera radi, jedan od najznačajnijih književnih spomenika našega srednjovekovlja, *Miroslavljevo jevanđelje*, sadrži tragove različitih uticaja – makedonskoga, zetskoga, raškoga i humskoga, pa bi i pitanje savremene „nacionalne“ identifikacije toga spomenika, povodimo li se za ekskluzivističkim koncepcijama, moglo biti sporno. Isto tako, do nas nije dopro slovenski izvornik *Kraljevstva Slovena Popa Dukljanina*, već njegova latinska i, nešto poznija, hrvatska redakcija. No, i u jednom i u drugom slučaju riječ je o tekstovima nastalim na prostoru srednjovekovne Duklje/Zete pa njihova primarna pripadnost crnogorskoj književnosti ne može biti sporna. Poseban problem, potom, mogla bi predstavljati djela prijevodne književnosti, poput srednjovekovnih romana (*Roman o Aleksandru*, *Devgenijevo dejanje*, *Roman o Troji*...); no bez obzira na porijeklo izvornika, kako je to dokazivao Lihačov,⁵ ta su djela prilikom prevođenja prilagođavana sistemu žanrova književnosti u koju ulaze pa je njihova suštinska pripadnost i toj književnosti nepobitna.

Pod crnogorskom srednjovekovnom književnošću u ovome radu podrazumijeva se književno nasljeđe srednjovekovnih crnogorskih država

² Dimitrije Bogdanović, *Istorija stare srpske književnosti*, Srpska književna zadruga, Beograd, 1980, str. 135.

³ Đorđe Sp. Radojičić, *Razvojni luk stare srpske književnosti*, Matica srpska, Novi Sad, 1962, str. 15-16.

⁴ V. Radoje Radojević, „Starodrevni tretman crnogorske književnosti“, *Politika*, god. 64, br. 19144, Beograd, 22. 1. 1967, str. XI; Milorad Stojović, „O periodizaciji crnogorske književnosti“, *Stvaranje*, br. 2-3, Titograd, 1968; Vojislav Nikčević, „Narodni jezik u crnogorskoj književnosti prednjegoševskog doba“, *Jezik*, br. 1 i br. 2, Zagreb, 1968/69; Danilo Radojević, „Neistoriska paradoksiiranja o Dukljaninu“, *Kritika*, br. 6, Zagreb, 1969; Radoslav Rotković, *Crnogorsko književno nasljeđe I*, Titograd, 1976.

⁵ D. S. Lihačov, *Poetika stare ruske književnosti*, Srpska književna zadruga, Beograd, 1972, str. 75.

Duklje i Zete u vremenskoj opsegu od IX do kraja XV vijeka. Kako je riječ o literarnoj tradiciji koja je nastajala na tri jezika i u okrilju različitih konfesionalnih i civilizacijskih krugova, uklopivost pojedinih segmenata te cjeline u šire interliterarne cjeline, u kontekstu uobičajenih srednjovjekovnih interferenci, ne treba dovoditi u pitanje, no, isto tako, njena primarna i neotuđiva pripadnost crnogorskoj književnosti neosporivi je naučni fakticitet.

Pitanju periodizacije crnogorskog književnog nasljeđa srednjega vijeka u našoj književnoj historiografiji posvećeno je tek nekoliko radova. Prvi se tom problematikom, istina u sklopu širega konteksta, pozabavio Milorad Stojović u tekstu „O periodizaciji crnogorske književnosti“. Početno poglavlje crnogorske književnosti, u trajanju od XI do kraja XVIII vijeka, Stojović naziva *prednjegoševskim dobom*. Bez bližih određenja i oslanjajući se na ondašnja, prilično oskudna, saznanja o književnom nasljeđu srednjovjekovne Duklje/Zete, Stojović s pravom konstatuje kako bi valjalo „odgovoriti na pitanje – šta je tu istorija, a šta književnost, utvrditi izvore, smisao i karakter naše pisane riječi do Njegoša“.⁶

Sveobuhvatan uvid u zaostavštinu crnogorskog književnog srednjovjekovlja dao je dr Radoslav Rotković u „Pregledu crnogorske literature od najstarijih vremena do 1918“. Prema Rotkovićevoj shemi, srednjovjekovna književnost, koju on ne izdvaja kao cjelinu, dijelila bi se na tri perioda: 1. *Književnost dukljansko-zetskog perioda* (IX-XII vijeka); 2. *Nemanjićki intermeco* (od kraja XII stoljeća do oko 1350. godine) i 3. *Obnova Zete* (za vrijeme Balšića i Crnojevića).⁷ Drugačiji pristup tome problemu isti autor ispoljio je u jednome kasnijem radu koji zaključuje riječima: „Za prednjegoševsko doba treba usvojiti naziv Stara crnogorska književnost, a unutrašnje strukturiranje toga dugog perioda od možda 10 vjekova treba izvesti u tri etape: Srednji vijek, Humanizam i renesansa i Barok i prosvjetiteljstvo“.⁸ Tu je periodizacijsku shemu, samo bez pomena sintagme „stara književnost“, Rotković primijenio u nedavno publikovanome drugom tomu *Istorije crnogorske književnosti*.⁹

Konačno, do danas književnoteorijski najcjelovitiji koncept periodizacije ponudio je dr Vojislav P. Nikčević u radu „Periodizacija stare crnogorske

⁶ Milorad Stojović, o. c., str. 231.

⁷ Dr Radoslav Rotković, „Pregled crnogorske literature. Od najstarijih vremena do 1918“, *Svaranje*, br. 4, Titograd, 1979, str. 587-593.

⁸ Dr Radoslav Rotković, „Stara crnogorska književnost. Periodizacija“, *Zbornik radova profesora i saradnika Nastavničkog fakulteta*, br. 5-6, Nikšić, 1982, str. 309.

⁹ Radoslav Rotković, *Istorija crnogorske književnosti, knjiga II. Crnogorska književnost od početaka pismenosti do 1852*, Institut za crnogorski jezik i književnost, Podgorica, 2012.

književnosti“¹⁰. Polazeći od, u ostalim južnoslovenskim literaturama prihvaćene, podjele na dva glavna perioda – stari i novi, čiju granicu čini početak nastanka romantizma, Nikčević izdvaja pet perioda u okviru stare crnogorske književnosti: 1. Književnost dukljanskog perioda (IX–XII vijeka); 2. Književnost zetskog perioda (1183 – oko 1360); 3. Književnost epohe humanizma i renesanse (XIV–XVI vijeka); 4. Književnost razdoblja baroka (XVII i XVIII vijek); i 5. Književnost epohe Petra I i mladog Petra II Petrovića Njegoša (oko 1797–1844).¹⁰

Nakon te Nikčevićeve studije, svojevrsni koncept periodizacije toga segmenta crnogorske književnosti ponudio je i dr Slobodan Kalezić u hrestomatiji *Crnogorska književnost u književnoj kritici*. Prvom knjigom hrestomatije, koja nosi naslov *Stara književnost*, obuhvaćeno je nasljeđe srednjeg vijeka, humanizma i renesanse i baroka.¹¹ Tom koncepcijom, dakle, sužen je prostor tzv. stare književnosti, a literarna zaostavština racionalizma tretirana je kao zasebna književnoistorijska cjelina u trećoj knjizi te edicije.

Kao što se iz prikazanoga može videti, u crnogorskoj književnoj historiografiji ne postoji saglasnost oko ovoga pitanja. Na današnjem stupnju istraženosti pojava i djela našega književnog srednjovjekovlja nameće se potreba preispitivanja rezultata dosadašnjih sistematizacija toga korpusa. To tim prije što je posljednjih decenija tome segmentu naše literarne tradicije posvećeno nekoliko vrijednih edicija, monografija i studija.¹²

Na samome početku valjalo bi otkloniti neke terminološke nedoumice. Ako je Stojovićev prijedlog naziva početnog perioda naše literature – *prednjegoševsko doba*, na tom saznajnom nivou i mogao biti prihvatljiv, danas se, ipak, mora sasvim odbaciti. Da se određeni segment istorije nacionalne književnosti nazove po imenu neke figure od presudnoga značaja za taj period ili ukupnu nacionalnu literaturu, nije neuobičajena pojava u književnoj historiografiji. Takvo imenovanje, međutim, odvija se redovno u sklopu neke šire, književnoteorijski utemeljene oznake – književne epohe, stilske formacije, književnoga razdoblja ili pravca. U konkretnome slučaju, pojam *prednjegoševsko doba* trebalo bi da obuhvati tako stilski, poetički, pa i vremenski udaljene pojave kakve su, recimo,

¹⁰ Dr Vojislav Nikčević, „Periodizacija stare crnogorske književnosti“, *Zbornik radova profesora i saradnika Nastavničkog fakulteta*, br. 5-6, Nikšić, 1982, str. 275-304.

¹¹ Slobodan Kalezić, *Crnogorska književnost u književnoj kritici*, I, Stara književnost, Univerzitetska riječ, Nikšić, 1990.

¹² Mislimo na biblioteku *Luča* Grafičkoga zavoda i Pobjede (Titograd, 1963–1989), u oko 80 knjiga, od kojih se 12 odnose na tzv. *staru književnost*, te edicije *Književnost Crne Gore od XII do XIX vijeka* (Cetinje, 1996), u 23 toma, i *Monumenta Montenegrina* (Podgorica, 2001–2009), zasad u 19 tomova. Od posebnog su značaja knjige Radoslava Rotkovića *Crnogorsko književno nasljeđe* (Titograd, 1976), *Kraljevina Vojislavljevića XI–XII vijeka – izvori i legende* (Podgorica, 1999) i *Istorija crnogorske književnosti, knj. II* (Podgorica, 2012), Vojislava P. Nikčevića *Crnogorska književna raskršća* (Cetinje, 1996) i *Istorija crnogorske književnosti od početaka pismenosti do XIII vijeka* (Cetinje, 2009) i Vojislava D. Nikčevića *Književnost Duklje i Prevalitane* (Podgorica, 2006).

srednjovjekovna hronika *Kraljevstvo Slovena Popa Dukljanina*, renesansna poezija Ljudevita Paskovića ili prosvjetiteljsko stvaralaštvo Stefana Zanovića. Nivelisući raznorodnu i bogatu literarnu tradiciju od gotovo deset vjekova, termin *prednjegoševsko doba* ne može imati niti književnoteorijskog uporišta niti istorijskoknjiževnog opravdanja.

Kad je riječ o terminu *stara književnost*, koji se, u različitim značenjima, javlja kod većine naših literatologa, valjalo bi na široj podlozi raspraviti njegovu opravdanost. Odlučivši se da tim pojmom označi početni period crnogorske književnosti, kontrastirajući mu pojam *nove književnosti*, koja počinje s pojavom romantičarske stilske formacije, Vojislav P. Nikčević ukazuje da se takva podjela javlja i u ostalim jugoslovenskim nacionalnim literaturama, i sam priznajući da ti „pojmovi u nauci o literaturi još nijesu u dovoljnoj mjeri teorijski raščišćeni“.¹³ Zaista, i pored već duge tradicije njihove upotrebe, prije svega u srpskoj književnoj historiografiji, tek u novije vrijeme nailazimo na pokušaje teorijskog obrazlaganja tih pojmova. Uočavajući strukturne i kulturološke činioce razlikovanja *stare* od *nove* književnosti, pri čemu se kao bazični razlikovni momenat postavlja polarizacija *rukopisne knjige – štampani tekst*, ali i temeljne poetičke zakonitosti, Đorđe Trifunović nas, ipak, podseća na uobičajeno shvatanje domaće i strane književne istorije „da stara srpska književnost predstavlja po duhu srednjovekovnu literaturu u svom dugom trajanju“.¹⁴ I u radovima najboljega poznavaoca te problematike, srpskoga medievaliste Dimitrija Bogdanovića, naići ćemo na identifikaciju pojmova *stara srpska književnost* i *srpska srednjovjekovna književnost*.¹⁵ U posljednjem izdanju kapitalne sinteze *Istorija srpske književnosti* Jovan Deretić za početni period srpske književnosti koristi termin *srednji vijek*, ali upotrebljava i sinonimni naziv *stara književnost*.¹⁶ No, za naš problem ta razmatranja i nedoumice i ne moraju imati presudan značaj. Kako se u svakome istorijskom proučavanju književnosti moraju *simultano* posmatrati dva niza činjenica – društveno-idejne i književno-umetničke, đe ove prve znače političku i kulturnu istoriju jednog društva ili naroda, a druge njegovu književnu istoriju,¹⁷ to i prilikom pokušaja definisanja istorijskoknjiževne periodizacije početnih etapa crnogorske književnosti moramo imati u vidu konkretne društveno-političke i kulturne

¹³ Dr Vojislav Nikčević, „Periodizacija stare crnogorske književnosti“, *Zbornik radova profesora i saradnika Nastavničkog fakulteta*, br. 5-6, Nikšić, 1982, str. 275.

¹⁴ Đorđe Trifunović, *Stara srpska književnost – osnove*, Filip Višnjić, Beograd, 1994, str. 55.

¹⁵ Dimitrije Bogdanović, *Istorija stare srpske književnosti*, Srpska književna zadruha, Beograd, 1980, str. 31-32. Up. Dimitrije Bogdanović, *Studije iz srpske srednjovekovne književnosti*, Srpska književna zadruha, Beograd, 1997.

¹⁶ Jovan Deretić, *Istorija srpske književnosti*, Prosveta, Beograd, 2004, str. 35-216.

¹⁷ Dragiša Živković, „Teorijski nacrt za istorijskoknjiževnu periodizaciju“, u knjizi: *Srpska književnost u evropskom okviru*, Srpska književna zadruha, Beograd, 2004, str. 18.

okolnosti u srednjovjekovnoj crnogorskoj državi. Takav pristup omogućiće nam oslobađanje od uvriježenih, iz drugih literatura preuzetih, modela i jedan sasvim nov pristup našoj književnoj tradiciji.

Polazeći od tih pretpostavki, možemo dovesti u pitanje opravdanost upotrebe termina *stara književnost* prilikom sistematizacije i klasifikacije crnogorskoga literarnog nasljeđa. Ako je, kako smo već pokazali, taj termin do sada upotrebljavan kao sinonim sintagme *srednjovjekovna književnost*, ne vidimo valjane razloge da se pod njegovo okrilje svrstava naša humanističko-renesansna i barokna zaostavština. Kako je već u našoj književnoj historiografiji prihvaćeno da je XVI vijek doba procvata humanizma i renesanse na Crnogorskom primorju, a da prethodna, srednjovjekovna, uglavnom religijska i liturgijska literarna tradicija gotovo zamire i biva ograničena na sporadične, izolovane prepisivačke aktivnosti u kontinentalnome dijelu Crne Gore, će će potrajati sve do kraja XVIII vijeka,¹⁸ smatramo da se time jasno utvrđuje kraj XV stoljeća kao gornja granica dosega prethodne epohe, čiji bi najadekvatniji naziv mogao biti – *crnogorska srednjovjekovna književnost*. Tim pojmom bilo bi obuhvaćeno ukupno literarno nasljeđe srednjovjekovne Duklje/Zete, u vremenskom opsegu od IX do kraja XV vijeka, ili, još preciznije, od epohe konstituisanja prve nezavisne ili poluzavisne države u Duklji IX i X vijeka¹⁹ do uspostavljanja osmanske vlasti u Zeti 1496. godine. U tipološkome pogledu, riječ je o *srednjovjekovnoj prednacionalnoj književnosti*, uklopivoj, kao takvoj, u sisteme nekoliko srednjovjekovnih interliterarnih zajednica – evropske, vizantijske i slovenske.²⁰

Valja naglasiti da je naša književna historiografija, rukovodeći se kriterijumima i mjerilima savremenoga doba, zanemarivala specifični kontekst ideologije i estetike srednjega vijeka, pa je adekvatno vrednovanje toga nasljeđa – izostalo. Rijetki su radovi u kojima se ono, uopšte, i sagledava kao cjelina, a pokušaja njegova tipološkog, žanrovskoga ili poetičkoga razvrstavanja gotovo da i nema. Istina, problem predstavlja nedostatak izvorne građe, pogotovo za najraniji period, ali čak i evidentirani kodeksi i bibliotečki fondovi, usljed

¹⁸ V. Miroslav Pantić, *Književnost na tlu Crne Gore i Boke kotorske od XVI do XVIII veka*, Srpska književna zadruka, Beograd, 1990, str. 7-77; Slobodan Kalezić, „Humanističko-renesansni odjek“, u knjizi: *Crnogorska književnost u književnoj kritici I*, Univerzitetska riječ, Nikšić, 1990, str. 24-29. Radoslav Rotković, *Istorija crnogorske književnosti, knj. II. Crnogorska književnost od početaka pismenosti do 1852*, Institut za crnogorski jezik i književnost, Podgorica, 2012, str. 165-239.

¹⁹ *Istorija Crne Gore*, knjiga I, *Od najstarijih vremena do kraja XII vijeka*, Redakcija za Istoriju Crne Gore, Titograd 1967, str. 347; v. Dr Dragoje Živković, *Istorija crnogorskog naroda*, tom I, Cetinje 1989, str. 98-102; up. Sima Ćirković, „Crna Gora od doseljavanja Slovena do pada pod Turke“, *Crna Gora*, NIP „Književne novine“, Beograd, 1976, str. 127.

²⁰ Termini Dioniza Đurišina. V. Dioniz Đurišin, *Šta je svetska književnost?*, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci – Novi Sad, 1997, str. 81-93.

beskrajnih rasprava o „literarnoj“ ili „istorijskoj“ vrijednosti pojedinih segmenata toga nasljeđa, ostaju neistraženi.²¹ Kako ta pitanja prevazilaze okvire našega rada, zadovoljićemo se nekim opštim naznakama, neophodnim u postupku periodizacije književnosti.

Postavlja se, u prvome redu, pitanje – što sve čini crnogorsku srednjovjekovnu književnost!? I, s tim u vezi, da li je riječ o jednojezičnoj i jednokonfesionalnoj književnosti ili u njen sastav ulazi polilingvalno literarno iskustvo jedne države ili naroda? U slovenskim književnim historiografijama počeci nacionalnih književnosti vezuju se za djelatnost očeva slovenske pismenosti, učenih Solunjana, Ćirila i Metodija. Misija kodifikacije nacionalnoga pisma, stvaranja prvoga slovenskog književnog jezika, te uvođenja Slovena u prostor kanonske crkve od prekretničke je važnosti za cjelokupnu slovensku istoriju. No, u sjenci toga krupnog istorijskoga postignuća otvara se pitanje – da li slovenskim nacionalnim književnostima pripada i nasljeđe koje se formira izvan kruga ćirilo-metodijevske tradicije!? Konkretno, i letimičan uvid u literarno stvaralaštvo dukljanske države, od IX do kraja XII stoljeća, koje ćemo, slijedeći terminologiju prof. Vojislava P. Nikčevića, i mi imenovati *dukljanskim periodom*,²² pokazaće nam tek posredne nagovještaje njenoga prisustva. S druge strane, prisustvo latinske, a u manjoj mjeri i grčke, pismenosti, u rasponu od sfragističkih i epigrafskih nalaza,²³ pa do sačuvanih manuskripta ili njihovih poznijih prijepisa, nesumnjivo je. Na latinskome jeziku, mahom u skriptorijima brojnih benediktinskih manastira, pišu se i prepisuju žitija, liturgijske knjige i hronike, nastaju epitafi i pravni spomenici, dok je grčki zastupljen na pečatima vladara, u hagiografskim spisima, a kroz djelatnost kotorskih skriptorija i

²¹ Ilustrativan primjer su registri bibliotečkih fondova crnogorskih manastira koje je objavljivao Vladimir Mošin, a koji ni do danas nijesu pobudili interesovanje naše naučne javnosti. V. Vladimir Mošin, „Ćirilski rukopisi manastira sv. Trojice kod Pljevalja“, *Istoriski zapisi*, knj. XIV, sv. 1-2, Cetinje, 1958, str. 235-260; Isti, „Ćirilski rukopisi Moračkog manastira“, *Istoriski zapisi*, knj. XVII, sv. 3, Titograd, 1960, str. 553-565; Isti, „Ćirilski rukopisi u manastiru Nikoljcu kod Bijelog Polja“, *Istorijski zapisi*, knjiga XVIII, sv. 4, Titograd 1961, str. 681-708.

²² Pregled stvaralaštva dukljanskog perioda dao je Radoslav Rotković u knjigama *Crnogorsko književno nasljeđe* (Titograd, 1976, str. 5-105), *Kraljevina Vojislavljevića XI–XII vijeka – izvori i legende* (Podgorica, 1999, str. 344-374) i *Istorija crnogorske književnosti*, knj. II, str. 13-163. Dragocjena istraživanja Vojislava D. Nikčevića znatno su dopunila naša saznanja o tome periodu. V. *Monumenta Montenegrina*, knjiga VIII, tom 1, *Razni spisi*, Istorijski institut Crne Gore, Podgorica, 2001; *Monumenta Montenegrina*, knjiga X, *Dukljanski prezviter, Kraljevstvo Slovena*, Istorijski institut Crne Gore, Podgorica, 2003; Vojislav D. Nikčević, *Književnost Duklje i Prevalitane*, CID, Podgorica, 2006, str. 323-374.

²³ V. Dr Božidar Šekularac, *Tragovi prošlosti Crne Gore, srednjovjekovni natpisi i zapisi u Crnoj Gori, kraj VIII–početak XVI vijeka*, Centralna narodna biblioteka „Đurđe Crnojević, Cetinje, 1994, str. 21-67.

u žanru srednjovjekovnih romana.²⁴ Da je trilingvizam bitno obilježje toga perioda, posredno nam svjedoče i pisma pape Aleksandra II iz 1067. godine, antipape Klimenta III iz 1089. godine, te Kaliksta II iz 1124. godine, upućena dukljansko-barskim nadbiskupima, u kojima se pominju manastiri „latinske, grčke i slovenske kurije“.²⁵

Svu kompleksnost kulturnih prilika dukljanskoga perioda na poseban način reflektuje ćirilski spis kojim, kao graničnim spomenikom, počinje nova etapa – *Miroslavljevo jevanđelje*. Pisano po narudžbi humskoga kneza Miroslava da označi početak procesa uvođenja iliričkih Slovena u okrilje kanonske crkve, taj neprocjenjivi jevanđelistar odaje jedinstvenu kulturološku simbiozu lokalne tradicije. Još je Dimitrije Bogdanović primijetio da jevanđelje „sadrži više od sto dvadeset čitanja koja se ne slažu sa službenim čitanjima istočne crkve niti s čitanjima drugih slovenskih, mlađih aprakosa“,²⁶ dok Vojislav D. Nikčević naglašava da je „po indiktima i kompoziciji vezano za jevanđelja pisana na teritoriji pod vlašću patrijarhata u Antiohiji“.²⁷ Jevanđelistar odaje različite pravopisne tradicije dvojice pisara: stariju, zetsku, koja se nadovezuje na ortografiju staroslovenskih spomenika, i mlađu, u nastajanju, rašku redakciju, okrenutu tradiciji istoka i ruske pismenosti. Prisustvo elemenata latinskoga beneventanskog uglastoga pisma u rukopisu glavnoga pisara Varsameleona, te tragovi glagoljske tradicije i simbioza romansko-vizantijskog uticaja u iluminaciji,²⁸ precizno dokumentuju kulturološku specifičnost dukljanskoga perioda crnogorske srednjovjekovne književnosti. Nemanjino osvajanje, oko 1185. godine, označiće krupnu političku i civilizacijsku prekretnicu u crnogorskoj istoriji srednjega vijeka. Tim činom otpočinje drugi, *zetski period* crnogorske srednjovjekovne književnosti. Uprkos novom religijskom i kulturnom kursu koji diktira novi politički centar u Raškoj, izvjesne tradicije prethodne epohe ne zamiru sasvim. Nemanjin najstariji sin Vukan dobija od pape titulu kralja Dalmacije i Duklje, obnavlja djelatnost latinskoga, dvorskog skriptorija, a pojava

²⁴ Vojislav D. Nikčević, o. c., str. 367.

²⁵ *Monumenta Montenegrina*, knjiga IV, tom 1, *Arhiepiskopija barska*, priredio i predgovor napisao Vojislav D. Nikčević, Istorijski institut Crne Gore, Podgorica, 2001, str. 48-51, 56-57; *Monumenta Montenegrina*, knjiga III, tom 1, *Vrijeme kraljeva*, priredio, rječnik i pogovor napisao Vojislav D. Nikčević, Istorijski institut Crne Gore, Podgorica, 2001, str. 68.

²⁶ Dimitrije Bogdanović, „Miroslavljevo jevanđelje“, u knjizi: *Istorija Crne Gore*, knjiga II, *Od kraja XII do kraja XV vijeka*, tom prvi, *Crna Gora u doba Nemanjića*, Redakcija za Istoriju Crne Gore, Titograd, 1970, str. 99-100.

²⁷ Vojislav D. Nikčević, „Grčki – Latinski – Ćirilica: Skriptoriji u Zeti“, predgovor u knjizi: *Monumenta Montenegrina*, knjiga VIII, tom 1, *Razni spisi*, Istorijski institut Crne Gore, Podgorica, 2001, str. 12.

²⁸ Pavle Mijović, „Miroslavljevo jevanđelje i najstarija zetska ornamentika“, u knjizi: *Istorija Crne Gore*, knjiga II, *Od kraja XII do kraja XV vijeka*, tom prvi, *Crna Gora u doba Nemanjića*, Redakcija za Istoriju Crne Gore, Titograd, 1970, str. 232.

novoga katoličkog monaškog reda, franjevac, krajem prve polovine XIII vijeka, najaviće novi razmah stvaralaštva latinskih skriptorija u Zeti. *Istorija Mongola*, kao remek-djelo latinske srednjovjekovne proze,²⁹ „izvanjca“, nadbiskupa Jovana II, najznačajniji je domet našeg latiniteta te epohe. Pod paskom Jelene Anžijske, te tendencije održaće se sve do početka XIV vijeka. S druge strane, za punih pola stoljeća od nastanka prvih kanonskih ćirilskih rukopisa, *Miroslavljeva* i *Vukanova jevanđelja*, tragova ćirilске pismenosti nema. *Budimljanska* i *Ilovička krmčija*, iz 1252. i 1262. godine, začinju novu, pravoslavnu crkvenu i literarnu tradiciju u Zeti. Sve do pada Zete pod osmansku vlast, 1496. godine, ta srpsko-vizantijska književna tradicija, kroz brojne prijepise biblijskih, teoloških i liturgijskih tekstova i tek s mrvicama originalnoga stvaralaštva, činiće osnovicu kulturnoga i duhovnoga života zemlje.³⁰ Osmansko osvajanje Gornje Zete, prekinuće, u samome začetku, naznake novih kulturnih, humanističkih tendencija, prisutne za posljednjih godina vladavine Ivana Crnojevića i njegova sina Đurđa – preko ustrojenja prve južnoslovenske ćirilске štamparije i renesansnih elementata u arhitekturi cetinjskog dvora i manastira.³¹

Na osnovu svega rečenoga, smatramo da bi u sastav crnogorske srednjovjekovne književnosti trebalo uvrstiti cjelokupno literarno nasljeđe Crne Gore, nastalo na prostoru dukljansko-zetske države ili za potrebe njene crkve, od X do kraja XV stoljeća, na latinskome, grčkome i slovenskome, starocrnogorskome jeziku.

Imajući u vidu osobeni, žanrovski ustrojen sistem srednjovjekovne poetike, njen društveni funkcionalizam i nadnacionalni, univerzalni karakter, pitanje originalnosti književne zaostavštine ove epohe nećemo posebno razmatrati. Slovenska, ćirilo-metodijevska, pismenost izgrađuje se kroz prijevode kanonskih spisa vizantijske provenijencije, dok književnost latiniteta čak i kada, kroz istoriografske spise, donosi povijest lokalnih vladara i dinastija, to čini u striktno određenim žanrovskim koordinatama i u prepoznatljivome ideološkom ključu. Ostavljajući po strani taj problem, pokušaćemo, u najkraćem, da ponudimo jednu

²⁹ Vojislav D. Nikčević, *Književnost...*, str. 387.

³⁰ *Istorija Crne Gore*, knjiga II, *Od kraja XII do kraja XV vijeka*, tom prvi, *Crna Gora u doba Nemanjića*, Redakcija za Istoriju Crne Gore, Titograd, 1970, str. 95-116; *Istorija Crne Gore*, knjiga II, *Od kraja XII do kraja XV vijeka*, tom drugi, *Crna Gora u doba oblasnih gospodara*, Redakcija za Istoriju Crne Gore, Titograd, 1970, str. 371-411.

³¹ Podjelu na *dukljanski* i *zetski period* koju predlaže prof. Nikčević smatramo prihvatljivom, uz primjedbu da bi *zetski period* trebalo da obuhvati cjelokupno literarno nasljeđe od kraja XII vijeka do pada crnogorske srednjovjekovne države krajem XV vijeka, a ne samo zaostavštinu epohe Nemanjića. Ta korekcija zasniva se na činjenici da cijeli taj period od tri vijeka odlikuju jedinstvena kulturna atmosfera i ideološko-estetska stremljenja.

moguću klasifikaciju crnogorskoga srednjovjekovnog književnoga nasljeđa. To nasljeđe bi se, tako, prema „žanrovskoj“ pripadnosti, moglo podijeliti na: *biblijsku, hagiografsku i apokrifnu, liturgijsku, teološku, dramsku* te prijevodnu, *narativnu književnost (srednjovjekovni roman)*. U širem smislu, srednjovjekovnu književnost čine još i *pravni i crkvenopravni spisi, historiografija, te epigrafski spomenici*.³²

U ***biblijsku književnost*** ubrajaju se pojedine, izdvojene knjige Svetoga pisma, s kultnom, obrednom funkcijom. Kao starozavjetne knjige, u pravoslavno-vizantijskoj liturgijskoj tradiciji, javljaju se *parimejnik* i *psaltir*, dok u korpus novozavjetnih knjiga idu *apostol* i *jevanđelje*. *Miroslavljevo* (oko 1185) i *Vukanovo jevanđelje* (1197–1199) pripadaju tipu punoga aprakosa. Neki istraživači u naše književno nasljeđe svrstavaju i glagoljsko *Marijinsko jevanđelje* (X–XI vijek),³³ što uz *Grškovićeve* i *Mihanovićeve odlomke apostola* (XII vijek) otvara temu prisustva glagoljske pismenosti i na ovim prostorima. Ti fragmentarni nalazi, međutim, ne daju dovoljno prostora za smjelije zaključke.³⁴ U riznicama crnogorskih manastira sačuvan je skroman fond rukopisa koje možemo svrstati u tu grupu, a jedan dio tekstova nalazi se u bibliotekama i arhivima izvan Crne Gore. Tom fondu, pored ostaloga, pripadaju *Četvorojevanđelje* iz manastira sv. Trojica kod Pljevalja (kraj XIII i početak XIV vijeka), *Vranjinsko*, odnosno *Zetsko četvorojevanđelje* (1436), *Cetinjski psaltir* (prva četvrtina XV vijeka) te *Četvorojevanđelje Starčeve Gorice* koje se čuva u biblioteci Marciana u Veneciji a datira u kraj XIV vijeka

Tragove ***hagiografske književnosti*** naziremo već u *Andreacijevoj povelji*. U središnjeme dijelu te srednjovjekovne kompilacije Jovan Kovačević prepoznaje elemente, u X vijeku na Zapadu rasprostranjenih, vita i legendi o sv. djevicama. Pažljivom analizom Kovačević zaključuje da je priča iz toga odlomka „primer održavanja zaveta, koja je verovatno služila kao ilustracija propovedi u dukljansko-barskoj crkvi, a naročito u samom Kotoru“.³⁵ Samo je po naslovu poznato djelo posljednjega dukljanskog mitropolita Jovana, *Vitarum sanctorum*

³² V. Dimitrije Bogdanović, „Stara srpska biblioteka“, u knjizi: *Studije iz srpske srednjovekovne književnosti*, Srpska književna zadruka, Beograd 1997, str. 5-79.

³³ Radoslav Rotković, „O nekim prazninama u crnogorskom nasljeđu srednjega vijeka“, *Stvaranje*, br. 3, Titograd, 1978, str. 343-362; Dr. Vojislav P. Nikčević, *Crnogorska književna raskršća*, Matica crnogorska, Cetinje, 1996, str. 169-179; Milorad Nikčević, „Jagićevo izdanje Marijinskog evanđelja (Berlin, 1883)“, u knjizi: *Komparativna filološka odmjerenja*, Osijek - Cetinje, 2006, str. 313-336.

³⁴ Up. Adnan Čirgić, „Istorijski razvoj crnogorskoga književnoga jezika“, *Matica*, broj 36, Cetinje - Podgorica, 2008, str. 10-11; Aleksandar Radoman, *O pismu izvornika hronike Kraljevstvo Slovena Popa Dukljanina*, Lingua Montenegrina, broj 2, Cetinje, 2008, str. 103-108.

³⁵ Jovan Kovačević, „Na tragu rane književnosti Južnog Primorja i Duklje“, *Spomenik SAN*, CV, 7, Beograd, 1956, str. 96.

martyrum Andreae, Petri et Laurentii, s kraja X stoljeća.³⁶ Djelo od posebnoga značaja za našu kulturu i tradiciju, sačuvano samo u prerađenom obliku u *Kraljevstvu Slovena Popa Dukljanina*, jeste *Žitije sv. Vladimira*, iz XI stoljeća. To je „žitije vladara-mučenika, i pripada martirološkom žitijnom žanru sa izvesnim specifičnostima zapadnoevropske, latinske hagiografije“.³⁷ U Oksfordskome glagoljskom zborniku iz XV vijeka sačuvan je spis o sv. Nikoli, *Čuda blaženog Mikule*, čiji se izvornik vezuje za prostor Duklje i datira u XI vijek.³⁸ U tome vijeku nastala su u Kotoru i tri kratka „romana“ o životu i stradanju svetoga Trifuna.³⁹ Dukljanskome periodu crnogorskoga srednjovjekovlja pribraja se i jedan, našoj nauci tek odnedavno poznat, obimni latinski manuskript, nastao na prostoru Boke Kotorske, u nekome benediktinskom manastiru, krajem XI i tokom početkom XII vijeka. *Kotorski kodeks* djelo je raznorodnog sadržaja čiju osnovicu čine prijevodi i prijepisi hagiografskih tekstova vizantijske i latinske provenijencije.⁴⁰ Krugu vizantijske hagiografske literature pripadaju razni oblici poput paterika, sinaksara, prologa, koje srećemo i u riznicama crnogorskih manastira (cetinjski *Paterik grešnog Nikite*, s kraja XIV vijeka, *Gorički prolog*, iz sedamdesetih godina XIV vijeka, *Otačnik pljevaljske sv. Trojice*, iz treće četvrtine XV stoljeća, koji sadrži prijepis polemičkog spisa Crnorisca Hrabra *O pismeneh...*).

Tome tipu kanonskih tekstova priključuju se djelovi biblijskih spisa namijenjeni čitanju a ne liturgijskim potrebama: jevanđelja, apostoli, psaltiri s tumačenjem i paleji (*Tumačenje Apokalipse*, prva četvrtina XV vijeka, *Psaltir sa dodacima*, druga polovina XV vijeka, iz manastira sv. Trojice...).

Izvan prostora kanonske literature javlja se, u srednjem vijeku izuzetno popularna, forma **apokrifa**. Skadarski *Zbornik popa Dragolja*, iz treće četvrtine XIII vijeka, sadrži, pored Kozmine bešede protiv bogumila te drugih kraćih prerada, i bogat izbor rijetkih apokrifa („Videnje proroka Danila“, „Videnje Isajino“, „Pandehovo proročko skazanje“...). Rukopisni zbornik

³⁶ Vojislav D. Nikčević, *Književnost...*, str. 365. Nikčevićeva pretpostavka da je riječ o *Životu svetoga apostola Andrije* može se sasvim odbaciti, budući da naslov Jovanova djela upućuje na iz drugih izvora poznate bokeške mučenike Petilovrijence. O Petilovrijencima vidi opširnije u: Radoslav Rotković, *Istorija crnogorske književnosti, knj. II. Crnogorska književnost od početaka pismenosti do 1852*, Institut za crnogorski jezik i književnost, Podgorica, 2012, str. 65-68.

³⁷ Dimitrije Bogdanović, *Istorija stare srpske književnosti*, Srpska književna zadruha, Beograd, 1980, str. 135.

³⁸ Dr Radoslav Rotković, *Kraljevina Vojislavljevića XI-XII vijeka*, izvori i legende, Print, Podgorica, 1999, str. 401-409; Up. *Hrvatska književnost srednjega vijeka, od XII do XVI stoljeća*, priredio Vjekoslav Štefanić, Pet stoljeća hrvatske književnosti, knjiga 1, Zora & Matica hrvatska, Zagreb, 1969, str. 262.

³⁹ Vojislav D. Nikčević, *Književnost...*, str. 367.

⁴⁰ Vojislav D. Nikčević, „Grčki – Latinski – Ćirilica: Skriptoriji u Zeti“, predgovor u knjizi: *Monumenta Montenegrina*, knjiga VIII, tom 1, *Razni spisi*, Istorijski institut Crne Gore, Podgorica, 2001, str. 9-10; isto: Vojislav D. Nikčević, *Književnost...*, str. 368-374.

manastira Savine iz XIV vijeka sadrži jednu od najbogatijih kolekcija rijetkih varijanata apokrifa. Taj dragocjeni zbornik sadrži „Knjigu o Adamu i Evi“, „Varuhovo otkrovenje“, „Avramovo gostoljublje“ te brojne druge starozavjetne i novozavjetne apokriife.⁴¹ Tipu starozavjetnih apokrifa pripada „Slovo o Melhisedeku“ sačuvano u rukopisu manastira Savine iz XIV vijeka kao i u *Goričkome zborniku* Nikona Jerusalimca. Iz posljednje četvrtine XV vijeka potiče *Zbornik slova, poučenja i apokrifa* u manastiru Nikoljcu, kod Bijelog Polja. Apokriife sriječemo i u zbirka Božidara Vukovića, iz 1520. i 1536. godine.

Liturgijskoj pjesničkoj književnosti pripadaju tekstovi nastali za potrebe crkvenoga rituala. Latinskoj „liturgijskoj“ tradiciji pripadaju *Lekcionar* i *Pontifikal Kotorske biskupije*, iz 1090–1123. godine, u kojima je sačuvana dragocjena neumska notacija. U pravoslavno liturgijsko nasljeđe ulaze brojni mineji, oktoisi, služabnici, psaltiri, triodi, časlovc, trebnici (*Triod morački*, iz 1443–1444. godine, cetinjski *Praznični minej* Nikole Kosijera, iz 1483. godine, *Časlovac* Nikole Dijaka, iz 1486...) itd. Najstarijem sloju slovenske liturgijske poezije pripada *Bogorodični akatist*, koji je Kliment Ohridski preveo najkasnije 916. godine, a koji Vojislav D. Nikčević povezuje sa prostorom Duklje.⁴²

Teološka književnost ove epohe po svom je karakteru uglavnom prijevodna. Nju mahom čine djela vizantijske učene književnosti. Od izuzetnoga je značaja ćirilski redakcija *Dioptr* Mihaila Psela (1018–1078), velikoga vizantijskog filozofa i retora, koja se nalazi u riznici manastira sv. Trojice u Pljevljima i vezuje za drugu polovinu XIV vijeka, a jedina je poznata verzija toga spisa, budući da je grčki original izgubljen.⁴³ Znatno broj rukopisa te grupe u fondovima crnogorskih manastira ukazuje na specifičnu kulturnu klimu XIV i XV stoljeća i živu prevodilačku i prepisivačku aktivnost učenoga monaštva. Pomenimo samo nekoliko prijepisa *Ljestvice*, sinajskog igumana Jovana iz VII vijeka, potom *Pandektu* Nikona „Crnogorca“ („Crna Gora“ kod Antiohije), sirijskoga monaha iz XI vijeka, *Andrijantu*, zbirku bešeda Jovana Zlatoustoga (V vijek), te *Pčelu*, zbirku izreka biblijskoga i vizantijskoga porijekla. S kraja XIV ili početka XV vijeka je pljevaljski manuskript *Poglavlje o Francima i drugim Latinima*, zbirka političko-teoloških tekstova usmjerenih protiv latinskoga dogmata, čiji pojedini djelovi, po svemu sudeći, potiču iz epohe od kraja IX do kraja XI vijeka.⁴⁴ U tu grupu spisa treba uvrstiti i domaće manuskripte –

⁴¹ V. o tome: Tomislav Jovanović, „Apokrifi u starim srpskim prepisima“, u: *Apokrifi starozavetni*, Prosveta – Srpska književna zadruga, Beograd, 2005, str. 42.

⁴² Vojislav D. Nikčević, *Književnost...*, str. 340.

⁴³ V. *Monumenta Montenegrina*, knjiga IX, tomovi 1 i 2, Mihailo Psel, *Dioptra*, priredio, predgovor i komentare napisao Vojislav D. Nikčević, Istorijski institut Crne Gore, Podgorica, 2002.

⁴⁴ Vojislav D. Nikčević, *Književnost...*, str. 361. Up. *Poglavlja o Francima...* u knjizi: *Pisci slovenskog srednjeg vijeka*, priredio, predgovor i komentare napisao Vojislav D. Nikčević, Književnost Crne Gore od XII do XIX vijeka, knjiga II, Obod, Cetinje, 1996, str. 147-166.

Šestodnevnik iz 1439–1440. godine, i *Gorički zbornik* Nikona Jerusalimca iz 1441–1442. godine, koji sadrži naznake isihastičke vizantijske tradicije i u tom smislu je usamljen primjer u crnogorskoj srednjovjekovnoj književnosti.

Pitanje postojanja srednjovjekovne **dramske književnosti** nameće se u vezi s problemom crkvenih prikazanja, kao kompleksnije forme crkvene drame proistekle iz lauda, dramskih pohvala, u crnogorskoj književnoj tradiciji.⁴⁵ Naime, korpus od 22 teksta nastalih na prostoru Boke Kotorske, a čiji najstariji prijepisi potiču iz sredine XVII vijeka, uglavnom je do sada bio smještan u kontekst barokne književnosti.⁴⁶ Kao tipični oblik srednjovjekovne književnosti prikazanja trebaju biti sagledana upravo iz toga rakursa bez obzira na starinu pojedinih prijepisa. To, naravno, ne isključuje prisustvo baroknih elemenata u pojedinim tekstovima te skupine (prije svega u drami Ivana Antuna Nenadića) niti činjenicu da su do nas doprli upravo barokni prijepisi. Prikazanja kao žanr crkvene drame u tijesnoj su vezi s pojavom bratovština u razvijenim gradskim sredinama toga vremena, Kotoru, Perastu, Dobroti i Budvi, bilo da je riječ o cehovskim bratovštinama, poput Bratovštine kotorskih pomoraca čije je postojanje dokumentovano sredinom XV vijeka a vezuje se još za IX vijek, ili religiozno-humanitarne bratovštine, kao Bratovština Sv. Krsta, ustanovljena, 1298. godine, ili Bratovština Svetog Duha iz sredine XIV vijeka. Treba naglasiti da su za pojavu religioznoga dramskog pjesništva na narodnom jeziku upravo u najvećoj mjeri zaslužne bratovštine i niži kler, pa su ti oblici u neku ruku postali „narodna liturgija“, ili kako to veli Ronald Harvud: „istinski narodno pozorište, naivno zato što se obraćalo jednoj široko nepismenoj publici i zato što je pozorište tako dugo stajalo na udaru, ali naivno i zato što je izražavalo do banalizovanja pojednostavljena srednjovjekovna gledišta“.⁴⁷ Korpus bokokotorskih prikazanja čine raznorodni tekstovi pisani osmeračkim distisima, od jednostavnijih dijaloških formi do složenijih oblika.

Naznake ranog prisustva **legislativne književnosti** na prostoru Crne Gore možemo naći u hronici *Kraljevstvo Slovena Popa Dukljanina* iz XII vijeka. U IX glavi toga spisa autor pominje „slovensku knjigu Methodius“, koju neki identifikuju kao Metodijev prijevod Nomokanona.⁴⁸ Tome korpusu djela

⁴⁵ O tome vidi iscrpnu monografiju: Radoslav Rotković, *Oblici i dometi bokokotorskih prikazanja. Prilog istoriji drame XVII i XVIII vijeka*, Crnogorsko narodno pozorište, Podgorica, 2000.

⁴⁶ Up. *Poezija baroka*, priredili Gracija Brajković i Miloš Milošević, NIP Pobjeda, Titograd, 1976, str. 131–218; Milorad Pavić, *Radanje nove srpske književnosti. Istorija srpske književnosti baroka, klasicizma i predromantizma*, Srpska književna zadruga, Beograd, 1983, str. 62. Ovđe se nećemo duže zadržavati na krajnje neosnovano pribiranje bokokotorske literature srpskome književnom nasljeđu kakvo, rukovođen tradicionalističkim stavovima, Pavić dosljedno primjenjuje.

⁴⁷ Ronald Harvud, *Istorija pozorišta*, Clio, Beograd, 1998, str. 107.

⁴⁸ Vladimir Mošin, „Uvod“, u knjizi: *Ljetopis Popa Dukljanina, latinski tekst sa hrvatskim prijevodom i „Hrvatska kronika“*, Matica hrvatska, Zagreb, 1950, str. 30.

pribrajamo *Budimljansku* i *Ilovičku krmčiju*, zbornike crkvenih i građanskih zakona iz sredine XIII vijeka, *Vlastarevu sintagmu*, koporinjski rukopis iz 1453. godine, pljevaljski *Sinodik pravoslavlja* s kraja XIV vijeka, te latinske statute primorskih gradova: Kotora,⁴⁹ Budve, Ulcinja i Bara. Tipu **legislativne književnosti** pored nomokanona, sintagmi i statuta, pripadaju povelje i testamenti.⁵⁰

Najranija **istoriografska** zaostavština poznata nam je samo posredno, preko rijetkih navoda nekoliko istraživača. Slovensku istoriografsku tradiciju začinje *Hronika Duklje*, s kraja X vijeka, a nastavlja *Ep o Duklji* u XI vijeku.⁵¹ Iz istog stoljeća potiču i djela nastala pod uticajem langobardskih *Gesta*, na latinskom, u heksametrima – *Gesta Joanni Blandimiri* i *Gesta Bodini rege Sclavorum*.⁵² Dugo je našoj nauci jedino poznato djelo toga korpusa i najvažniji domaći izvor za našu srednjovjekovnu istoriju, ali i spis koji je svjedočio bogato kulturno nasljeđe dukljanskog perioda, bila latinska hronika *Kraljevstvo Slovena Popa Dukljanina*, iz treće četvrtine XII vijeka. Latinskoj istoriografiji nastaloj na prostoru današnje Crne Gore pripada i *Istorija Mongola* barskoga nadbiskupa Jovana II, iz sredine XIII vijeka.⁵³ Tradiciji ćirilске, pravoslavne hronografije pripadaju *Koporinjski ljetopis*, iz 1453. godine, te pozniji *Vrhobreznički*, *Podgorički* i *Cetinjski ljetopis*. Ta je forma, u okviru naše srednjovjekovne pravoslavne literature, iznikla iz vizantijske hronistike, a smatra se da je za njen postanak od posebnoga značaja bio prijevod *Hronike* vizantijskoga monaha Georgija Amartola (IX vijek), čiji se jedan rukopis, iz pedesetih godina XIV vijeka, nalazi na Cetinju.

Kao zaseban segment naše srednjovjekovne literature javljaju se **natpisi i zapisi**. Iz dukljanskog perioda sačuvani su samo latinski epigrafski spomenici,⁵⁴ od kojih su za istoriju književnosti od posebnog značaja *Barski*

⁴⁹ V. *Pisci srednjovjekovnog latiniteta*, priredio Dušan I. Sindik, Književnost Crne Gore od XII do XIX vijeka, knjiga I, Obod, Cetinje, 1996, str. 183-185.

⁵⁰ V. Dr Božidar Šekularac, *Dukljansko-zetske povelje*, Istorijski institut Crne Gore Crne Gore, Titograd, 1987.

⁵¹ Premda sam naziv sugerise drugačiju žanrovsku odrednicu, istraživači ističu da *Ep o Duklji* slijedi manir „remek-djela vizantijske istoriografije pisanih u jamskom aleksandrincu“. V. Vojislav D. Nikčević, „Autentičnost srednjovjekovnih izvora: Ljetopis Popa Dukljanina“, predgovor u knjizi: *Monumenta Montenegrina*, knjiga X, Dukljanski prezbiter, *Kraljevstvo Slovena*, Istorijski institut Crne Gore, Podgorica, 2003, str. 50-51.

⁵² Vojislav D. Nikčević, *Književnost...*, str. 363.

⁵³ *Monumenta Montenegrina*, knjiga VII, Arhiepiskop barski Jovan Drugi, *Istorija Mongola*, priredio, predgovor i komentare napisao Vojislav D. Nikčević, Istorijski institut Crne Gore, Podgorica, 2001.

⁵⁴ Nekoliko ćirilskih epigrafskih spomenika dukljanskih vladara XI vijeka koje je opisao Miloš Milojević u knjizi *Putopis dela prave stare Srbije*, III knjiga, Beograd, 1877. nijesu izazvali posebnu pažnju u istoriografiji. I površna filološka analiza tih natpisa pobuđuje sumnju u njihovu autentičnost.

epitafi, sa nadgrobnih ploča dukljansko-barskih nadbiskupa, pisani u leoninskim heksametrima, iz XI–XII vijeka.⁵⁵ Ćirilski zapisi koje srećemo na rukopisnim i štampanim knjigama u crnogorskim manastirima, iz XIII–XV stoljeća, iako nastali s ciljem da se zabilježi ime pisara ili vrijeme i okolnosti nastanka spisa, a počesto i neki, za lokalne prilike, znatan istorijski događaj, često sadrže pečat autentičnog, literarnog stila zapisivača.⁵⁶

Drugačijeg je, svjetovnog, karaktera prijevodna, *prozna narativna književnost*, tzv. srednjovjekovna beletristika. Premda njeni izvori još uvijek nijesu sasvim ispitani niti su poznati tokovi njenoga ulaska u južnoslovenske srednjovjekovne književnosti, a preko njih i dalje, u ostale slovenske književnosti,⁵⁷ po svom duhu, ta je literatura bliska shvatanjima i idealima zapadnoevropskoga, feudalnog društva. Na osnovu poznijih prijepisa i prvih pomena tih tekstova, nauka je njihov postanak smještala u XIII–XIV vijek. Ipak, „već u inicijalima Miroslavljevog jevanđelja nalaze se motivi iz romana o Aleksandru i likovi zveri iz Fiziologa (...) I ako se može pomisliti da su se ti motivi u inicijalima ranije javili nego sama dela iz kojih su motivi preuzeti u slikarstvo i vajarstvo, po svoj prilici to se događalo uporedo“.⁵⁸ S tim u vezi, vrijedno je pažnje i mišljenje Vatroslava Jagića, koje prihvata i Radmila Marinković, da je mjesto ulaska ovih romana „na srpskohrvatsko govorno područje (...) – stara Duklja“.⁵⁹ Tom segmentu naše književnosti pripadaju: *Aleksandrida* (roman o Aleksandru), *Roman o Troji*, *Priča o Solomunu*, *Carica Teofana*, *Stefanit i Ihnilat*, *Varlaam i Joasaf*, *Premudri Akir...*⁶⁰ Jedna redakcija *Aleksandride*, s kraja XIV vijeka, pronađena je kod Skadra, dok se u manastiru Dobrilovina, kod Mojkovca, nalazi rukopis *Aleksandride* iz 1725. godine.⁶¹ U svijetlu navedenih mišljenja uvjerljivom se čini pretpostavka da je i roman

⁵⁵ V. Božidar Šekularac, *Tragovi prošlosti Crne Gore, srednjovjekovni natpisi i zapisi u Crnoj Gori, kraj VIII–početak XVI vijeka*, Centralna narodna biblioteka „Đurđe Crnojević“, Cetinje, 1994, str. 53–56.

⁵⁶ Isto, str. 271–358.

⁵⁷ D. S. Lihačov, o. c., str. 11.

⁵⁸ Božidar Kovačević, „O srpskoj beletristici u srednjem veku“, u knjizi: *Stara književnost*, priredio Đorđe Trifunović, Srpska književnost u književnoj kritici I, Nolit, Beograd, 1972, str. 215.

⁵⁹ Radmila Marinković, „Roman kao književni rod u srednjevekovnoj književnosti Južnih i Istočnih Slovena“, *Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor*, knj. 34, sv. 3–4, Beograd, 1968, str. 208.

⁶⁰ Žanru romana pripada i jedan latinski manuskript s kraja XII vijeka, *Roman o Muhamedu*, nastao, po svoj prilici, u nekom kotorskom skriptoriju, kako to pretpostavlja Vojislav D. Nikčević (Vojislav D. Nikčević, *Književnost...*, str. 388–390).

⁶¹ V. Božidar Šekularac, „Aleksandrida manastira Dobrilovine“, u knjizi: *Dukljansko-crnogorski istorijski obzori*, Centralna narodna biblioteka „Đurđe Crnojević“, Cetinje 2000, str. 233–242.

Devgenijevo dejanije, slovenska redakcija čuvenog vizantijskog epa *Digenis Akrita*, nastao na ovim prostorima.⁶²

Ovim sumarnim „žanrovskim“ pregledom literarne zaostavštine crnogorskog srednjovjekovlja željeli smo ponuditi samo jedan mogući model klasifikacije, bez iluzija da ćemo njime obuhvatiti sve pojave i osvijetliti sve bitne tokove te epohe. Naša klasifikacija je i pokušaj da se dosadašnja saznanja o tom problemu objedine i prezentiraju na način koji bi mogao podstaći neka nova, specijalistička ispitivanja. Uz prijedlog da se epoha *srednjovjekovne književnosti* izdvoji iz maglovite, nikad sasvim definisane cjeline tzv. *stare književnosti*, unutrašnju podjelu na *dukljanski* (X–kraj XII vijeka) i *zetski period* (kraj XII–kraj XV vijeka), već afirmisanu u literaturi, na ovoj saznajnoj razini, smatramo odgovarajućom. Na brojna otvorena pitanja vezana za taj segment našeg literarnog nasljeđa – od datiranja, uticaja i doticaja, do estetske revalorizacije – buduća istraživanja tek treba da ponude nove odgovore.

Bibliografija:

-Bek, Hans Georg: *Putevi vizantijske književnosti*, Srpska književna zadruga, Beograd, 1967.

-Bogdanović, Dimitrije: *Istorija stare srpske književnosti*, Srpska književna zadruga, Beograd, 1980.

-Bogdanović, Dimitrije: *Studije iz srpske srednjovekovne književnosti*, Srpska književna zadruga, Beograd, 1997.

-Čirgić, Adnan: „Istorijski razvoj crnogorskoga književnoga jezika“, *Matica*, br. 36, Cetinje - Podgorica, 2008.

-Čirković, Sima: „Crna Gora od doseljavanja Slovena do pada pod Turke“, *Crna Gora*, Beograd, 1976.

-Deretić, Jovan: *Istorija srpske književnosti*, Prosveta, Beograd, 2004.

-*Digenis Akrita*, priredio Vojislav D. Nikčević, Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje „Vojislav P. Nikčević“, Cetinje, 2009.

-Đurišin, Dioniz: *Šta je svetska književnost?*, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci – Novi Sad, 1997.

-Harvud, Ronald: *Istorija pozorišta*, Clio, Beograd, 1998.

-*Hrvatska književnost srednjega vijeka, od XII do XVI stoljeća*, priredio Vjekoslav Štefanić, Pet stoljeća hrvatske književnosti, knjiga 1, Zora & Matica hrvatska, Zagreb, 1969.

⁶² Up. Paolo Odorico, *L' Akrite. L' épopée byzantine Digéniz Akritaz*, éditions Anacharsis, Toulouse, 2002. A. Vajan je smatrao da je slovenska redakcija toga spisa nastala na prostorima Makedonije ili Stare Srbije (V. A. Vaillant, „Le Digénis Slave“, *Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor*, 3-4, Beograd 1955, str. 228). Opširnije o Digenisu v. u: Hans Georg Bek, *Putevi vizantijske književnosti*, Srpska književna zadruga, Beograd, 1967, str. 170-176. Up. i naše izdanje: *Digenis Akrita*, priredio Vojislav D. Nikčević, Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje „Vojislav P. Nikčević“, Cetinje, 2009.

-*Istorija Crne Gore*, knjiga I. *Od najstarijih vremena do kraja XII vijeka*, Redakcija za Istoriju Crne Gore, Titograd, 1967.

-*Istorija Crne Gore*, knjiga II. *Od kraja XII do kraja XV vijeka*, tom prvi, *Crna Gora u doba Nemanjića*, Redakcija za Istoriju Crne Gore, Titograd, 1970.

-*Istorija Crne Gore*, knjiga II. *Od kraja XII do kraja XV vijeka*, tom drugi, *Crna Gora u doba oblasnih gospodara*, Redakcija za Istoriju Crne Gore, Titograd, 1970.

-Jovanović, Tomislav: „Apokrifi u starim srpskim prepisima“, u: *Apokrifi starozavetni*, Prosveta – Srpska književna zadruga, Beograd, 2005.

-Kalezić, Slobodan: *Crnogorska književnost u književnoj kritici*, I, Stara književnost, Univerzitetska riječ, Nikšić, 1990.

-Kovačević, Jovan: „Na tragu rane književnosti Južnog Primorja i Duklje“, *Spomenik SAN*, CV, 7, Beograd, 1956.

-Lihačov, D.S.: *Poetika stare ruske književnosti*, Srpska književna zadruga, Beograd, 1972.

-*Ljetopis Popa Dukljanina, latinski tekst sa hrvatskim prijevodom i „Hrvatska kronika“*, Matica hrvatska, Zagreb, 1950.

-Marinković, Radmila: „Roman kao književni rod u srednjovekovnoj književnosti Južnih i Istočnih Slovena“, *Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor*, knj. 34, sv. 3-4, Beograd, 1968.

-Milojević, M. S.: *Putopis dela prave stare Srbije*, III knjiga, Beograd, 1877.

-*Monumenta Montenegrina*, knjiga III, tom 1, *Vrijeme kraljeva*, priredio, rječnik i pogovor napisao Vojislav D. Nikčević, Istorijski institut Crne Gore, Podgorica, 2001.

-*Monumenta Montenegrina*, knjiga IV, tom 1, *Arhiepiskopija barska*, priredio i predgovor napisao Vojislav D. Nikčević, Istorijski institut Crne Gore, Podgorica, 2001.

-*Monumenta Montenegrina*, knjiga IX, tomovi 1. i 2, Mihailo Psel, *Dioptra*, priredio, predgovor i komentare napisao Vojislav D. Nikčević, Podgorica, 2002.

-*Monumenta Montenegrina*, knjiga VII, Arhiepiskop barski Jovan Drugi, *Istorija Mongola*, priredio, predgovor i komentare napisao Vojislav D. Nikčević, Istorijski institut Crne Gore, Podgorica, 2001.

-*Monumenta Montenegrina*, knjiga VIII, tom 1, *Razni spisi*, priredio i predgovor napisao Vojislav D. Nikčević, Istorijski institut Crne Gore, Podgorica, 2001.

-*Monumenta Montenegrina*, knjiga X, Dukljanski prezviter, *Kraljevstvo Slovena*, pripremio i predgovor napisao Vojislav D. Nikčević, Istorijski institut Crne Gore, Podgorica, 2003.

-Mošin, Vladimir: „Ćirilski rukopisi manastira sv. Trojice kod Pljevalja“, *Istoriski zapisi*, knj. XIV, sv. 1-2, Cetinje 1958.

-Mošin, Vladimir: „Ćirilski rukopisi Moračkog manastira“, *Istoriski zapisi*, knj. XVII, sv. 3, Titograd, 1960.

- Mošin, Vladimir: „Ćirilski rukopisi u manastiru Nikoljcu kod Bijelog Polja“, *Istorijski zapisi*, knjiga XVIII, sv. 4, Titograd, 1961.
- Nikčević, Dr Vojislav: „Periodizacija stare crnogorske književnosti“, *Zbornik radova profesora i saradnika Nastavničkog fakulteta*, br. 5-6, Nikšić, 1982.
- Nikčević, Dr. Vojislav: *Crnogorska književna raskršća*, Cetinje, 1996.
- Nikčević, Vojislav: *Istorija crnogorske književnosti od početaka pismenosti do XIII. vijeka*, Institut za crnogorski jezik i književnost „Vojislav P. Nikčević“, Cetinje, 2009.
- Nikčević, Milorad: *Komparativna filološka odmjerenja*, HCDP „Croatica - Montenegrina“ RH & Geos Podgorica & Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje & CKD „Montenegro - Montenegrina“, Osijek – Cetinje, 2006.
- Nikčević, Vojislav D.: *Književnost Duklje i Prevalitane*, CID, Podgorica, 2006.
- Nikčević, Vojislav: „Narodni jezik u crnogorskoj književnosti prednjegoševskog doba“, *Jezik*, br. 1 i br. 2, Zagreb, 1968/69.
- Odorico, Paolo: *L' Akrite. L' épopée byzantine Digéniz Akritaz*, éditions Anacharsis, Toulouse, 2002.
- Pantić, Miroslav: *Književnost na tlu Crne Gore i Boke kotorske od XVI do XVIII veka*, Srpska književna zadruga, Beograd, 1990.
- Pavić, Milorad: *Rađanje nove srpske književnosti. Istorija srpske književnosti baroka, klasicizma i predromantizma*, Srpska književna zadruga, Beograd, 1983.
- Pisci slovenskog srednjeg vijeka*, priredio, predgovor i komentare napisao Vojislav D. Nikčević, Književnost Crne Gore od XII do XIX vijeka, knjiga II, Obod, Cetinje, 1996.
- Pisci srednjovjekovnog latiniteta*, priredio Dušan I. Sindik, Književnost Crne Gore od XII do XIX vijeka, knjiga I, Obod, Cetinje, 1996.
- Radojević, Danilo: „Neistoriska paradoksanja o Dukljaninu“, *Kritika*, br. 6, Zagreb, 1969.
- Radojević, Radoje: „Starodrevni tretman crnogorske književnosti“, *Politika*, god. 64, br. 19144, Beograd, 22. 1. 1967.
- Radojičić, Đorđe Sp.: *Razvojni luk stare srpske književnosti*, Matica srpska, Novi Sad, 1962.
- Rotković, Dr Radoslav: *Kraljevina Vojislavljevića XI-XII vijeka*, izvori i legende, Print, Podgorica, 1999.
- Rotković, Dr Radoslav: „Pregled crnogorske literature. Od najstarijih vremena do 1918“, *Stvaranje*, br. 4, Titograd, 1979.
- Rotković, Dr Radoslav: „Stara crnogorska književnost. Periodizacija“, *Zbornik radova profesora i saradnika Nastavničkog fakulteta*, br. 5-6, Nikšić, 1982.
- Rotković, Radoslav: *Crnogorsko književno nasljeđe I*, Titograd, 1976.

- Rotković, Radoslav: „O nekim prazninama u crnogorskom nasljeđu srednjega vijeka“, *Stvaranje*, br. 3, Titograd, 1978.
- Rotković, Radoslav: *Oblici i dometi bokokotorskih prikazanja. Prilog istoriji drame XVII i XVIII vijeka*, Crnogorsko narodno pozorište, Podgorica, 2000.
- Rotković, Radoslav: *Istorija crnogorske književnosti, knjiga II. Crnogorska književnost od početaka pismenosti do 1852*, Institut za crnogorski jezik i književnost, Podgorica, 2012.
- Stara književnost*, priredio Đorđe Trifunović, Srpska književnost u književnoj kritici I, Nolit, Beograd, 1972.
- Stojović, Milorad: „O periodizaciji crnogorske književnosti“, *Stvaranje*, br. 2-3, Titograd, 1968.
- Šekularac, Dr Božidar, *Dukljansko-zetske povelje*, Istorijski institut Crne Gore, Titograd, 1987.
- Šekularac, Božidar: *Dukljansko-crnogorski istorijski obzori*, Centralna narodna biblioteka „Đurđe Crnojević“, Cetinje, 2000.
- Šekularac, Dr Božidar: *Tragovi prošlosti Crne Gore, srednjovjekovni natpisi i zapisi u Crnoj Gori, kraj VIII-početak XVI vijeka*, Centralna narodna biblioteka „Đurđe Crnojević“, Cetinje, 1994.
- Šekularac, Božidar: *Crna Gora u doba Vojislavljevića*, Štamparija „Obod“, Cetinje, 2007.
- Šekularac, Božidar: *Crna Gora u doba Balšića*, Štamparija „Obod“, Cetinje, 2011.
- Trifunović, Đorđe: *Stara srpska književnost – osnove*, Filip Višnjić, Beograd, 1994.
- Vaillant, A.: „Le Digénis Slave“, *Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor*, sv. 3-4, Beograd, 1955.
- Vujošević, Rajka: „Skriptorij Skadarskog jezera“, *Skriptoriji i manastirske biblioteke u Crnoj Gori*, Zbornik radova sa naučnog skupa na Cetinju održanog 26. i 27. oktobra 1987, Centralna narodna biblioteka „Đurđe Crnojević“, Cetinje, 1989.
- Živković, Dr Dragoje: *Istorija crnogorskog naroda*, tom I, Cetinje, 1989.
- Živković, Dragiša: *Srpska književnost u evropskom okviru*, Srpska književna zadruga, Beograd, 2004.

MONTENEGRIN MEDIEVAL LITERATURE – IDENTIFICATION, PERIODIZATION, REVIEW

Abstract:

In this work, author gives a review of the past research of Montenegrin literary heritage of the Middle Ages. By „identification“, author recognizes a broader problem group – including issues of national identification, terminological and historical-literary determination, and time limits determination of this phenomena.

Starting from socio-political factors, as well as typological ones, genre related, and characteristics of culture, the author comes up with a new systematization and classification of literary creations of this epoch. In the end, there is a brief, genre-based, overview of Doclea-Zeta's literary development, from Andreaci's charter, from the beginning of 9th Century, to the Cyrillic incunabulas from the Printing House of Crnojevići from the end of 15th Century, with a special emphasis on the most significant works – Kingdom of the Slavs by the Priest of Doclea, Miroslav Gospel, Bishop Dragolj Code...

Key words: the Middle Ages, history of literature, Montenegrin literature, identification, periodization, classification, genre

ИСТРАЖИВАЊА

Vesna KILIBARDA¹

NJEGOŠEVO POZNAVANJE ITALIJANSKOGA JEZIKA

Rezime:

Manje ili više dokumentovano, u različitim izvorima pominje se da je Njegoš, pored ruskog, francuskog i nešto njemačkog, poznao i italijanski jezik. Prilog razmatra okolnosti u kojima je Njegoš ovaj jezik učio, kao i svjedočanstva na osnovu kojih se može suditi u kojoj mjeri ga je poznao, odnosno koliko se njime mogao služiti.

Ključne riječi: Njegoš i strani jezici, Njegoš u Herceg Novom, Njegoševa pisma na latinici

Postoji više iskaza savremenika i tvrdnji proučavalaca života i djela Petra II Petrovića Njegoša u vezi s njegovim poznavanjem stranih jezika, dok se o književnom obrazovanju i opštoj kulturi vladike i pjesnika, s obzirom na prilike u kojima je odrastao i živio, sudi uglavnom samo posredno. Ipak, vjeruje se da je on u svom zreлом dobu, iako se školovao nekontinuirano i nesistematično, po obimu i dubini svoga obrazovanja bio „sasvim na visini“ ondašnje evropske kulture.² Njegoš se ubraja u velike „autodidakte“ jer je, s nevjerovatnom energijom, najveći dio svog obrazovanja, pa i književnog, usvojio vlastitim radom.³ U vrijeme kad je kao dječak doveden s Njeguša na Cetinje u Crnoj Gori nije bilo nikakvih škola. Ipak, Cetinjski manastir baštini je određene kulturne tradicije koje su ga svakako mogle podstaći na učenje i duhovno stvaralaštvo. U ovom smislu Nikola Banašević podsetio je na Crnojevića štampariju (1494),

¹ Prof. dr Vesna Kilibarda, Filozofski fakultet, Nikšić

² Vido Latković, *Petar Petrović Njegoš*, Novo pokolenje, Beograd 1949, str. 20.

³ Alojz Šmaus, „Petar II Petrović Njegoš 1813–1851“, preveo Branimir Živojinović, u: *Studije o Njegošu*, priredio Mirko Krivokapić, CID, Podgorica 2000, str. 163. – Rasprava je prvi put objavljena 1963. kao pregovor Šmausovom njemačkom prevodu *Gorskog vijenca*.

prvu kod Južnih Slovena, na vladiku Vasilija Petrovića, pisca prve *Istorije Crne Gore* (Moskva 1754), kao i na ličnost Njegoševog neposrednog prethodnika, vladiku Petra I, koji se isticao po svom izuzetnom obrazovanju.⁴ Za Njegoševu intelektualnu biografiju zanimljivo je i značajno što preciznije utvrditi kada je, na koji način i koje sve strane jezike on učio, kao i koliko se njima mogao služiti, praktično ili knjiški.⁵ U različitim izvorima pominje se, manje ili više dokumentovano, da je vladika Rade, pored ruskog, francuskog i nešto njemačkog, poznavao i italijanski jezik. Pretpostavlja se da je pri kraju svoga života pokazivao interesovanje i za novogrčki i turski, kao i da je mogao „nešto malo latinski naučiti“.⁶ U šecanjima na susrete s Njegošem njegovu poznavanje italijanskog jezika u svojim zapisima pominju neki od brojnih stranih autora koji su bili u prilici da se s crnogorskim vladikom i pjesnikom upoznaju u Crnoj Gori ili van nje: Rusi (E. N. Kovaljevski i I. I. Sreznjevski), Italijani (B. Biazoletto i F. Karara), Englezi (E. Mitford, Dž. G. Vilkinson i E. A. Pejtn), Njemci i Austrijanci (V. Ebel, J. G. Kol i L. A. Frankl), kao i neki Njegoševi savremenici s južnoslovenskih prostora, poput Imbra Ignjatijevića Tkalca i Milorada Medakovića.⁷ Uvjerenje da je vladika poznavao italijanski jezik iskazali su i neki docniji proučavaoci različitih aspekata Njegoševog života, jezika i pjesničkog djela, iako njihova mišljenja nijesu uvijek saglasna po pitanju kad je i na koji način on ovaj jezik učio i u kojoj mjeri ga je poznavao, posebno u poređenju sa znanjem ruskog i francuskog.

Italijanski je, vrlo vjerovatno, bio i prvi strani jezik s kojim se Njegoš, već u ranoj mladosti, susreo u školi svoga učitelja, Josifa Tropovića (1775-1828), koja je kao neka vrsta male, privatne škole 1812. godine otvorena pri crkvi Sv. Vaznesenja na Toploj kod Herceg Novog.⁸ O Njegoševom školovanju u Herceg Novom pisano je kratko, uzgred i uglavnom proizvoljno, i nije sa sigurnošću utvrđeno koliko je tačno vremena tamo boravio, đe je škola bila, na Toploj ili na Savini, kao ni šta je sve i u kojoj mjeri učitelj Tropović mogao naučiti svoga učenika. Uglavnom se pominje da je mladi Petrović u školi

⁴ Up. „Da li je Njegoš bio samouk?“, *Stogodišnjica Gorskog vijenca 1847-1947* (preštampano iz *Glasnika Službenog lista Srpske patrijaršije*, br. 2-3), Beograd 1947, str. 21.

⁵ Nikola Banašević, „Njegoševo učenje stranih jezika“, *Zapisi*, III/1929, knj. V, sv. 4, str. 193.

⁶ Isto, str. 201.

⁷ Up. *Savremenici o Njegošu*, izabrali i redigovali Vido Latković i Nikola Banašević, Novo pokolenje, Beograd 1951, str. 31, 38, 63, 116, 132, 134, 149, 159, 174, 196, 207; Vilhelm Ebel, „Izvištaj sa puta po Crnoj Gori“ u: *Crna Gora vrata Balkana*, Putopisi i zapisi evropskih botaničara, priredili Vukić Pulević i Daniel Vincek, drugo dopunjeno izdanje, Obod, Cetinje 2004, str. 100; Isti, „Dvanaest dana u Crnoj Gori“, isto, str. 141; Milorad Medaković, *P. P. Njegoš, poslednji vladajući vladika crnogorski*, Knjigopečatnja A. Paevića, Novi Sad 1882, str. 174

⁸ Up. Dr Savo Vukmanović, „Petar II Petrović Njegoš u Herceg Novom“, *Boka*, 1982, br. 13-14, str. 327.

proveo od godinu i po do tri godine u razdoblju između 1825. do 1827, učeći, pored časlovca, psaltira i crkvenog pojanja, pisanja i računanja, i italijanski jezik.⁹ Tropović je slovio za prilično obrazovanog kaluđera manastira Savina, a smatralo se da je italijanski mogao naučiti još u djetinjstvu, s obzirom na to da je njegova majka izvjesno vrijeme živjela u Veneciji, ili je - pominje se i to - možda bila Mlečanka.¹⁰ U njegovoj školi, koja je u Boki bila na dobrom glasu, ovaj jezik izučavao se kao veoma potreban bokeljskoj deci koja su se većinom odavala moreplovstvu i trgovini.¹¹ Mišljenja o tome koliko je sam Tropović znao italijanski, pa čak i da li ga je uopšte znao, razilaze se, kao što nijesu ujednačena ni mišljenja o tome da li je on zaista bio učen ili čovjek vrlo površnog obrazovanja.¹² No, nije učitelj Tropović bio i jedini koji je u Herceg Novom mladoga Rada mogao podučavati italijanskom jeziku. Prema svjedočenju Petra Dostinića, Tropovićeveg sestrića i Njegoševog tadašnjeg školskog druga, njih obojicu, kao i svu ugledniju novljansku decu, po sat vremena dnevno, i to bez novčane nadoknade, „čitati i pisati talijanski“ učio je jedan „jako izobraženi“ starac, fratar iz katoličkog samostana Sv. Antonija, koga su zvali Pjero Prezidente.¹³ On je mladoga Njegoša, koga je, pored italijanskog podučavao i iz matematike, prema svjedočenju Dostinića, „očinski ljubio“, i to najviše „zbog njegovog izvanrednog pamćenja“.¹⁴

Njegoša je na učenje italijanskog mogao uputiti njegov stric, vladika Petar I, i sam znalac ovog jezika, svjestan da će i njegovom nasljedniku on biti od koristi pri stalnim dodirima sa stanovništvom i vlastima Boke i Dalmacije, nekadašnjih poседа Mletačke Republike, u kojima je, i pod austrijskom upravom, nakon Bečkog kongresa (1815), italijanski zadržan kao jezik lokalne administracije. Moguće da ga je najviše stoga i poslao Tropoviću u Boku, da je, pored učenja italijanskog, mladi Rade „u neku ruku“ imao i „prvi dodir sa zapadnom civilizacijom“.¹⁵ Tokom boravka u Herceg Novom, piše

⁹ Dr Savo Vukmanović, isto, str. 336.

¹⁰ Lazar Tomanović, *Petar Drugi Petrović Njegoš kao vladalac*, Državna štamparija, Cetinje 1897, str. 3; Dr Savo Vukmanović, „Da li je Njegošev učitelj, Josif Tropović, znao italijanski“, *Stvaranje*, VI/1951, br. 7–8, str. 522.

¹¹ Up. Lazar Tomanović, isto; Vido Latković, nav. djelo, str. 14–15; Dr Savo Vukmanović, „Josif Tropović i Petar II Petrović Njegoš, učitelj i učenik“, *Boka*, 1980, br. 12, str. 271.

¹² Dr Savo Vukmanović, isto, str. 266–268.

¹³ Veljko Radojević, „Nekoliko crtica iz djetinjstva Petra II Petrovića Njegoša“, *Glas Crnogorca*, XIX/1890, br. 45 (3. XI) str. 3, Listak.

¹⁴ Isto. – Savo Vukmanović bilježi mišljenje Marka Cara, koje mu je 1951. lično saopštio, a koje se podudara s kazanim, to jest da je Njegoš italijanski jezik u Herceg Novom učio vjerovatno kod katoličkih fratara. – Up. Savo Vukmanović, „Njegoš na Toploj, u školi Josifa Tropovića“, *Letopis Matice srpske*, god. 145, 1969, knj. 403, sv. 1, str. 111.

¹⁵ Nikola Banašević, „Da li je Njegoš bio samouk?“, str. 21.

Ljubomir Nenadović, on se više nije mogao zadovoljiti samo žitijima svetih otaca u manastiru, nego je „uzajmljivao svetske knjige iz varoši i čitao ih“.¹⁶ Vjeruje se da je iskusni i obrazovani, takođe samouki Petar I, koji je prema svjedočenju francuskog pukovnika Viale de Somijera „veoma dobro“ govorio italijanski, njemački i ruski jezik, „donekle“ poznao engleski, mada „vrlo malo“ francuski,¹⁷ svoga nasljednika po povratku iz Boke „nešto [...] i sam podučavao“.¹⁸ Nema potvrde da je to bio baš italijanski, iako je u biblioteci obrazovanog starog vladike, pored nekih drugih naslova na ovom jeziku, bilo i udžbenika i rječnika italijanskog koji su Njegošu mogli biti od koristi za eventualni samostalni rad i u godinama prije smrti Petra I, kao i kasnije. Te naslove pronašao je 1927. godine Dušan Vuksan među knjigama za koje je utvrđeno da su u Njegoševu biblioteku dospjele iz biblioteke Petra I.¹⁹ Među njima su bili jedan udžbenik italijanskog za početnike iz 1789. godine²⁰, četvrti tom jednog višetomnog enciklopedijskog izdanja, s pravopisom i rječnikom italijanskog jezika, objavljen 1824.²¹ i jedan trotomni rječnik s gramatikama i uporednim dijalogizima na italijanskom, grčkom i turskom jeziku iz 1789. godine²². Na koricama ovog potonjeg izdanja ima puno zapisa „ispisanih rukom koja mnogo liči na Njegoševu“, a odnose se na turska značenja nekih

¹⁶ Ljubomir Nenadović, *O Crnogorcima. Pisma sa Cetinja 1878. godine*, Srpska književna zadruga, Beograd 1929, str. 121.

¹⁷ L. K. Viala de Somijer, *Istorijsko i političko putovanje u Crnu Goru*, Izdavački Centar „Cetinje“ – CID, Podgorica 1995, str. 185. (Prevod djela *Voyage historique et politique au Monténégro* par M. le Colonel L. C. Violla de Sommières, Alexis Eymery Libraire, Paris 1820). – Banašević smatra da Viala prećeruje u pogledu znanja stranih jezika Petra I, i da se ovaj, najvjerovatnije, služio samo italijanskim i ruskim, jer su mu ta dva jezika bila najpotrebnija i najpristupačnija. – Up. Nikola Banašević, nav. rad, str. 194.

¹⁸ Dr Laza Sekulić, „Posvećenje vladike Rada za episkopa“, u: *Letopis Matice srpske*, knj. 346, 1936, sv. 3, str. 316.

¹⁹ Up. Dušan Vuksan, „Biblioteka vladike Rada“, *Cetinje i Crna Gora*, Knjižarnica Rajkovića i Ćukovića. Beograd 1927, str. 209–212. – Vuksanove podatke koji se odnose na autore, naslove i izdavače ovđe smo dijelom korigovali i dopunili.

²⁰ Pier-Domenico Soresi, *I rudimenti della lingua italiana*, dati in luce da D. Angelo Mazzoleni ad uso delle scuole, sesta edizione riveduta e ricorretta, Per Gio. Battista Indrich, Venezia MDCCLXXXIX. – Pjer Domenico Soresi (1711–1778) bio je pjesnik i autor pedagoških i književno-jezičkih djela.

²¹ Antonio Bazzarini, *Ortografia enciclopedica universale della lingua italiana*, v. I–XV, Girolamo Tasso, Venezia 1824–1837. – Ovđe se radi o monumentalnom izdanju Antonija Bacarinija (1782–1850) u petnaest tomova. U prvom dijelu dat je rječnik italijanskog jezika, dok je drugi donio enciklopediju nauka, književnosti i umjetnosti.

²² P. M. Bernardino Pianzola, *Dizionario, grammatiche e dialoghi per apprendere le lingue italiana, greca-volgare e turca, e varie scienze*, v. I–III, seconda edizione con moltissime correzioni aggiunte, Gio. Antonio Conzatti, Padova 1789. – Bernardino Pjancola (1721–1803) bio je lingvista i katolički misionar koji je na Istoku proveo dvanaest godina, od čega četiri (1771–1775) u franjevačkom samostanu u Istanbulu.

italijanskih riječi.²³ U Njegoševoj biblioteci kasnije će se naći i ilirsko-njemačko-italijanski rječnik Josipa Drobniča.²⁴ Njegoš je mogao nastaviti intenzivnije da uči italijanski jezik i od 1834. godine, kad je za učitelja prve crnogorske škole iz Kotora na Cetinje doveden Petar Ćirković, dobar poznavalac ovog jezika.²⁵ A prije Ćirkovića, tokom 1831. i 1832. godine, kod Njegoša je oko osam mjeseci boravio Jevto Popović, učitelj iz Trsta, koji je takođe znao italijanski jezik, iako nije pouzdano utvrđeno čime se sve on u Crnoj Gori bavio.²⁶

Znanje italijanskog Njegoš je mogao produbljivati i upotpunjavati na različite načine i kasnije, što učenjem iz knjiga, što koristeći razne prilike za usmeni razgovor kao praktično vježbanje i provjeru znanja prilikom svojih putovanja u Trst i Italiju, ali i u neprekidnoj komunikaciji s vlastima u Boki i Dalmaciji. Na Cetinju ga je italijanskom jeziku mogao dodatno podučavati i njegov učitelj francuskog, bivši Napoleonov oficir Antid Žom, koji je u Crnoj Gori, povremeno i u društvu svoje supruge, obrazovane Tršćanke, proveo oko godinu i po dana, od januara 1838. do početka ljeta 1839. godine. U pismu austrijskom oficiru Fridrihu Oreškoviću, u kome ga ubjeđuje da se zauzme kod tadašnjeg kotorskog okružnog kapetana Gabrijela Ivačića kako bi Francuzu bilo dopušteno da konačno pređe u Crnu Goru, Njegoš kaže: „Vi znate koliko mi je milo da naučim italijanski i francuski jezik, a sad mi se ta prilika pokazala“.²⁷ Smatra se da se Njegoš italijanskim jezikom, isto kao i ruskim, „mogao služiti u govoru i u zvaničnoj prepisci, kad je potrebno bilo“.²⁸ Da je vladika već u prvim godinama po dolasku na vlast dosta dobro poznao italijanski jezik i da je mogao čitati rukopise na italijanskom svjedoči i jedno njegovo pismo datirano 1. januara 1832. godine i upućeno u Kotor okružnom kapetanu Mikeleu Marteliniju. U pismu Njegoš moli kotorskog „cirkula“ da mu ubuduće piše „na čistom srpskom jeziku ili na talijanskom“, zato što su mu se prevodi pisama s italijanskog koje je do tada dobijao pokazali sasvim „tavni i nedostatočni“. Zanimljiva je ta, po Banaševiću, „čisto profesorska kritika“ prevoda Martelinijevih pisama, koji, prema Njegoševim navodima, sadrže „mloge dvojeznačeće riječi, mloge zamršene i ništa neznačeće“, zbog čega, ističe vladika, „mlogo puta moram da

²³ Nikola Banašević, „Njegoševo učenje stranih jezika“, str. 201.

²⁴ *Ilirsko-nemačko-talianski mali rečnik*, sa osnovom gramatike ilirske od Vekoslava Babukića, Tiskom jermenskoga manastira; troškom Matice srpske, Beč 1846–1849.

²⁵ Dr Savo Vukmanović, „Petar Ćirković, učitelj Njegoševе škole na Cetinju“, *Boka*, 1979, br. 11, str. 296; Isti, „Josif Tropović i Petar II Petrović Njegoš, učitelj i učenik“, str. 274.

²⁶ Dr Savo Vukmanović, isto, str. 290. – J. Popovića kao „izobražena čojeka“ pominje i Vuk Vrčević. – Up. Vuk Vrčević, nav. djelo, str. 63.

²⁷ Up. Petar Petrović Njegoš, *Pisma*, I, 1830–1837, *Cjelokupna djela P. P. Njegoša*, knjiga sedma (1830–1837), priredio Miraš Kićović, Prosveta, Beograd 1951, str. 419.

²⁸ Nikola Banašević, „Da li je Njegoš bio samouk?“, str. 22.

dugo vrijeme nad njima sjedim dok im smisao razumijem“.²⁹ Samo dva mjeseca ranije, u pismu upućenom 4. novembra 1831. godine Antoniju Hlumeckom, tadašnjem savjetniku austrijskog Namjesništva u Zadru, kojemu se - jasno je iz vladinih odgovora - nijesu dopala neka „vozraženija“ i poneka „neprikladna“ riječ iz prethodnog Njegoševog pisma, Njegoš nastoji da se opravda sljedećim riječima: „Vi ćete imat dobrotu oprostit, budući da mi ovdje u Crnu Goru, iako razumijemo nekoliko italijanski jezik, ali nijesmo toliko jaki u njemu za moći izrazit misli svoje tako prilično kako što bi mogli po srpski“.³⁰ U sličnoj situaciji, to jest da preuveličava svoje neznanje još jednog stranog jezika, ovoga puta ruskog, za koji se vjeruje da ga je od svih stranih jezika najbolje znao, Njegoš se našao i nekoliko godina kasnije, kada je ruskom poslaniku u Beču D. P. Tatiščevu, nakon što ga je ovaj ukorio zbog jednog pisma upućenog mu na njemačkom, otpisao da se ruskim jezikom izražava sasvim slabo.³¹

U tzv. *Ishodjašćem žurnalu*, odnosno u protokolima u kojima su čuvane kopije Njegoševih zvaničnih prepiske, postoje i neka njegova pisma na italijanskom, mada nije izvjesno da su sva i napisana vladinih rukom. U Njegoševom najbližem okruženju bilo je uvijek pismenih ljudi, pa i poznavalaca italijanskog, koji su ovaj jezik znali čitati i pisati. Milorad Medaković bilježi kako su tokom večernjih posijela u Biljardi često naglas čitane „ruske knjige“ a „po kad i kad i talijanske“, i kako je Njegoš veoma pažljivo slušao pa kad bi u njima primijetio „štogod važnoga“ tražio je da mu se to zabilježi.³² Glavarima je to čitanje, svjedoči Milaković, teško padalo, jer je prekidalo svaki razgovor, pa su jedva čekali da vladika kaže: „Dosta je – zabilježi, da znaš de smo stali“.³³ U jednoj anegdoti iz Njegoševih biografija Vuk Vrčević indirektno svjedoči da je vladici italijanski jezik bio blizak i da se mogao čuti i u njegovom svakodnevnom govoru, i to ne samo kroz oblike italijanizama.³⁴

²⁹ Petar Petrović Njegoš, *Pisma*, I, str. 101; Nikola Banašević, „Njegošev učenje stranih jezika“, str. 195.

³⁰ Petar Petrović Njegoš, *Pisma*, I, str. 81.

³¹ Vidi Njegoševu pismo Tatiščevu od 13. juna 1840. godine u: Petar Petrović Njegoš, *Pisma*, II, *Cjelokupna djela P. P. Njegoša*, knjiga osma (1838–1842), Prosveta, Beograd 1953, str. 236. – Up. i Stanko Perunović, „Njegoševu poznavanje i učenje stranih jezika“, *Stvaranje*, XVIII/1963, br. 9–10, str. 256–257.

³² Milorad Medaković, *P. P. Njegoš, poslednji vladajući vladika crnogorski*, str. 176.

³³ Isto.

³⁴ U vrijeme kad je na Cetinju sagrađena prva gostionica, tzv. „lokanda“, Njegoš je ubijedio svoga brata Pera Tomova i još neke dobrostojeće Crnogorce da i oni saizidaju po jednu kuću u gradu, što je potpuno izmijenilo izgled male podlovcenske varoši. Šetajući jednoga dana cetinjskim poljem u društvu Filipa Kokotovića Vukotića, svoga sekretara i ađutanta, bivšeg austrijskog oficira, i pokazujući mu nove građevine, Njegoš se našao

A još prvi proučavaoci Njegoševog jezika uočili su da je među tudicama u njegovom djelu, uz slavjanizme-rusizme i turcizme, bilo i romanizama, prvenstveno italijanizama.³⁵

Da je Njegoš italijanski jezik i pisao, a ne samo govorio, indirektno dokazuju i dva njegova pisma na latinici, za koja se računa da ih je vladika sâm napisao, i to koristeći se upravo italijanskom ortografijom, a bila su upućena Nikoli Tomazeu neposredno nakon njihovog susreta u Veneciji u proljeće 1847. godine. Pisma je u epistolaru Nikole Tomazea koji se čuva u Centralnoj nacionalnoj biblioteci u Firenci pronašao i objavio Mate Zorić.³⁶ Evo nekoliko primjera: *nechim slatchim vigenjem..., iz duscevne colievche..., megiu nebon i semliom..., s ove vissine..., poroche ljudsche..., ali je divno vegeti...* Da je Njegoš ova pisma napisao svojom rukom tvrdi i Jevto Milović, koji uočava da je drugo pismo napisano malo modernijim pravopisom.³⁷ U prilog tome da je Njegoš italijanski jezik pisao govore i fragmenti u Njegoševoj *Bilježnici* koji sadrže ne samo njegov doslovni prepis zapisa nekadašnjih sužanja sa zidova podzemne tamnice u Duždevoj palati, koju je razgledao prilikom svog prvog boravka u Veneciji 1844. godine, nego i jezički korektno napisani kratki „uvodni“ podaci, takođe na italijanskom jeziku.³⁸ Ove zapise, koje je mogao preuzeti i iz kakve publikacije o Duždevom dvoru ili o Veneciji, sigurno ne bi prepisivao da nije razumio njihovo značenje. A u njima se kaže: *Non ti fidar d'alcuno, pensa e taci se finger vuoi dei spioni, insidie e lacci, il pentirti, il pentirti nulla giova, ma ben del valor tuo fu vera prova. De chi me fida, guardami iddio! De chi io me fido, mi guarderò io.*³⁹

Pred kraj života Njegoš je italijanski jezik očito dosta tečno govorio. To potvrđuje u svojim *Pismima iz Italije* srpski pisac Ljubomir Nenadović,

sljedećim riječima: „Što vam se čini gospodine od prestolnog crnogorskog grada? Cetinje i Venecija, *poka diferencija!*“ (u značenju: mala razlika) – Vuk Vrčević, *Život Petra Petrovića Njegoša, vladike crnogorskoga*, Oktoih, Podgorica 2003, str. 107 (reprint prvog izdanja Matice srpske, knj. 46, Novi Sad 1914).

³⁵ Danilo V. Vušović, *Prilozi poručavanju Njegoševa jezika*, Biblioteka južnoslovenskog filologa br. 3, Grafički i umetnički zavod „Planeta“, Beograd 1930, str. 1. – Up. i Bogdan L. Dabić, „Romanizmi u Njegoševom Lažnom caru Šćepanu Malom“, *Književni jezik*, XVI/1987, br. 2–3, str. 144–147.

³⁶ „Nekoliko pisama iz ostavštine Nikole Tommasea“, *Zadarska revija*, VIII/1959, br. 4, str. 410–412.

³⁷ „Faksimili Njegoševih pisama pisanih latinicom“, u: Jevto. M. Milović, *Petar II Petrović Njegoš u svom vremenu*, CANU, Titograd 1984, str. 585–587.

³⁸ Evo Njegoševog objašnjenja o porijeklu zapisa: *Nell'antiche prigioni degi'inquisitori di stato delle pozzi nel palazzo ex ducale in Venezia ritrovasi le seguenti iscrizioni.* – *Njegoševa Bilježnica*, Istorijski institut, Cetinje 1956, str. 189.

³⁹ „Ne vjeruj nikome, razmišljaj i ćuti ako želiš da izbjegneš zamke i spletke špijuna. Od toga da se pokaješ nema nikakve koristi, mada je to dokaz tvoje hrabrosti. Neka me Bog sačuva od onih koji meni vjeruju, a ja ću se čuvati od onih u koje ja vjerujem“. – Prev. V. K. Ispod je stajao potpis: *Io Francesco Abiot Marco.* – Isto.

opisujući kako je i zašto vladika, prilikom svog boravka u Napulju u zimu 1851. godine, ponekad znao da neočekivano prekine razgovor na francuskom i sagovorniku se obrati na italijanskom: „On ima običaj, katkad, usred francuskog govora kazati po nekoliko rečenica na talijanskom jeziku. Kad nađe u talijanskim rečima jači izraz, on se njime posluži.“⁴⁰ Ovaj Nenadovićev zapis odnosi se na Njegošev odgovor napuljskom bankaru i trgovcu Karlu Rotšildu koga je interesovalo zašto Crna Gora još nema svoj novac.

Osim praktičnih razloga, Njegošu je italijanski jezik mogao biti od pomoći i u bogaćenju vlastite književne i filozofske kulture.⁴¹ A njegova želja za učenjem i obrazovanjem bila je nesporna. Naravno, pored onoga što mu je pružala njegova lektira, Njegoševom obrazovanju i širenju vidika veoma su pogodovala putovanja u Beč, u Petrograd i po Italiji, prepiska s mnogim znamenitim književnicima, susreti sa značajnim ličnostima njegovoga doba, kao i posete stranih putnika Cetinju. Nikola Banašević kritički se osvrnuo na karakterisanje Njegoša kao samouka u smislu romantičarskih shvatanja umjetnosti i umjetnikovog genija, ističući da, iako Njegoševo školovanje nije bilo redovno po današnjim našim pojmovima, on nije bio bez ikakvih učitelja niti je oskudijevao u dobrim knjigama, kao i da njegov napor u samoobrazovanju ne treba miješati s pojmom samoučkog učenja.⁴² U cetinjskoj osami, daleko od centara evropske duhovnosti, Njegoš se najradije družio s knjigama. Podaci o tome šta je čitao i kakvo je moglo biti njegovo obrazovanje, u prvom redu književno, uglavnom se traže u naslovima i sadržajima knjiga iz njegove biblioteke. Pitanje Njegoševe lektire, s obzirom da je on do znanja dolazio uglavnom posredstvom knjiga, od izuzetnog je značaja. Njegoševa biblioteka nastala je 1838. godine tako što je vladika svjetovne knjige, koje su do tada njegov prethodnik i on nabavili, odvojio od crkvenih i iz Cetinjskog manastira prenio ih u svoju rezidenciju u Biljardi. Osim knjiga koje je naslijedio od svoga strica Petra I, a među kojima je bilo dosta svjetovnih, i to na više jezika, ostale je Njegoš sâm nabavio, što kupujući ih neposredno ili putem pretplate, što dobijajući ih na poklon od autora i prijatelja. Prvi popis Njegoševe biblioteke, to jest onoga što je od nje do tada ostalo, objavio je 1927. godine Dušan Vuksan, pretpostavljajući da je vladika, kao veliki bibliofil, „morao ostaviti biblioteku sa nekoliko hiljada svezaka“.⁴³ U Njegoševom muzeju na Cetinju danas se nalazi najveći dio knjiga iz Vuksanovog popisa, ali i priličan broj onih za koje ovaj autor nije znao ili nije pretpostavljao da potiču iz Njegoševe biblioteke

⁴⁰ Ljubomir Nenadović, *Pisma iz Italije*, Nova škola, Beograd 2006, (pismo III), str. 16–17.

⁴¹ Nikola Banašević, „Njegoševo učenje stranih jezika“, str. 195.

⁴² Up. Nikola Banašević, „Da li je Njegoš bio samouk?“, str. 20–21.

⁴³ Dušan D. Vuksan, nav. rad, str. 194.

koja ni do danas nije u dovoljnoj mjeri sistematski ispitana.⁴⁴ Upoznavanje sa sastavom i sadržinom u prvom redu Njegoševe književne lektire, ali i s drugim djelima različite sadržine i namjene koja se nalaze u njegovoj biblioteci, prvi je korak u ispitivanju eventualnih uticaja na djelo i djelovanje crnogorskog vladika i pjesnika.

U Njegoševoj biblioteci nalazi se i izvjestan broj knjiga na italijanskom jeziku. U Vuksanovom popisu zabilježeno je ukupno devet italijanskih naslova koje je Njegoš preuzeo iz biblioteke svoga strica i deset koje je on sâm nabavio, uz nekoliko godišta listova i časopisa na italijanskom jeziku čiji je, moguće, bio prenumerant. U inventaru Njegoševog muzeja danas broj naslova na italijanskom duplo je veći nego kod Vuksana, iako nekih naslova iz Vuksanovog popisa u njemu nema, dok su pojedine knjige na italijanskom, iako se u Vuksanovom spisku nalaze među knjigama Petra II, iz nepoznatog razloga premještene među knjige Petra I. Mnoge dileme u vezi s današnjim sastavom Njegoševe biblioteke predstavljaju otvorena pitanja, a odgovore na njih trebalo bi da daju nadležne institucije, prvenstveno Njegošev muzej, odnosno Narodni muzej Crne Gore u čijem je ovaj sastavu, ali i Nacionalna biblioteka na Cetinju kao matična ustanova za bibliotečku djelatnost u Crnoj Gori. U sferi našeg interesovanja, drugom prilikom, naći će, prvo, one knjige iz Vuksanovog i/ili muzejskog inventara iz kojih je Njegoš mogao steći ili produbiti znanja iz oblasti italijanskog jezika, književnosti i kulture, pa i kad su, eventualno, u pitanju djela na nekim drugim jezicima, ne samo na italijanskom i, drugo, knjige koja nam kazuju o čemu se sve vladika mogao obavijestiti posredstvom ostalih raznovrsnih izdanja na italijanskom jeziku koja su mu na Cetinju bila na raspolaganju.

Literatura

-Banašević, Nikola Banašević (1929). „Njegoševo učenje stranih jezika“, *Zapisi*, III, knj. V, sv. 4, str. 193-202.

-Banašević, Nikola (1947). „Da li je Njegoš bio samouk?“ u: *Stogodišnjica Gorskog vijenca 1847-1947*, (separat iz Glasnika Službenog lista Srpske patrijaršije, str. 20-22).

⁴⁴ Te knjige je ovom muzeju povodom stote godišnjice Njegoševe smrti predao Državni muzej na Cetinju, a njihovi inventari predstavljaju drugi, neobjavljeni spisak sastava knjižnice Petra I i Petra II. Iako se radi o fondu stare i rijetke knjige koji, uzgred, do danas nije na odgovarajući način zaštićen od propadanja, nije poznato ni ko je, ni kada ove inventare sastavio, kao što se ne zna ni na osnovu kojih kriterijuma su knjige kojih u Vuksanovom spisku nema kasnije proglašavane za ostatke Njegoševe biblioteke i zašto je kod pojedinih naslova došlo do promjene oznake pripadnosti Petru I ili Petru II u odnosu na Vuksanov popis. S obzirom na činjenicu da popis Njegoševih knjiga nije s potrebnom kritičnošću uradio ni Dušan Vuksan, ni oni koji su pravili muzejski inventar Njegoševe biblioteke, svaki pokušaj utvrđivanja njenog, pa i približnog sastava ostaje nužno na nivou pretpostavke.

-Dabić, Bogdan L.(1987). „Romanizmi u Njegoševom 'Lažnom caru Šćepanu Malom'“, *Književni jezik*, XVI, br. 2-3, str. 144-147.

-Ebel, Vilhelm (2004). „Izvjestaj s puta po Crnoj Gori“, u: *Crna Gora vrata Balkana*, Putopisi i zapisi evropskih botaničara, priredili Vukić Pulević i Daniel Vincek, drugo dopunjeno izdanje, Cetinje: Obod, str. 95-104.

-Ebel, Vilhelm (2004). „Dvanaest dana u Crnoj Gori“, u: *Crna Gora vrata Balkana*, Putopisi i zapisi evropskih botaničara, priredili Vukić Pulević i Daniel Vincek, drugo dopunjeno izdanje, Cetinje: Obod, str.105-195.

-Latković, Vido (1949), *Petar Petrović Njegoš*, Beograd: Novo pokolenje.

-Latković, Vido i Banašević, Nikola (ur.) (1951). *Savremenici o Njegošu*, Beograd: Novo pokolenje.

-Medaković, Milorad (1882). *P. P. Njegoš, poslednji vladajući vladika crnogorski*, Novi Sad: Knjigopečatnja A. Paevića.

-Milović, Jevto (1984). „Faksimili Njegoševih pisama pisanih latinicom“, u: Jevto. M. Milović, *Petar II Petrović Njegoš u svom vremenu*, Titograd: CANU, str. 585-587.

-Nenadović, Ljubomir (1929). *O Crnogorcima. Pisma sa Cetinja 1878. godine*, Beograd: Srpska književna zadruga.

-Nenadović, Ljubomir (2006). *Pisma iz Italije*, Beograd: Nova škola.

-*Njegoševa Bilježnica* (1956), Cetinje: Istorijski institut.

-Perunović, Stanko (1963). „Njegoševo poznavanje i učenje stranih jezika“, *Stvaranje*, XVIII, br. 9-10, str. 255-268.

-Petrović Njegoš, Petar (1951). *Pisma*, I, 1830-1837, u: *Cjelokupna djela P. P. Njegoša*, knjiga sedma (1830-1837), priredio Miraš Kićović, Beograd: Prosveta.

-Petrović Njegoš, Petar (1953). *Pisma*, II, u: *Cjelokupna djela P. P. Njegoša*, knjiga osma (1838-1842), Beograd: Prosveta.

-Radojević, Veljko (1890). „Nekoliko crtica iz djetinjstva Petra II Petrovića Njegoša“, *Glas Crnogorca*, XIX, br. 45 (3. XI) str. 3, Listak.

-Sekulić, dr Laza (1936). „Posvećenje vladike Rada za episkopa“, *Letopis Matice srpske*, knj. 346, sv. 3, str. 312-318.

-Tomanović, Lazar (1896). *Petar Drugi Petrović Njegoš kao vladalac*, Cetinje: Državna štamparija.

-Šmaus, Alojz (2000), „Petar II Petrović Njegoš 1813-1851“, u: *Studije o Njegošu*, priredio Mirko Krivokapić, Podgorica: CID.

-Viala de Somijer, L. K. (1995). *Istorijsko i političko putovanje u Crnu Goru*, Podgorica: CID.

-Vrčević, Vuk (2003) *Život Petra Petrovića Njegoša, vladike crnogorska*, Podgorica: Oktoih (reprint Novi Sad: Matice srpske, knj. 46, 1914).

-Vukmanović, dr Savo (1951). „Da li je Njegošev učitelj, Josif Tropović, znao italijanski“, *Stvaranje*, VI, br. 7-8, str. 521-524.

-Vukmanović, dr Savo (1969). „Njegoš na Toploj, u školi Josifa Tropovića“, *Letopis Matice srpske*, god. 145, knj. 403, sv. 1, str.105-115.

-Vukmanović, dr Savo (1979). „Petar Ćirković, učitelj Njegoševe škole na Cetinju“, *Boka*, br. 11, str. 287-299.

-Vukmanović, dr Savo (1980). „Josif Tropović i Petar II Petrović Njegoš, učitelj i učenik“, *Boka*, br. 12, str. 263-280.

-Vukmanović, dr Savo (1982). „Petar II Petrović Njegoš u Herceg Novom“, *Boka*, br. 13-14, str. 327-348.

-Vuksan, Dušan (1927). „Biblioteka vladike Rada“, u: *Cetinje i Crna Gora*, Beograd: Knjižarnica Rajkovića i Ćukovića, str. 192-219.

-Vušović, Danilo V. (1930). *Prilozi poručavanju Njegoševa jezika*, Beograd: Grafički i umetnički zavod „Planeta“.

-Zorić, Mate (1959). „Nekoliko pisama iz ostavštine Nikole Tommasea“, *Zadarska revija*, VIII/1959, br. 4, str. 403-415.

NYEGOSH'S KNOWLEDGE OF ITALIAN LANGUAGE

Abstract:

Based on various sources and documents it is claimed that Nyegosh in addition to Russian, French and a little of German, knew Italian language. The paper reviews the circumstances in which Nyegosh learned it, as well as the testimonies on the basis of which we can assess the extent to which he knew Italian or was able to use it.

Key words: Nyegosh and foreign languages, Nyegosh in Herceg Novi, Nyegosh's letters written in Latin script

НАСТАВНО - ВАСПИТНИ РАД

Nađa DURKOVIĆ¹

OBLICI UČENIČKIH PISANIH RADOVA, S POSEBNIM OSVRTOM NA PODSTICANJE VJEŠTINE OPISIVANJA

Rezime:

Vještina deskripcije važna je karika pismenosti. Opisivati nešto znači čulno primiti predmet opisa, izraziti osobenosti, obilježja, svojstva predmeta, osobe, pojave... Prilikom deskripcije, koja se uvježbava u nastavi maternjeg jezika i književnosti, učenik uči o vrijednosti i ekonomici riječi i izraza u opisu. Tokom života učenici će mnogo puta imati potrebu da opišu neku osobu iz okruženja ili da živo predstave neku životnu situaciju. I ne samo to – za koju god se profesiju opredijele, ova vještina će im biti od koristi.

Cilj ovog rada jeste da demonstrira načine razvijanja vještine opisivanja učenika osnovnoškolskog uzrasta, a dio je jednog modula obuke učesnika/učesnica kroz projekat *Kako učenicima pomoći da uspješno stvaraju usmene i pisane, umjetničke i neumjetničke tekstove*. Nastavnici su ideje za vježbanja ocijenili korisnim i primjenljivim u nastavi na svim učeničkim uzrastima.

Ključne riječi: pisanje, opservacija, deskripcija, poređenje

Pisanje je, na kraju krajeva, niz dopuštenja koja sebi daš da se izraziš na određeni način. Izumjeti. Skočiti. Letjeti. Padati.

Suzan Sontag

Značaj dobrog pisanja

Nesporno je da potreba za komunikacijskim vještinama u savremenom društvu raste iz dana u dan. Receptivne jezičke sposobnosti – čitanje i slušanje; kao i produktivne – govor i pisanje – važne su u životu svakog čovjeka, bez obzira na to čime se bavi.

¹ Nađa Durković je članica stručnog tima projekta *Kako učenicima pomoći da uspješno stvaraju usmene i pisane, umjetničke i neumjetničke tekstove*

U novembru 2011. godine, u organizaciji Zavoda za školstvo, pokrenut je projekat *Kako učenicima pomoći da uspješno stvaraju usmene i pisane, umjetničke i neumjetničke tekstove*², s namjerom da traje godinu dana, kao neka vrsta eksperimentalnog programa koji može kao produkt imati kvalitetniju nastavu pismenosti. Nakon skoro dvije godine intenzivnog rada, učesnici i stručni tim s velikim zadovoljstvom zaključuju da će neki aspekti ovog projekta prerasti u ustaljeni nastavni postupak kad je učeničko pisanje u pitanju.

U ovom radu akcenat će dakle biti na nekim aspektima vještine pisanja, jer je pisanje bilo u prvom planu Projekta.

Tokom istorije čovječanstva pisanje je bilo ključno simboličko sredstvo za kreiranje i trajnost društvenih vrijednosti, sredstvo za strukturiranje čovjekovog kako misaonog tako i osjećajnog života. Sve do skoro bili smo ubijedeni da će raznorodne kulture uvijek upotrebljavati pisanje za osmišljavanje iskustva kao i za njegovo čuvanje za kasnije generacije. Uprkos tome što je upravo zapisivanje životnog iskustva (svega doživljenog, preživljenog) osnovna aktivnost ljudskog duha,³ pisati sa sigurnošću, tečno i razumljivo postao je rijedak kvalitet. Problem može postati ozbiljan jer bez pismenosti kao mehanizma prenosa informacija preko granica vremena i prostora, sposobnost ljudske misli da se samonadograđuje bila bi uslovljena granicama pamćenja. Dakle, pismenost jeste sama osnova ljudskog napretka! To je i razlog zbog kojeg je razvoj jezičkih vještina u samom vrhu svakog ozbiljnog obrazovnog sistema na svijetu.

Nećemo reći ništa novo ako konstatujemo da dobrog pisanja nema bez harmonično razvijenih i ostalih komunikacionih vještina, pogotovu dobrog čitanja. Zapravo su ove dvije vještine – čitanje i pisanje – tijesno srasle jedna s drugom i nije čudo što su učesnici projekta *Kako učenicima pomoći da uspješno stvaraju usmene i pisane, umjetničke i neumjetničke tekstove* često koristili slogan: *Pisanje je čitanje je pisanje je čitanje*⁴... Čovjek ima osjećaj sebe dok piše, isto kao što čitalac ima osjećaj sebe dok čita napisano.

Čitanje obično prethodi pisanju. *A impuls za pisanjem gotovo uvijek se potakne čitanjem. Pisati znači praktimirati, sa posebnim intenzitetom i pažnjom, umijeće čitanja... Pišete da biste čitali ono što ste napisali, da biste vidjeli je li to dobro i, pošto, dakako, nikad nije dobro, da biste pisali iznova – jednom, dvaput, koliko god je puta potrebno dok ne postignete nešto što sami možete podnijeti da pročitate*,⁵ kaže izuzetna književnica i eseistkinja Suzan Sontag, čiju misao smo uzeli za moto ovoga teksta.

² Autorka projekta je dr Dušanka Popović, a stručni tim čine: dr Sanja Šubarić, mr Dijana Laković, Aleksandra Vešović-Ivanović i Nađa Durković

³ Meta Grosman, *U obranu čitanja, čitatelj i književnost u 21. stoljeću* (2010), Algoritam, Zagreb.

⁴ Slogan sa 14. Evropske konferencije o čitanju, održane u Zagrebu, 2005.

⁵ Suzan Sontag, „Pisci o pisanju“, *Odjek*, magazin za umjetnost, kulturu, nauku i društvena pitanja u Bosni i Hercegovini, proljeće–ljetno 2005.

(Ne)moć pred praznim papirom

Projekt *Kako učenicima pomoći da uspješno stvaraju usmene i pisane, umjetničke i neumjetničke tekstove* zamišljen je kako bi pomogao nastavnicima maternjeg jezika u jednom od najvećih izazova nastavne prakse: na koji način motivirati učenike da pišu češće i sadržajnije (ili, kako bi pesimisti rekli, da pišu uopšte).

Istina je da iz godine u godinu opada interesovanje učenika za pismenim izražavanjem. Osjeća se nedostatak motivacije i fokusa. Učenici se često vajakaju: „Zašto ovo radim?“; „Tema mi je dosadna.“ „Nemam dovoljno riječi da opišem.“; „Rad mi nije uspio, i izazvaće podsmijeh.“ Tu apatiju iz učionica moguće je pretvoriti u produktivan rad, a „recept“ za taj proces imaju nadareni i posvećeni nastavnici, oni koji se ne obeshrabre lako, koji u svakoj nastavnoj situaciji, pa i u onoj apatičnoj, vide izazov. Uz dobro osmišljen plan, istrajnim motivisanjem učenika, moguće je postići rezultate.

Kad osmišljava plan za razvijanje vještine pisanja kod učenika, nastavnik uvijek iznova sebi mora postaviti sljedeća pitanja:

1. *Zašto je uopšte potrebno da učenik piše?* Kakva je vrijednosti pisanja u životu učenika?
2. *Zašto učenik piše baš o toj temi?* Kakva je vrijednost teme u razvijanju učenikovog stava, mišljenja, u produbljivanju nekih znanja i spoznaja i osjećajne složenosti?
3. *Kakvu instrukciju u vezi s temom formulirati?* Smjernice, sugestije koje se daju nakon određenja teme/naslova, uvodni su misaoni i emotivni akord za učeničko pisanje. Pošto je tema najuopštenija odrednica sadržaja, ona mora biti dobro formulirana, a i instrukcija mora biti jednostavna i jasna.
4. *Koji tip teksta (pisanja) odabrati?* Zašto je važno da učenik piše baš u određenom obliku jezičkog izražavanja? Da li je tip pisanja određen naslovom ili instrukcijom? Da li želimo da zadamo određenu formu ili nam je cilj da forma bude učenikov osviješten izbor kojim on demonstrira primjenu zakonitosti pisanja određene vrste teksta?
5. *Ko će čitati i slušati učenički tekst?* Za koga učenik piše i šta očekuje od svoje publike?
6. **Šta će se vrednovati u napisanom tekstu?** Da li postoji lista deskriptora (sadržaj, kompozicija, jezik i stil, formalni izgled rada...), koja će olakšati vrednovanje teksta?
7. *Ko će vrednovati?* Da li zadatak ocjenjuje nastavnik ili su to eksterni ocjenjivači, učenici iz razreda ili, pak, sam učenik (samovrednovanje)?
8. *Kako učenik napreduje u pisanju?* Da li se prati napredovanje u pojedinačnim stavkama pisanja jednog učenika (napredak se prati upoređivanjem sastava nastalih tokom određenog perioda – mjeseca, tromjesječja, polugodišta, školske godine, dvije ili više godina...)?

9. *Kako napraviti distinkciju između zanatskog i stvaralačkog nivoa učeničkog pisanja?* Zanatski nivo pisanja može se protumačiti kao tehnički i logički aspekt koji se može naučiti i uvježbati⁶. Tako učenik zna koja su obilježja priče, a koja izvještaja, i razlikuje priču od izvještaja. Slično tome, učenik zna šta treba unijeti u tekst autobiografije i kako popuniti neki formular. Zanatski nivo pisanja odnosi se na kompoziciono ustrojstvo teksta, na gramatičku i pravopisnu tačnost u pisanju i na formalno-pojavni izgled teksta (urednost i čitkost rukopisa).

Stvaralačko pisanje odnosi se na sposobnost i vještinu obrade podataka (teme, motiva) na originalan način, kroz stilsku markiranost (upečatljive slike) u originalnom poigravanju jezikom (originalna upotreba leksike, frazeologija, neologizmi/kovanice) u oblikovanju misli, kritički stav, humor, ironija, autoironija, kao i harmoničan odnos mikro i makro cjelina. Stvaralačko pisanje u velikoj mjeri zavisi od sklonosti, darovitosti, ali ono se može razvijati, jer takav učenik treba da bude vođen u otkrivanju sklonosti i darovitosti za pisanje.

Oblici pismenog rada – četiri tipa pisanja

U teorijama pismenosti govori se o tri dominantne misaone aktivnosti – **posmatranje, zamišljanje ili razmišljanje**⁷, koje uslovljavaju tri oblika školskih pisanih tekstova: OPISIVANJE (prostorni razvoj predmeta i njihovih osobina); PRIPOVIJEDANJE (vremenski razvoj događaja i pojava) i RASPRAVLJANJE (logičan razvoj misli, ideja). Tome bismo dodali i tekstove praktične namjene⁸ koje će učenici u životu često biti u prilici da pišu, a koji su važan dio sadržaja predmetnog programa Crnogorski-srpski, bosanski, hrvatski jezik i književnost.

Karakteristike teksta u kojem dominiraju pojedini oblici izražavanja nalaze se u sljedećoj tabeli:

⁶ Marina Kovačević (2000), *Stvaralačko pisanje*, Filozofski fakultet u Rijeci, Rijeka

⁷ Dragiša Živković, *Pravi put i stranputice u pisanju – o kompoziciji i stilu pisanih sastava* (1985), Nova Prosveta, Beograd

⁸ Tekstovi praktične namjene: **Informativni tekst** (osnovna svrha mu je da pruži informaciju): telegram, vijest, izjava, komentar; obavještenje, poruka; pozivnica; zapisnik; poslovno pismo; oglas, reklamni tekst, letak; karta (vozna, bioskopska, pozorišna...); red vožnje/letjenja; recept (kulinarski, ljekarski); biografija (CV); impresum knjige; bibliografija... **Regulativni tekst** – planira i/ili uređuje aktivnost ili ponašanje; propisuje redosljed procesa: uputstva i pravila (za upotrebu aparata, igranje igara, popunjavanje obrasca, i sl.); sadržaj knjige; ugovor; zakonski propisi; upozorenje, zabrane; zdravica, pohvala, pokuda, zahvalnica... **Nelinearni tekst** ilustracija; legenda; tabela; dijagram; piktogram; karta; shema...

pripovijedanje	raspravljajanje – esej	opis	neumjetnički tekst
rad sadrži priču – ona se kazuje	učenik iznosi argumentovano sopstveno mišljenje s namjerom da se čitalac ubijedi u stav	u sastavu se daje jasna i živa slika: osobe ¹ , pejzaža, mjesta, enterijera, eksterijera, predmeta, događaja	sadrži činjenice
postoji jasan i logičan redosljed događaja – legitimno je koristiti retrospekciju (ako je učenik koristi uspješno, odmah vrednovati!)	osjeća se jasna tačka gledišta / jasan stav	može biti subjektivno ² i objektivno	informiše (informacije su organizovane prema značaju)
predstavljen je konflikt koji donosi akciju	rad sadrži činjenice koje podržavaju stav/ mišljenje	očigledno je jasno usmjerenje na predmet opisivanja	objašnjava ideje
postoji niz dinamičnih motiva (statički motivi su u funkciji dinamičkih)	učenik koristi primjere ili istraživačke činjenice koje dokazuju da suprotno mišljenje nije tačno	postoji čitav niz statičnih motiva	predočava definicije
jasno izgrađena kulminacija u sukobu		rad sadrži detalje koji bude čula	govori o uzrocima i posljedicama
sastav ima efektan, odgovarajući kraj		učenik/ učenica koristi figurativan jezik, živopisne riječi i odgovarajuće stilske figure	sadrži komparacije i kontraste
obratiti pažnju na vrste priče: (realistička, istorijska, detektivska, avanturistička, fantastična priča, naučnofantastična...) i žanrovske specifičnosti svake od njih			sadrži ilustracije i primjere

Opisivanje

U ovom radu posebno ćemo se baviti opisivanjem kao oblikom pismenog izražavanja i to iz više razloga. Deskripcija je tip teksta u kojem se informacije odnose na svojstva predmeta u prostoru. Za ovu temu smo se odlučili najviše zbog toga što pedagoška praksa uočava da učenici osnovne škole, naročito oni mlađi, imaju problema s opisivanjem. Nastavnici jasno zaključuju da jedan broj učenika prilikom opisivanja uvijek sklizne u naraciju. Zašto je učenicima osnovne škole opisivanje složenija aktivnost od pripovijedanja? Razlozi za to su razumljivi – čovjeku je svojstveno kretanje u vremenu, a u opisivanju se treba fokusirati na sadašnje vrijeme – na sada i ovdje.

Tokom života učenik će bezbroj puta imati potrebu da opiše neku osobu iz svog okruženja ili da živo predstavi neku životnu situaciju. I ne samo to – za koju god se profesiju opredijelili, ova vještina će im biti od koristi. Učenici, npr. budući arhitekti opisivaće zamišljene projekte, poljoprivredni inženjeri i tehničari biće u prilici da opisuju razne kulture, budući historičari umjetnosti opisivaće umjetnička djela, ljekari simptome bolesti... a za sve to tajna je u pažljivom posmatranju. Deskripcije, dakle, mogu imati različite oblike i imati različite namjene. *Impresionističke deskripcije* predstavljaju informacije sa stanovišta subjektivnih utisaka odnosa, kvaliteta i pravaca u prostoru. *Tehničke deskripcije* predstavljaju informacije iz ugla objektivnih opservacija u prostoru i mogu se naći u, recimo, putnom katalogu ili dnevniku, na geografskoj mapi, rasporedu letova na internetu ili, pak, u tehničkom uputstvu za upotrebu. Dakle, naš zadatak jeste naučiti učenike da posmatraju pojave u prirodi i životu i da zapažaju pojedinosti koje privlače pažnju i da slikovito predstavljaju pojavu.

Za postupak opisivanja ključna aktivnost je *dobra opservacija*. Taj proces podrazumijeva tačna, precizna zapažanja karakterističnih pojedinosti, cjeline, djelova, njihovih saodnosa, kao i suptilno praćenje kako predmet opisa djeluje na posmatrača. Dakle, u opisu je od izuzetnog značaja lični stav autora.

Kolika je ponekad nemoć učenika, pa i studenata da „vide“ da bi uspješno opisivali, prikazano je u knjizi Roberta M. Pirsiga, *Zen ili umjetnost održavanja motocikla – ispitivanje vrednosti*⁹. Odlomak je malo duži, ali će nas sigurno podsjetiti na neke situacije iz nastavne prakse.

Imao je poteškoća sa studentima koji nisu znali šta da kažu. U početku je mislio da se radi o lenjosti, ali kasnije se jasno videlo da nije tako. Oni jednostavno nisu znali o čemu bi mogli da pišu.

Jedna devojka s naočarima sa debelim staklima želela je da napiše sastav od petsto reči o Sjedinjenim Američkim Državama. Znao je da će se ona izgubiti u tome, pa joj je bez omalovažavanja predložio da to suzi na Bozmen¹⁰.

⁹ Robert M. Pirsig, *Zen ili umjetnost održavanja motocikla – ispitivanje vrednosti* (2006), Okean, Beograd

¹⁰ Grad u državi Montana u SAD (prim. N.D.)

Kad je došao rok za predaju, ona nije imala esej i bila je prilično uznemirena. Pokušavala je i pokušavala, ali nikako nije mogla da se seti šta da napiše.

On je već pričao sa njenim bivšim nastavnicima i oni su potvrdili njegov utisak o njoj. Bila je vrlo predana, savesna i vredna, ali neverovatno glupa. Bez ijedne iskre stvaralaštva u sebi. Njene oči iza debelih stakala bile su oči najamnog radnika. Nije ga lagala, ona stvarno nije mogla da se seti šta da napiše i bila je uznemirena zbog svoje nesposobnosti da uradi ono što joj je rečeno.

To ga je zbunilo. Sada on nije imao šta da joj kaže. Nastala je tišina, a zatim neobičan odgovor: „Usredsredite se na glavnu ulicu u Bozmenu.“ Izletelo mu je.

Ona je poslušno klimnula glavom i otišla. Ali, uoči sledećeg časa, vratila mu se potpuno očajna, ovaj put plačući, i bilo je očigledno da je već dugo očajna. Još nije mogla da smisli šta da napiše i nije mogla da razume zašto bi, ako nije mogla ništa da smisli o celom Bozmenu, bila sposobna da bilo šta kaže o samo jednoj ulici.

Tada se razbesneo. „Vi ne gledate!“ viknuo je. Setio se da je bio izbačen sa fakulteta jer je imao suviše toga da kaže. Za svaku činjenicu postoji bezbroj pretpostavki. Što više gledate, to više vidite. Ona u stvari nije gledala, i toga nije bila svesna.

Rekao joj je ljutito: „Usredsredite se na pročelje jedne zgrade u glavnoj ulici u Bozmenu. Pročelje opere. Počnite s krajnjom levom ciglom u gornjem redu.“

Njene oči, iza naočara sa debelim staklima, široko su se otvorile.

Idući put došla je zapanjena i predala mu sastav od petsto reči o pročelju opere u glavnoj ulici u Bozmenu u Montani. „Sela sam kraj kioska sa pljeskavicama preko puta“, rekla je, „i počela da pišem o prvoj cigli, pa o drugoj cigli, a kod treće je sve odjednom krenulo samo od sebe i više nisam mogla da se zaustavim. Mislili su da sam luda, stalno su me zadirkivali, ali evo sastava. Ne razumem šta se dogodilo.“

Ni on sam nije razumeo, ali na dugim šetnjama gradskim ulicama razmišljao je o tome i zaključio da je očigledno imala istu vrstu blokade koja je njega paralisala prvog dana nastave. Bila je blokirana jer je pokušavala da ponovi u svom eseju, stvari koje je već čula, baš kao što je on prvog dana pokušao da ponovi ono što je sebi unapred odredio da izgovori. Nije mogla da napiše nešto o Bozmenu zato što nije mogla da se seti ničega što je čula a što je bilo vredno da se ponovi. Nije bila svesna mogućnosti da je sama u stanju da gleda i sama opaža činjenice koje bi opisala bez prethodnog obaziranja na ono što je već bilo rečeno. Kada se usredsredila na jednu ciglu, razbila je blokadu jer je postalo očigledno da mora nešto jedinstveno i neposredno da vidi.

Dakle, tajna dobrog opisivanja leži u vještini posmatranja i tačnog zapažanja detalja! Kako se junakinji ove knjige „skinula koprena s očiju“, tako je i nastavnik obogatio svoju praksu „liječeći“ svoje studente od oponašanja,

koje, priznaćemo, često forsira i sama škola. Koliko je u ovom ilustrativnom odlomku iz romana *Zen ili umjetnost održavanja motocikla – ispitivanje vrednosti* vidljiv problem s kojim se učenik suočava, toliko je jasan i put koji prolazi svaki savjesni predavač koji želi napredovanje svog učenika. Često smo spremni da brzopleto optužimo učenike da loše i nedovoljno pišu. Premda situacija ponegdje jeste ozbiljna, treba uvijek osvjetliti i činjenicu koliko se i odrasli muče da napišu i najjednostavniji tekst, koliko se njeguje kultura pisanja u nas, kao i to koliko nam znanja i snage treba da ostvarimo rezultate na ovom planu u nastavi.

Pored opservacije, u uspješnom opisu takođe je vaoma važan *dobar raspored karakterističnih pojedinosti*. Raspored može biti napravljen po raznim osnovama: po mjestu udaljenosti, po značaju, po predmetima, po logičkom ili asocijativnom grupisanju misli. Po kom god principu da se grupišu pojedinosti, važno je da se detalji iz jedne grupe ne javljaju u dugim grupama, da nema ponavljanja, skakanja. To može postati predmetom mnogih korisnih vježbi.

Opisivati nešto znači čulno primiti predmet opisa, izraziti osobenosti, obilježja, svojstva predmeta, osobe, pojave... Ishod, npr. portretisanja, jeste razvijanje misli o posmatranoj osobi (njenom izgledu i osobinama koje otkriva njeno ponašanje, postupci i govor). Prilikom deskripcije učenik uči o vrijednosti i ekonomici riječi i izraza u opisu. Zna da u svakom opisu pretežu pridjevi i imenice, a sastav daje jasnu i živu sliku: osobe (portretisanje: spoljašnje, unutrašnje – osjećanja, govor, razmišljanja); mjesta (pejzaž), enterijera, eksterijera; predmeta ili događaja.

U sljedećoj tabeli dali smo najjednostavniju tipologiju opisa prema načinu i prema predmetu.

VRSTE OPISA

PREMA NAČINU (KAKO)	objektivni (prikaz stvarnosti onakvom kakva ona jeste)	subjektivni (prikaz kako se „opisivaču“ čini da stvarnost izgleda)
	statični ; prikaz slike u mirovanju (preovladavaju imenice, pridjevi i glagoli mirovanja i stanja)	dinamični ; prikaz pokreta (preovladavaju glagoli kretanja, radnje i kraće rečenice)
PREMA PREDMETU (OPIS ČEGA)	enterijera – opis unutarašnjeg prostora	eksterijera – opis spoljašnjeg prostora
	unutarnji opis lika (UNUTRAŠNJE PORTRETISANJE) – unutrašnje portretisanje, karakterizacija, opis duševnih, psihičkih osobina	spoljašnji opis lika – spoljašnje portretisanje; obično se opisuje odozgo prema dolje i od bližeg plana prema daljem

Poređenje, moćna alatka za deskripciju

Osnovno pitanje kada je opisivanje u pitanju jeste: Na koji način sliku načiniti **živom, ubjedljivom i pamtljivom**? Najefektnije stilske figure za deskripciju jesu poređenje, metafora, personifikacija, metonimija. Od niza sredstava koje su autoru deskripcije na raspolaganju, a koje s učenicima treba uvježbati – nameće nam se jedan stilski postupak bez kojeg se, čini se, dobro opisivanje nije moguće zamisliti. To je **poređenje**. *Upoređivanje je temeljan način na koje čovjek spoznaje stvari i na koji ih objašnjava drugome – nešto što je manje poznato ili još nepoznato određuje se pomoću nečega što je slično, a više poznato*¹¹. I ne samo to – naučnici smatraju da su dvije važne operacije inteligencije *iznalaženje veza i uspostavljanje odnosa*¹². Često je sposobnost upoređivanja stvari i pojava mjera nadarenosti pojedinačnog učenika, jer osoba koja je kreativna ima razvijeno sintetičko mišljenje koje se ogleda u sposobnosti stvaranja veze među stvarima ili idejama koje drugi spontano ne prepoznaju. Sposobnost sintetizovanja jeste sposobnost stvaranja novih i interesantnih ideja.

Poređenje upozorava na osobita svojstva stvari, pojava i osoba, otkrivajući sličnosti i razlike koje često izmiču neposrednom iskustvu, iznenađuju i uzbuđuju čitaoca, ili mu ukazuju na poseban aspekt posmatranja.¹³

Poređenje, kao šire polje djelovanja jezika u susretima sa svijetom, funkcionalno je ne samo u književnom nego i u publicističkom tekstu, ali i u naučnom, posebno ako se želi popularisati nauka.

Zbog toga je ovu figuru moguće uvježbati na svim uzrastima osnovnoškolskog, ali i srednjoškolskog obrazovanja. Pojava je uobičajena i u svakodnevnom govoru, ali nije svako poređenje figura („Ana je visoka kao njena majka.“ nije figura, ali „Ana je vrijedana kao pčela.“ jeste, iako je spoj uobičajen.) Uspostavljavajući nove veze (jedinstvenost i novost!) među stvarima i pojavama, poređenje u književnosti ima značajnu ulogu, jer otkriva sličnosti među različitim stvarima, što je prema mnogim teoretičarima, suština književnosti.

Ako ovu stilsku figuru dobro uvježbamo s učenicima, to postaje plodna podloga za metaforu i druge složenije stilske figure. To nikako ne znači da poređenja treba gomilati u opisu. U pisanju je, kao i u životu uopšte, uvijek važna mjera. Ponekad je i jedno efektno poređenje dovoljno da se stvori izuzetna mentalna slika koja se trajno pamti.

Šta kaže teorija?

Poređenje se uvijek zasniva na odnosu A (predmet koji se poredi) jeste kao B (predmet s kojim se poredi), a povezuje ih neka zajednička osobina. Ta

¹¹ Zdenko Lešić, *Teorija književnosti* (2008), Službeni glasnik, Beograd

¹² Hose Antonio Marina *Teorija stvaralačke inteligencije* (2011), Službeni glasnik, Beograd

¹³ Milivoj Solar, *Teorija književnosti sa rječnikom književnoga nazivlja* (2012), Službeni glasnik, Beograd

osobina je *tertium comparationis* klasične retorike. Članovi poređenja povezani su na, čak i najmlađim učenicima, prepoznatljiv način: kao; poput; nalik; liči na...; nalikuje, može se uporediti sa...; kakvo je... takvo je; kao što je... tako je...; ... učini se kao...; tako da se ova stilska figura odmah i lako prepozna.

Najčešće se poredi:

- nešto apstraktno s konkretnim: *Osjećanje trijumfa narastalo je u meni poput kijanja* (Džulijan Barns, *Sto od limunovog drveta*);
- konkretno s konkretnim: *Sa belom penom na vratu, koja vijori u buri / Sličan mladom hatu, kad se propne, pojuri / Dolazi iz pučine gordi gizdavi val* (G. Krklec); *Tužno je danas nebo, tužno kao raspuklo zvono*. (M. Krleža), s tim što onaj član poređenja s kojim se nešto poredi mora imati izrazitiju zajedničku osobinu;
- mada je rjeđe, može se porediti i konkretno s apstraktnim: *Zaboravio sam jutros pesmu jednu ja, / Pesmu jednu u snu što sam svu noć slušao; / Da je čujem, uzalud sam jutros kušao, / Kao da je pesma bila sreća moja sva...* (V. P. Dis)

Teorije književnosti definišu poređenje na sljedeći način:

Poredba (prema lat. *comparatio*, *uspoređivanje*) naziv pjesničke figure koja nastaje kada se nešto s nečim uspoređuje, osobito na temelju nekih osobina koje nisu neposredno uočljive... u poredbi se upozorava na osobita svojstva stvari, pojava i osoba, pri čemu se otkrivaju sličnosti i razlike koje iznenađuju i uzbuđuju čitatelja, ili mu ukazuju na određeni poseban aspekt posmatranja.¹⁴

Poredba, figura riječi (*trop*), povezivanje bića, predmeta, stvari i pojava na temelju skrivenog ili pripisanog zajedničkog svojstva. *Uvriježeno sredstvo afektivnog naglašavanja i stilskog pojačavanja izraza... Poredba kao figura povezuje pojave koje pripadaju različitim referencijalnim sustavima te se, poput metafore, zasniva na analogiji, s tim što – za razliku od metafore – čuva izvorne smislove riječi, nudeći dvostruko 'osvjetljenje' iste realnosti... Vizualizirajući ciljanu pojavu, ona oživljava izraz, konkretizira apstraktno, dinamizira prikazivanje, ističe posebnost govornikove perspektive.*¹⁵

Poređenje je figura značenja – POREĐENJE, tzv. figura analogije – koja nastaje kada nešto što je manje poznato ili još nepoznato određuje se pomoću nečega što je slično a više poznato.

I veliki pjesnici uvažavali su poređenje kao stilsko sredstvo:

- *Poređenje ... je najveći izvor naših duhovnih aktivnosti u zadovoljstvu što ga duh ima kad otkriva sličnosti u razlikama.* (Vordsvord);
- *Od svih ljudskih sposobnosti, samo poezija može shvatiti univerzalnu analogiju.* (Bodler);

¹⁴ Milivoj Solar, *Teorija književnosti sa rječnikom književnoga nazivlja* (2012), Službeni glasnik, Beograd

¹⁵ Krešimir Bagić, *Rječnik stilskih figura* (2012), Školska knjiga, Zagreb

- *Uporediti dva predmeta koja su jedan od drugoga što je moguće više udaljena po karakteru ili ih kojim drugim metodom povezati na iznenađan i upadljiv način – to ostaje najveći cilj kojem poezija može težiti.* (Breton)

Efekti dobrog poređenja

Uspjelo poređenje proizvodi najrazličitije stilske efekte. Ono:

- otkriva nešto od autorovih ličnih interesovanja i opsesija;
- otkriva filozofske stavove i estetske ideale autora;
- sugeriše jednu složenu viziju svijeta;
- izražava jedno emocionalno iskustvo koje drugačije ne bi moglo biti izraženo;
- konkretizuje sliku i čini je upečatljivom;
- daje iskazu nešto od ornamentike, čini ga dekorativnim.

Kakav mehanizam u mozgu pokreću efektna poređenja?

Dobro poređenje podstiče fantaziju, razigrava asocijacije, utire put dočaravanju nepoznatog. Ređanje poređenja vezuje se za asocijativno mišljenje. Za sve koji se bave didaktikom važno je to što danas psiholozi asocijativno učenje izjednačavaju sa divergentnim, lateralnim mišljenjem koje je osnova kreativnog procesa (nasuprot konvergentnom, logičkom mišljenju). Danas se sve češće koristi ovaj pojam jer je nauronauka dokazala da mozak radi na principu stvaranja brzih asocijativnih veza među neuronima.

Novija literatura koristi ovaj pojam za kompleksnije oblike mišljenja i posebno za stvaralačko mišljenje. *Asocijativno mišljenje jeste mišljenje koje je skokovito, nedisciplinovano i neusmereno zakonima logike. Asocijativno mišljenje nije fokusirano traganje za rešenjem problema na principima logičkog rasuđivanja, već je „slobodno” (od ovih principa), a usmereno je samo slučajnim asocijativnim vezama među pojmovima i predstavama. Zato je ono sličnije sanjarenju, mitsko-magijskom ili pesničkom mišljenju, nego diskurzivnom, pojmovnom mišljenju.*¹⁶

Vježba „rasklapanja“ poređenja

U okviru projekta *Kako učenicima pomoći da uspješno stvaraju usmene i pisane, umjetničke i neumjetničke tekstove* na jednoj radionici upravo smo uvježbavali mehanizme stilske figure poređenja. Sa nastavnicima, učesnicima u projektu, tragali smo za postupkom „rasklapanja“ poređenja i pokušali da odgovorimo zašto je to poželjno raditi. Na čart papiru bile su jedna ispod druge ispisane riječi: TALASI, ŽERAVICA, PRESUDA, SAN, KIJEVANJE, ŠKRINJA, SLABO ŽIVINČE, LIŠĆE U ŠUMI, a polaznici seminara, podijeljeni u četiri grupe, dobili su na papiru po dvije riječi od sljedećih: SADRŽAJAN,

¹⁶ Žarko Trebješanin, *Rečnik psihologije* (2004), Stubovi kulture, Beograd

JADI, LAPIDARAN, ŽIVOT, SMJENA GENERACIJA, PJESMA, OSJEĆAJ TRIJUMFA, ČOVJEK, a zadatak je bio da naprave uspješna poređenja sa zadatim/ispisanim pojmovima.

Bilo je zanimljivih kombinacija, a „ispravni“ odgovori su sljedeći:

smjena generacija = lišće u šumi

*Kakvo je lišće u šumi, i ljudsko pleme je takvo:
jedno lišće vetar po zemlji rastura, drugo
rađa brsnata šuma kad proletnje osvane doba.
Tako i ljudi: jedni uzrastaju, nestaju drugi.*

(Homer, *Ilijada*¹⁷)

čovjek = **slabo živinče**

Što je čovjek? Ka slabo živinče!

(P. P. Njegoš, *Gorski vijenac*)

život = **žeravica**

*Život, kao i žeravica, ima toplinu (toplinu koju nemaju mrtvi), iznenadne
skokove i uzbuđenja, mješavinu blještave svjetlosti i crnog dima i, kao i vatra,
hrani se uništavanjem: on je proždrljiv.*

(Margarit Jursenar, *Širom otvorenih očiju*)

osjećaj trijumfa = kijanje

Osjećanje trijumfa narastalo je u meni poput kijanja.

(Džulijan Barns, *Sto od limunovog drveta*)

lapidaran = presuda

sadržajan = škrinja

Lapidaran kao presuda i sadržajan kao škrinja, ovaj lik...

(Aleksandar Genis, *Dovlatov i okolina*)

jadi = talasi

*K'o talasi jadi idu,
jedan pada, drugi raste*

(Eshil, *Sedmorica protiv Tebe*)

¹⁷ Homerova *Ilijada* sadrži 182 izvedena poređenja (u II pjevanju čak devet slika – stihovi 455–483 – čine jedno poređenje). **ikon** – **slika** – u klasičnoj retorici naziv za razvijeno poređenje u kojem se član B daje kao cjelovita slika, tako da se u više tačaka uspostavlja njegova sličnost s predmetom.

san = pjesma

Zaboravio sam jutros pesmu jednu ja, /Pesmu jednu u snu što sam svu noć slušao; / Da je čujem, uzalud sam jutros kušao, / Kao da je pesma bila sreća moja sva...

(V. P. Dis, *Možda spava*)

Nakon analize i komentara, učesnicima su pročitana još neka efektna poređenja iz književnih djela, kao i originalna i efektna učenička poređenja:

1. Njegoševa poređenja:

- *Najgore im pak bjehu tavnice, / Pod dvorove đe dužde stojaše / u najdublju jamu koju znadeš / nije gore no u njih stojati.*
- *U obraz si kao zemlja doša.*
- *Smrt se gadno ispod čela smije / kako žaba ispod svoje kore.*

2. Posebnu pažnju izazvao je odlomak iz romana *Homo faber* Maksa Friša. Naime u tom romanu na pune dvije strane data su izuzetna poređenja kao igra jednog zaljubljenog para (prenosimo samo dio):

Njakanje jednog magarca u noći: Kao prvi pokušaj sviranja na čelu!, rekla je Sabet, a ja: Kao nepodmazane kočnice!... Bele kolibe u Korintu: Kao da si prosuo kocke šećera iz kutije! Ja sam pronašao nešto drugo samo da bih nastavio igru. Poslednji crni čempres: Kao znak usklika!, rekla je Sabet, a ja to pobio: Znak usklika nema vrh gore već dole. ... Nigde ni žive duše. Jednom su nas uplašile neke koze, na to ponovo tišina nad crnim obroncima koji su mirisali na metvicu, tišina s lupanjem srca i žeđu, ništa sem vetra u sprženim travuljinama. Kao kad cepaš svilu!, rekla je Sabet, ja sam morao da promislim, i često se nisam sećao ničega, pa je onda to prema pravilima igre bio poen za Sabetu. Ona je uvek znala neko poređenje. Kule i zupci neke srednjovekovne tvrđave: Kao kulise u Operi!... Naše senke na mesečini: Kao kraci makaza!, rekla je Sabet... U daljini more: Kao pocinkovan lim!, rekao sam ja...¹⁸

3. pa učenička poređenja:

- *Sedam kćeri, lijepih kao biseri na dnu mora* (učenik osnovne škole)
- *Kada princeza ču njegov glas, učini joj se da joj u glavi klavir zasvira najdivniju melodiju* (isti učenik osnovne škole)
- *Poslije tih riječi kao da mi je sova huknula kraj srca...* (učenica Filološke gimnazije)
- *Čovjek je kao časovnik – ako ne radi kako ga naviju – kažu da je pokvaren.* (učenik Filološke gimnazije)

Preporuka na nastavnike

Na koji način se pripremiti za vježbu razumijevanja mehanizma poređenja? Tokom analize književnih djela nastavnici sigurno često učenicima skreću pažnju

¹⁸ Maks Friš, *Homo faber* (2010), Laguna, Beograd

na uspjela poređenja. Na osnovu tuđeg stvaranja učenik posmatra, zapaža i razumije razliku između subjektivnog i objektivnog opisa.

Savjet: pronađite desetak efektnih poređenja koja su učenicima uzrasta kojem predajete jasna, ali su im pritom nepoznata. Iz primjera izdvojte članove poređenja sa kojim se nešto poredi (predmet sa kojim se nešto poredi) i ispišite ih u koloni na tabli. Član poređenja koji se poredi (riječi koje se porede) ispišite na ceduljicama (bar po dva primjera) i podijelite grupama. Zadatak je da učenici sami pronađu treći, ključni dio poređenja – zajedničku osobinu, povezujući ispisane riječi/sintagme/rečenice na ceduljicama s onima na ispisanim na tabli. Dok to rade, tražite od njih da zapisuju i misaoni proces, teškoće i sl. koje im se javljaju dok povezuju članove poređenja. Važno je da obrate pažnju da li ih asocijacije, ideje drugih u grupi podstiču ili misle da bi bili uspješniji kada rade sami. Očekujte da vam saopšte da im je lakše kada rade u grupi jer dobra ideja drugara ponekad „otkoči“ imaginaciju nesigurnijeg učenika. „Razgibane asocijacije“ i veze koje uspješno naprave drugi, utiču da i inertniji učenici napuste rutine i poigraju se u potrazi za dobrom slikom. Zaključak je da ideje drugih na nas djeluju stimulativno i da bolje produkujemo kad razmjenjujemo ideje. Kad iznesu teškoće, zajedno dođite do toga kako bi im olakšali proces (pomoćne riječi, slike koje bi posmatrali i sl.).

Vježbanje je poželjno nastaviti primjenom uspješnih poređenja – uključivanjem u kontekst za deskripcije: mjesta / predjela; događaja; društvene pojave / situacije; predmeta; osobe.

Govoriti o stilskim figurama, a ne organizovati vježbe njihovog „demontriranja“ i njihovog ponovnog konstruisanja da bi se pokazalo kakve efekte proizvode, može rezultirati neproduktivnošću, koja, da se ponovo poslužimo jednim uspješnim poređenjem, često ostaje samo *reč koja ostaje da lebdi u vazduhu kao prah od krede*¹⁹.

Zaključak

Opisivanje je važna karika pismenosti. Koliko puta smo bili u životnim situacijama u kojima smo se divili sposobnosti pojedinih ljudi da nam živo dočaraju npr. neku situaciju, ili pak izgled nekog čovjeka, pa izgled, recimo nekog rijetkog, dragocjenog predmeta. Bezbroj puta smo ostali bez daha čitajući efektne opise iz književnih djela i tako često bili blizu zaključka da bez dobre slike i nema velike književnosti.

Vježbe deskripcije od izuzetne su važnosti u osnovnoj školi. One mogu biti raznorodne kada je opisivanje u pitanju: vježbe objektivnog opisivanja, vježbe subjektivnog opisivanja, opis predmeta, portretisanje... Učenik treba da razumije važnost redosljeda u postupku opisivanja, da uči o vrijednosti izbora riječi. Sve te vježbe razvijaju pažnju, bogate leksiku, šire lepezu stilskih

¹⁹ Džulijan Barns, *Ovo liči na kraj* (2011), Geopoetika, Beograd

rekvizita učenika i pružaju im sigurnost u bilo kom vidu komunikacije, a, u isto vrijeme, pripremaju ih za životne situacije u kojima će moći upotrijebiti tu vještinu.

Literatura

- Bačić, K., *Rječnik stilskih figura* (2012): Školska knjiga, Zagreb
- Grosman, M., *U obranu čitanja, čitatelj i književnost u 21. stoljeću* (2010): Algoritam, Zagreb
- Kovačević, M. *Stvaralačko pisanje* (2000): Filozofski fakultet u Rijeci, Rijeka
- Lešić, Z., *Teorija književnosti* (2008): Službeni glasnik, Beograd
- Friš M., *Homo faber* (2010): Laguna, Beograd
- Marina, H. A., *Teorija stvaralačke inteligencije* (2011): Službeni glasnik, Beograd
- Pirsig, M. R., *Zen ili umjetnost održavanja motocikla – ispitivanje vrednosti* (2006): Okean, Beograd
- Popović, T., *Rečnik književnih termina* (2007): LogosArt, Beograd
- *Rečnik književnih termina* (1992): Nolit, Beograd
- Solar, M., *Teorija književnosti sa rječnikom književnoga nazivlja* (2012): Službeni glasnik, Beograd
- Sontag, S., „Pisci o pisanju“: *Odjek*, magazin za umjetnost, kulturu, nauku i društvena pitanja u Bosni i Hercegovini, proljeće–ljetno 2005.
- Trebješanin, Ž., *Rečnik psihologije* (2004): Stubovi kulture, Beograd
- Živković, D., *Pravi put i stranputice u pisanju – o kompoziciji i stilu pisanih sastava* (1985): Nova Prosveta, Beograd

FORMS OF PUPILS' PAPERS - IMPROVING DESCRIPTIVE WRITING SKILLS THROUGH ENCOURAGEMENT

Abstract:

Descriptive writing skill is an important part of literacy. Describing something means to absorb an object of the description through our senses, to express characteristics, traits and performances of an object, a person, a phenomenon... When a learner describes things or people during the mother tongue lesson he can also learn how to evaluate and use of words and expressions in an economical way.

During their lives pupils will have to describe either a person from their surrounding or vividly present certain life event many, many times. Furthermore, whichever profession they may choose such skills will be useful.

The aim of this study is to show different ways of developing descriptive writing skills among pupils of elementary school. However, one part of the paper is dedicated to a workshop designed for teachers involved in the project *Teach pupils how to achieve excellence in creation of both oral and written, fiction and non fiction texts*. Teachers have evaluated these ideas for exercises useful and applicable to mother tongue curricula regardless of pupil's age.

Key words: writing, observation, description, comparison

Maksut HADŽIBRAHIMOVIĆ¹

PONAVLJANJE GRADIVA U NASTAVI GEOGRAFIJE

Rezime:

Rad se bavi problematikom ponavljanja nastavnog gradiva budući da je za uspješno učenje neobično važno ponavljati i sintetizirati nastavne sadržaje u nastavi geografije. Etapi ponavljanja posebno značenje pridaju i pedagoška psihologija i didaktika. Učenicima treba na konkretnim primjerima objasniti određene pojmove, pojave, definicije, zakonitosti, procese i pravila. Samo tako im se može dovoljno na vrijeme razvijati apstraktno mišljenje. U etapi ponavljanja učenici treba na temelju crteža, karata itd. i tekstualnih zadataka samostalno da ponove i sjedine u cjelinu proučavani sadržaj. Primjenom produktivnog ponavljanja učenici će učiti nastavne sadržaje angažovanjem misaonih aktivnosti. Ovo ponavljanje predstavlja najviše osmišljen stepen ponavljanja. Produktivnim ponavljanjem zapravo se integriše ponavljanje i vježbanje, dakle učenici ponavljaju nastavne sadržaje u izmjenjenoj strukturi i istovremeno uvježbavaju produktivne aktivnosti.

Ponavljanje je značajan dio cjelokupnog nastavnog rada. Nastavni proces se ne završava s upoznavanjem novog gradiva. Da bi se ostvarila trajnost stečenih znanja i vještina, provodi se ponavljanje nastavne materije. Potreba ponavljanja uslovljena je dobrim dijelom zaboravljanjem, pa je zadatak ponavljanja da se taj proces spriječi ili svede na što manju mjeru. Ponavljanjem se učvršćuju učenjem stečena znanja, ali takođe i funkcionalno povezuju s prethodnim znanjima i racionalno uključuju u tokove budućeg procesa saznanja u nastavi. Sistematskim ponavljanjem učvršćuju se i dalje usavršavaju ostvarene strukture znanja, njihove veze i odnosi. Ponavljanje je u nastavnom radu suštinski izraženo trajnim zadržavanjem i daljim razvijanjem znanja i usavršavanjem saznanog. Za razliku od vježbanja koje je usmjereno na tehniku izvođenja radnje (razvijanje vještina, navika i raznih sposobnosti), ponavljanje je koncentrisano na dimenziju znanja (memorisanje činjenica i generalizacija).

Neki didaktičari (Vladimir Poljak, Didaktika, Zagreb, 1970, str. 131.) smatra da „ponavljanje slijedi vremenski nakon obrađivanja sadržaja“ i da ono u strukturi nastavnog

¹ Dr Maksut Hadžibrahimović, Filozofski fakultet, Nikšić

procesa predstavlja „relativno zasebnu etapu nastave“ (iako se u procesu nastave ne smije izdvajati i apsolutizirati).

Drugi zagovaraju (Nikola Vučenov, Osnovna pitanja organizovanja i izvođenja efektivne školske nastave i učenja, Beograd, 1971, str. 50–59.) „obnavljanje bez ponavljanja“. On smatra da u uslovima moderno organizovane savremene nastave višekratno ponavljanje gradiva ne može predstavljati osnovni metod i vid njegovog konsolidovanja (ne negira se potreba ponovljenog tretiranja određene nastavne građe). Po toj tezi težište aktivnosti učenja pomjera se sa procesa zadržavanja znanja na proces njegovog primanja (rad na interpretiranju, odnosno objašnjavanju gradiva produžava se, odnosno ponavlja sve dok se ne postigne njegovo stvarno razumijevanje, njegovo potpuno i istinsko shvatanje). Na taj način, odlučujuća faza procesa učenja bilo kog gradiva postaje faza njegovog prvobitnog upoznavanja, pa se i najveća pažnja posvećuje ovoj fazi. U toj fazi rada uočavaju se bitne oznake i karakteristične crte određenog fenomena; otkrivaju osnovne ideje i njihova međusobna povezanost; primjenjuju se različiti oblici sistematiziranja, odnosno grupisanja nastavnog gradiva; različiti podaci građe stavljaju se u međusoban odnos, upoređuju se u cilju iznalaženja zajedničkih elemenata u njima ili ustanovljavanja i isticanja njihovih različitosti.

Ključne riječi: obrade, vježbanja, ponavljanja, provjeravanja, utvrđivanja.

UTVRĐIVANJE STEČENOG ZNANJA

Uvod

Utvrdivanje stečenog znanja je vječita borba protiv zaborava. Cilj utvrđivanja je osigurati trajnost tačnog znanja, koje je sistematizovano i uvježbano, i koje je upotrebljivo, primjenljivo. Trajnost znanja postizemo postupcima koji se u nastavnoj praksi jako prepliću. Ti postupci su sljedeći: ponavljanje, uvježbavanje, sistematizacija i primjena stečenog znanja, kako bi se spriječilo, onemogućilo ili barem usporilo zaboravljanje naučenog. Prema tome cilj utvrđivanja nije da se zaboravljeno ponovo nauči, već da se ono spriječi. U prilog potrebi utvrđivanja znanja ide činjenica da je potrebno više truda i vremena da se zaboravljeno ponovo nauči, nego da se zaboravljanje spriječi primjenom pomenutih postupaka utvrđivanja. Oni su kao parcijalne radnje, prisutni u svakom trenutku nastavnog procesa. Kao samostalni didaktički zadaci u nastavnom procesu se javljaju povremeno, ritmički se smjenjuju sa radnom fazom obrade novog gradiva. U svakom od navedenih postupaka neophodna je aktivna saradnja i svjesno učestvovanje učenika.

Trajnost stečenog znanja zavisi od načina učenja. Tako je znanje trajnije ako se uči aktivno s razumijevanjem i zainteresovanošću za sadržaje. Naprotiv, ukoliko je učenje pasivno, bez izraženijeg razumijevanja i sa sniženim nivoom motivacije, tada je po pravilu i proces zaboravljanja znatno brži.

Ponavljanje je nastavna aktivnost koja utiče na to da učenici stečeno znanje što duže zadrže u pamćenju. Ponavljanje se odvija na nastavnim časovima i van časova, kod kuće, savlađivanjem domaćih zadataka. Organizacija ponavljanja

u toku nastavnih časova je važna aktivnost i nastavnici geografije treba da tom segmentu nastavnog procesa posvećuju dosta vremena. Ova potreba proističe iz činjenice da je nastavnik jedino na časovima geografije u stanju da neposredno utiče na to da se ponavljanje odvija na optimalan način, bez improvizacija. Bitan preduslov uspješnog ponavljanja je nastavnikovo planiranje i pripremanje planiranja, kako bi se ono odvijalo po određenom modelu.

OBLICI I VRSTE PONAVLJANJA

Osnovne vrste ponavljanja prema V. Poljaku su ove:

a) s obzirom na vrijeme izvođenja:

- u okviru jednog nastavnog sata (na početku, za vrijeme i na kraju sata),
- u okviru školske godine (na početku školske godine, nakon obrade kompleksne cjeline, na kraju polugodišta i na kraju školske godine);

b) s obzirom na opseg obuhvaćenih nastavnih sadržaja:

- fragmentarno ponavljanje (najčešće na pojedinim dijelovima sata, napose pri obrađivanju novih sadržaja),
- tematsko ponavljanje (nakon obrade nastavne teme) i
- kompleksno ponavljanje (na početku i na kraju školske godine);

c) s obzirom na kvalitetu:

- reproduktivno (mehaničko, formalno, pasivno) i
- produktivno (stvaralačko, aktivno, smišljeno, kreativno).

U Metodici nastave geografije Dr Jovana Romelića navode se i druge vrste ponavljanja, prema vremenu izvođenja, među njima i ove:

- na početku školske godine;
- tekuće ponavljanje;
- ponavljanje poslije obrade većih nastavnih cjelina;
- završna ponavljanja, na kraju polugodišta ili školske godine.

Ponavljane na početku školske godine. Ponavljanje na početku školske godine podrazumijeva obnavljanje suštine onih djelova gradiva obrađenih u toku prošle školske godine, ili gradiva koje je savlađivano tokom prethodnih nekoliko godina, a čije osvježavanje predstavlja neophodan uslov rada u nastavi geografije tokom školske godine koja slijedi. Tako je vrlo bitno obnoviti osnovne pojmove iz granskih geografskih sadržaja, odnosno fizičke i društvene geografije da bi se tokom godine koja slijedi mogli uspješno savladati regionalno geografski sadržaji.

Ponavljanjem na početku školske godine ustanovljava se stepen rezistentnosti učeničkih znanja iz prethodnih godina i utvrđuje osnova za prelazak na obradu novog gradiva. Ponavljanjem se obuhvataju samo oni dijelovi gradiva koji su od posebnog značaja za izučavanje novih sadržaja.

Tekuće ponavljanje. Tekuće ponavljanje na časovima geografije uglavnom se odvija u tri različita vida – na početku časa, u toku časa i na kraju časa.

Ponavlanje na početku časa predstavlja obnavljanje gradiva u uvodnom djelu časa, uoči obrade nove nastavne jedinice, kako bi se učenici podsjetili na sadržaje čije poznavanje čini preduslov za usvajanje sadržaja u toku časa, ili ponavljanje u cilju povezivanja ranije obrađenih sadržaja sa gradivom koje se obrađuje u toku časa, a što čini neophodan preduslov za bolje razumijevanje gradiva kao i duže zapamćivanje.

Fragmentarno ponavljanje (ponavljanje u toku časa) čini sažeto podsjećanje na ranije ili u toku časa obrađane djelove iz istih ili sličnih razloga koji su prethodno pomenuti. Ono se u geografiji primjenjuje kao parcijalno ponavljanje pojedinih obrađenih djelova nastavne jedinice. Ovo je poželjno kod složenijih sadržaja u okviru kojih postoji više složenih zaokruženih cjelina.

Provodi se ponavljanje gradiva o Crnoj Gori u II razredu gimnazije. Za ponavljanje su odabrani oni dijelovi nastavnog gradiva koji čine okosnicu nastavne jedinice „Crna Gora – regionalno geografski prikaz“. Drugim riječima, tretiraju se samo bitni sadržaji i to kao niz problemskih pitanja. Ponavlanje se vrši po ovim tezama:

1. Na čemu se zasniva podjela Crne Gore na tri osnovne cjeline: Primorska ili mediteranska Crna Gora (Crnogorsko primorje), Submediteranska Crna Gora i Planinsko-kotlinska Crna Gora?
2. Za koje dijelove zemljišta (s obzirom na njegov sastav) u Crnogorskom primorju su vezane glavne obradive površine?
3. Za kakve oblike reljefa su vezane glavne obradive površine u unutrašnjosti Crne Gore?
4. Iako malena, Crna Gora ima veoma raznovrsnu klimu – sa izrazitim razlikama u pogledu temperature i padavina. Navesti primjere izrazitih razlika u temperaturi i padavinama između pojedinih krajeva Crne Gore.
5. Koji objekti (prirodni i vještački) imaju posebno značenje sa stanovišta odbrane? Posebnu pažnju obratite na specifičnosti obalskog pojasa i planinske unutrašnjosti te osnovne kopnene i vodene saobraćajnice,
6. Šta su katuni? Šta je katunsko stočarstvo? Kakve su perspektive ovog oblika stočarenja?
7. Objasni stanje (razvijenost) ostalih važnijih grana poljoprivrede (zemljoradnja, šumarstvo). Kakve su, s obzirom na prirodne uslove i društvene težnje, perspektive tih djelatnosti?
8. U Crnoj Gori se razvija značajna turistička djelatnost (Crnogorsko primorje i Planinsko-kotlinska Crna Gora). Šta je uslovilo njen razvitak u tim regionima?
9. U privredi Crne Gore turizam predstavlja značajnu privrednu granu. Koji su osnovni turistički regioni u Crnoj Gori? Navesti glavne turističke objekte u pojedinim regionima.

Neka od navedenih pitanja tretiraće se u frontalnom radu s učenicima, dok će druga (ona koja se odnose na privredu Crne Gore) biti predmet kraće pismene radnje učenika.

Ponavljjanje na kraju časa predstavlja sažeto sistematizovanje obrađene nastavne jedinice.

Kompleksno ponavljanje (na početku i na kraju školske godine ili poslije obrade većih cjelina)

Ponavljjanje poslije obrade većih nastavnih cjelina. Ovakav vid ponavljanja obično slijedi poslije obrade niza tematskih srodnih nastavnih jedinica, odnosno nastavnih tema. Ono može imati karakter tipičnog ponavljanja ili sistematizacije gradiva u okviru nastavne teme. Otuda se ovakva vrsta ponavljanja često naziva tematskim ponavljanjem.

Završna ponavljanja na kraju polugodišta ili kraja školske godine. Ovaj vid ponavljanja uglavnom čini sistematizaciju gradiva obrađenog u toku jednog polugodišta ili školske godine. Ovo je najefektivnije ukoliko se ne svodi na jedan već na dva, eventualno više časova, zbog mogućnosti da se vrši temeljnije kako bi se djelovi nastavnog gradiva za koje se uoči da su nejasni ili lošije shvaćeni, da im se posveti veća pažnja, izvrši drugačiji prilaz i slično. Razumljivo je da je za takav vid ponavljanja neophodno imati na raspolaganju više vremena.

Budući da uspješnost ponavljanja zavisi o kvalitetu tog rada sve navedene vrste ponavljanja mogu se razmatrati sa stanovišta reproduktivnog, odnosno produktivnog ponavljanja, navodi Vladimir Poljak (Didaktika, Zagreb, 1970, str. 132.).

Ponavljjanje širih cjelina – globala (npr. pojedini kontinenti i sl.), kao i ponavljanje na kraju polugodišta i na kraju školske godine (kojim se obuhvata kompleks gradiva, npr. privreda Crne Gore u II razredu gimnazije, Svijet kao cjelina takođe u II razredu gimnazije) predstavlja svojevrsan oblik sistematizacije gradiva sa ovim osnovnim karakteristikama:

- ne vrši se prosta reprodukcija gradiva, pa se ponavljanjem i ne zahvata ukupno gradivo, već njegovi odabrani dijelovi,
- ponavljanje se ne vrši istim redoslijedom kojim je gradivo bilo izlagano,
- gradivu se prilazi s novog stanovišta, drugačijeg od onog koje je primijenjeno prilikom njegove obrade,
- gradivo se na nov način organizuje i povezuje, uspostavljaju se nove veze i odnosi unutar gradiva, kao i veze i odnosi tog gradiva sa gradivom šireg područja kome ono pripada, pa i sa građom dodirnih oblasti i područja znanja,
- gradivo se ponavlja putem produktivnih zadataka, često kao niz problemskih pitanja na koja učenici odgovaraju u usmenoj ili pismenoj formi.

Shvaćeno na taj način, kompleksno ponavljanje nije ništa drugo do sistematizacija gradiva s novih aspekata.

Komponovanje pitanja za ovu vrstu ponavljanja u vezi je sa obimom gradiva koje se ponavlja, karakterom tog gradiva i vremenom kojim se raspolaze. Za ilustraciju se navodi niz pitanja za ponavljanje gradiva o privredi Crne Gore na kraju školske godine u II razredu gimnazije.

Reproduktivno ponavljanje odnosi se na prostu reprodukciju pređenog gradiva iz nekog izvora (udžbenik, priručnik, sveska) u istom obliku i istim radom kako je izloženo. Ono se veoma često svodi na čisto memorisanje i čisto mehanizovanje. Pri takvom ponavljanju znanje se i suviše povezuje sa sposobnošću reprodukcije, angažuje se u prvom redu pamćenje učenika, a zapostavlja njihovo misaono angažovanje. Brojne slabe strane reproduktivnog ponavljanja ne znače da ga treba potpuno eliminisati, jer u nastavi geografije postoje sadržaji koje treba memorisati (geografski inventar, opisi pojedinih predjela i sl.).

Produktivno ponavljanje sadrži u sebi bitna obilježja aktivnog učenja i, kao takvo, ono povećava intenzitet učenja u toj produženoj aktivnosti učenika. Produktivno ponavljanje karakteristično je po tome što se njime ponavljaju proučeni sadržaji uz primjenu misaonih aktivnosti, pa je tako ponavljanje do najvišeg stepena osmišljeno. Razumljivo da prilikom produktivnog ponavljanja prvenstveno dolazi u obzir primjena produktivnih misaonih aktivnosti (V. Poljak, *Didaktika*, Zagreb, 1970, str. 133).

Uspjeh ponavljanja će biti utoliko veći ukoliko ponavljanje bude organizovano na što različitiije načine, ukoliko se primijeni više stvaralačkih aktivnosti. Primjenom raznovrsnih načina ponavljanja uklanja se monotonija u radu i povećava unutrašnja motivisanost učenika za rad.

Za razliku od reproduktivnog ponavljanja koje se u prvom redu obraća pamćenju, produktivno ponavljanje sjedinjuje pamćenje i mišljenje. Na etapi ponavljanja mogu se provoditi produktivne aktivnosti jer učenicima nastavna materija nije nepoznata – oni u izvjesnoj mjeri njome vladaju, pa se daljnji proces učenja može provoditi putem prerade i prestrukturiranja tog gradiva.

Oblici i vrste ponavljanja u nastavi geografije, o kojima će biti riječi u tekstu koji slijedi, zasnivaju se, u većoj ili manjoj mjeri, na produktivnim misaonim aktivnostima. Nijesu to, međutim, konačna rješenja, već primjeri koji mogu poslužiti da se pronađu bolja i adekvatnija.

Ponavljanje prije prelaska na novu nastavnu jedinicu

Prije prelaska na obradu nove nastavne jedinice primjenjuje se, radi uspostavljanja asocijativnih veza, ponavljanje prethodno izučavanog gradiva. Ovaj oblik ponavljanja najčešći je u nastavnoj praksi. U poglavlju o pripremanju učenika za obradu novog gradiva istaknuta je njegova osnovna mana: ponavlja se prethodno gradivo bez obzira na vrstu i stepen njegovih veza sa novim

gradivom. Budući da se provodi kao reprodukovanje prethodnog gradiva malo doprinosi uvođenju učenika u nove nastavne sadržaje.

Ovaj oblik ponavljanja ne može se eliminirati iz nastavne prakse, ali ga treba svesti na manju mjeru i učiniti efikasnijim. To se može postići uspostavljanjem boljih i adekvatnijih veza između prethodno obrađenog gradiva i novih nastavnih sadržaja, napuštanjem reprodukcije prethodnog gradiva i uvođenjem zadataka produktivnog tipa (poseban dio ovog poglavlja posvećen je zadacima tog tipa).

Tematsko ponavljanje (ponavljanje u okviru školske godine)

U nastavi geografije veoma je rašireno tematsko ponavljanje (poslije obrade nastavne teme). Programski sadržaji geografije tako su strukturirani da prosto navode na ovu vrstu ponavljanja (u opštoj geografiji to su zaokružene nastavne teme kao što su: Sunčev sistem, Zemljina kretanja, Atmosfera i atmosferske pojave, Osnovni klimatski procesi, Osnovi kartografije i dr.: u geografiji Evrope i vanevropskih kontinenata to su pojedine regije; u geografiji Crne Gore to su poglavlja o fizičko-geografskim osobinama Crne Gore, stanovništvu i državnom i društvenom uređenju, regionalno geografski prikaz po regijama, tematske cjeline iz privrede).

Tematsko ponavljanje obavlja se na različite načine, najčešće putem aktivnosti sintetiziranja i sistematiziranja, pa se primjeri za ovu vrstu ponavljanja daju pri opisu tih vrsta zadataka.

PRIMJERI ZADATAKA PRODUKTIVNOG TIPRA

Ponavljjanje je, kao što je istaknuto, veoma značajan integralni dio nastave geografije, ravnopravan sa ostalim dijelovima nastavnog procesa. Da bi se ta ravnopravnost i praktično izrazila i održavala poželjno je da se u didaktičko-metodskoj literaturi nastave geografije nađe više napisa koji ukazuju na didaktičku funkciju i didaktičku vrijednost ovog dijela nastavnog rada, posebno da se daju primjeri kako se na konkretnim nastavnim sadržajima iz geografije provode pojedine vrste produktivnog ponavljanja. U narednom dijelu ovog napisa daje se nekoliko takvih primjera.

Zadaci upoređivanja (komparacije)

U nastavi geografije, koja obrađuje pojave u preplitanju različitih elemenata, njihove funkcionalnosti, dinamičnosti i uzročnosti na različitim dijelovima Zemljine površine, komparacija je nužna i kao princip i kao metod. U nastavi geografije upoređivanjem se stavljaju u međusobni odnos dvije činjenice ili više njih, te podaci, pojave i dr. S osnovnim ciljem da se uoči u čemu su sličnosti i razlike među njima.

Na etapi ponavljanja upoređivanje se može provoditi veoma različitim zadacima. Na primjer:

- upoređivanjem podataka trajne vrijednosti (veličina pojedinih zemalja, dužina najvećih rijeka, visine najvećih planina i dr.);
- upoređivanjem podataka kratkotrajne vrijednosti (broj stanovnika u pojedinim državama; podaci o kretanjima proizvodnje u pojedinim državama, dijelovima svijeta, ekonomsko-političkim grupacijama i dr.);
- dovođenjem u vezu podataka trajne vrijednosti i podataka kratkotrajne vrijednosti (veličina teritorije države i broj stanovnika; dužina plovnog toka rijeke i obim prometa na rijeci i dr.);
- upoređivanjem prirodnih obilježja pojedinih geografskih jedinica (sličnosti i razlike u reljefu, klimi, hidrografiji i biljnom svijetu između pojedinih zemalja iste regije; sličnosti i razlike (specifičnosti ispoljavanja) u klimi predjela iste geografske širine ili sličnih obilježja položaja – npr. između dviju ostrvskih zemalja, dviju zemalja duboke kontinentalnosti, dviju zemalja položenih na zapadnom primorju kontinentata; prirodne zone na istoj geografskoj širini dvaju ili više kontinentata; fizičko-geografski i antropogeografski odnosi velikih i istaknutih prirodnih cjelina – planinskih masiva (Alpe i Himalaja), pustinja (Sahara i Australijska pustinja), riječnih dolina (Jangceckjang i Hoangho, Rajna i Volga i dr.);
- upoređivanjem privrednih obilježja pojedinih geografskih jedinica (sličnosti i razlike u privredi pojedinih zemalja, grupa zemalja, regija, kontinentata);
- upoređivanjem društvenogeografske i političke situacije pojedinih regiona ili kontinentata (ocjena društveno-politička obilježja zemalja na pojedinim kontinentima);
- povezivanjem i upoređivanjem pojedinih ilustracija, naročito onih koje izražavaju dinamička svojstva neke pojave ili procesa (Podgorica nekad i sada – kao primjer ubrzane transformacije u epohi višepartijskog sistema; karavanski saobraćaj u planinama Afganistana i splet modernih saobraćajnica u nekoj razvijenoj zemlji Zapada; izgladnjela afrička djeca na jednoj slici i raskoš razvijenih zemalja na drugoj – kao primjer neravnomjernosti u razvoju pojedinih dijelova svijeta i nepravde u raspodjeli privrednih dobara).

Zadaci analogije

Zadacima analogije od učenika se traži da već upoznatu pojavu ili zakonitost pronalaze u drugim situacijama ili da daju nove primjere za upoznate pojave i zakonitosti. Od učenika se može tražiti da samostalno u udžbeniku nađu analogije ili zajedničke elemente u više nastavnih jedinica ili dijelova jedne nastavne jedinice.

Nekoliko primjera zadataka ove vrste:

- Pronaći zemlje Evrope koje imaju istovjetno državno ili društveno uređenje; istovjetne ili slične odlike privrede (ili neke privredne grane) i sl.;
- Pomoću udžbenika i atlasne karte ustanoviti u kojim dijelovima tropskog pojasa su izražene karakteristične klimatsko-vegetacione zone. Ustanoviti sličnosti i razlike između istovjetnih zona na raznim tačkama Zemljine površine;
- Pronaći zemlje koje proizvode velike količine žitarica. Navesti prirodno-geografske i društveno-geografske elemente koji su omogućili takvu proizvodnju;
- Mediterranska (sredozemna) klima koja vlada u južnoj Evropi odlikuje se suvim i toplim ljetima i blagim i vlažnim zimama. Pomoću udžbenika i karte u atlasu pronaći ostala područja u kojima vlada slična vrsta klime. Ustanoviti sličnosti i razlike u poljoprivrednoj proizvodnji tih predjela;
- Izdvojiti one zemlje Evrope za koje se može reći da je u njihovom razvitku i životu naroda more odigralo veliku i značajnu ulogu (Grčka, Holandija, Velika Britanija, Norveška). Koje su prirodno-geografske, istorijske i društveno-geografske okolnosti uticale na proces njihovog izrastanja u značajne pomorske sile? Kakva je današnja orijentacija tih zemalja u tom pogledu?

S obzirom na dinamičnost i dijalektičnost geografskih pojava i procesa, analogije u geografiji nijesu trajne i potpune, pa neki zadaci ove vrste služe za ustanovljavanje dinamičnosti procesa i uočavanje kasnije nastalih sličnosti i razlika u razvitku neke pojave, zemlje, regiona.

Zadaci sintetizacije

U nastavi geografije, naročito pri obradi regionalnogeografskih sadržaja, ponavljanje se veoma često provodi sintetizacijom nastavnih sadržaja. Pri obradi regije obično se polazi od cjeline – njenih opštih i zajedničkih obilježja; cjelina (regija) se zbog složenosti raščlanjuje na uže dijelove – nastavne jedinice (države, grupe država). Tokom obrade gradiva učenici upoznaju niz prirodnogeografskih i društvenogeografskih podataka, činjenica, pojava, procesa u tom prostoru. Za geografsko poimanje prostora od bitnog je značaja da te brojne sadržaje učenici u svojoj svijesti sintetiziraju u cjelini.

Daje se plan ponavljanja (sintetizacije) za regiju sjeverne Evrope (srednjoškolski uzrast). Budući da se ovdje radi o tematskoj cjelini, ponavljanjem se obuhvataju samo neka (važnija) pitanja iz geografije ove oblasti:

- Opšte odlike geografskog položaja zemalja sjeverne Evrope (Norveška, Švedska, Finska, Danska, Island). Specifičnosti položaja pojedinih dijelova sjeverne Evrope: Skandinavskog poluostrva, poluostrva Jilanda, ostrva Islanda;

- Opšta obilježja reljefa, klime, hidrografije i biljnog svijeta Fenoskandije. Izrazite posebnosti pojedinih zemalja Fenoskandije po tim elementima. U čemu se ogleda specifičnost prirodnih obilježja Islanda?
- Na kojim prirodnim resursima pojedine sjevernoevropske zemlje zasnivaju svoj prosperitet u sadašnjem periodu?
- Koje su izrazite specifičnosti privrednog razvoja svake od sjevernoevropskih zemalja?
- Do kakvih zaključaka dolazimo ako cijenimo odnos: uslovi prirodne sredine – standard stanovništva?
- Veze i odnosi sa ostalim dijelovima svijeta (privredne veze; ekonomsko-političko udruživanje; specifičnosti geopolitičkog položaja pojedinih zemalja, posebno Finske).

Zadaci sistematizacije

Zadaci sistematizacije u osnovi se svode na sagledavanje gradiva s novih aspekata, skretanje pažnje učenika na povezanost pojava i procesa, na uočavanje onih veza i odnosa koje pri prvom upoznavanju gradiva nijesu naglašene i uočene.

Produktivni karakter zadataka sistematizacije ogleda se i u tome što su u njima jako naglašeni elementi upoređivanja i sintetizacije (otuda sličnosti između zadataka sintetizacije, upoređivanja i sistematizacije: svaka od ovih vrsta zadataka sadrži elemente i druge dvije vrste, a i nekih drugih vrsta). Upravo zbog takve unutrašnje povezanosti i spleta elemenata gradiva, zadaci ove vrste navode na tipično stvaralačke aktivnosti, pa su veoma podesni za nastavu geografije.

Na primjer, u II razredu gimnazije obrađena je regija srednje Evrope. Sistematizacija se može provesti prepričavanjem sadržaja koje je nastavnik izložio na časovima obrade, odnosno reprodukovanjem udžbeničkih sadržaja onim redom kako su u njemu izloženi (opšte odlike srednje Evrope, Njemačka, Poljska, Češka, Slovačka, alpske zemlje, Mađarska). To bi bilo reproduktivno ponavljanje. Produktivno ponavljanje odnosno produktivna sistematizacija te građe podrazumijeva izdvajanje onih sadržajnih elemenata koji će poslužiti kao uporišta oko kojih će se koncentrisati najvažniji geografski sadržaji. Ukoliko želimo jače naglasiti privredna obilježja zemalja srednje Evrope može se, na primjer, primijeniti ovakav kriterij za prestrukturiranje nastavnih sadržaja:

- Glavna rudna bogatstva u regiji (i pojedinim zemljama);
- Glavni izvori energije (stanje i problemi u pojedinim zemljama);
- Najvažnije industrijske grane u pojedinim zemljama (vrsta, obim proizvodnje, namjena);
- Najvažnije industrijske oblasti u regiji (industrijski rejoni);
- Uslovi za poljoprivrednu proizvodnju u regiji (i u pojedinim zemljama), zemljište, klima;

- Glavni poljoprivredni proizvodi (vrste proizvoda, obim proizvodnje) (posebnosti pojedinih zemalja);
- Spoljna trgovina (šta zemlje regije pretežno uvoze, a šta izvoze);
- Turističke mogućnosti regije (posebnosti pojedinih zemalja);
- Saobraćajne prilike u regiji (značaj mora; pomorske i kontinentalne zemlje; saobraćajni značaj najvažnijih rijeka; odlike automobilskog i železničkog saobraćaja).

Zadaci na bazi geografske karte

Ponavljjanje na bazi geografske karte može se povezati sa ponovnom primjenom udžbenika – ne u smislu ponovnog upoznavanja i reprodukovanja sadržaja udžbenika, već sagledavanjem onih činjenica i podataka iz udžbenika koji su nužni u procesu rješavanja zadatka.

U radu na ponavljanju geografskog gradiva pomoću udžbenika i geografske karte mogu se primijeniti sve vrste produktivnog ponavljanja (upoređivanje, analogija, idealna ili zamišljena putovanja, preinačavanje, izdvajanje toponima, konkretizacija i dr.).

Izdvajanje posebnih zadataka na bazi geografske karte samo je naglašavanje značaja ovog nastavnog sredstva u etapi ponavljanja, jer i svi ostali zadaci produktivnog ponavljanja podrazumijevaju potpunu i kompleksnu primjenu odgovarajućih geografskih karata.

Ponavljjanje u obliku zamišljenog putovanja

Ovaj oblik ponavljanja primjenjuje se sa mlađim uzrastom, jer najbolje pogoduje njegovoj mentalnoj sferi (učenici se stavljaju u situaciju neposrednih učesnika u putovanju; rješavaju se zanimljivi zadaci i interesantni problemi; zahtijeva se stroga sistematičnost u ponavljanju materije: dozvoljava se slobodnije i slikovitije izražavanje).

Zadaci ove vrste predstavljaju svojevrstan vid izdvajanja značajnih geografskih elemenata, a dobra im je strana i u tome što su usko vezani sa geografskom kartom.

Putovanja ove vrste mogu se vršiti duž određenih meridijana i paralela, pravicima toka većih rijeka, ustaljenim pomorskim pravicima, posebno odabranim trasama i sl.

Prilikom zadavanja ovakvih zadataka učenicima treba dati dopunska pitanja koja će njihovu pažnju usmjeravati na određene objekte, pojave i karakteristike predjela.

Na primjer:

-Na osnovu udžbenika i geografske karte na doljenavedenim trasama opiši: izgled predjela (reljef, klima, hidrografija), najveće gradove (i njihove karakteristike) i najvažnije odlike privrede tih predjela:

- a) Njujork – Sen Luj – Denver – Solt Lejk Siti – San Francisko,
- b) Kvibek – Otava – Vinipeg – Vankuver,
- c) Nju Orleans – Čikako – Dulut – Vinipeg – Edmonton – Aklavik.

Zadaci preinačavanja i uočavanja tendencija razvoja

U geografskoj stvarnosti prelama se splet dinamičnih i promjenljivih pojava, procesa, stanja. U nekim geografskim sadržajima situacija se tako brzo mijenja da je i učenici zapažaju. U svim oblastima života i rada otvaraju se nove povoljnosti – stvara se nova geografska perspektiva za mnoge predjele Zemljine površine. U te promjene čovjek je unio svoja stvaralačka nastojanja i stvaralački nemir, stvarajući nove kvalitete, materijalne i duhovne.

„S obzirom na ponavljanje to znači da se u usvojene sadržaje unose određene promjene i da se zbog takvih promjena dobiva nova kvaliteta. A budući da apsolutno nepromijenjenih sadržaja nema, to postoje i velike mogućnosti u primjeni ove aktivnosti radi produktivnog ponavljanja“ (V. Poljak, *Didaktika*, Zagreb, 1970, str. 135.).

Među zadacima ove vrste za nastavu geografije su posebno značajni oni putem kojih se uočavaju tendencije razvoja pojedinih zemalja, regija, kontinenata.

Na primjer:

- Stanje privrede nekih djelova Afrike nosi snažan pečat nedavne kolonijalne prošlosti i privredne ovisnosti o razvijenim zemljama. U nekim slučajevima to stanje se ocrtava kao sumorno. Međutim, učenici se mogu postaviti u situaciju da sutrašnjicu tih zemalja cijene na osnovu njihovih prirodnih bogatstava, demografskog potencijala, savremenih društveno-političkih kretanja i društvene perspektive tih zemalja.
- Perspektive razvoja pojedinih predjela Zemljine površine mogu se cijiniti na osnovu sadašnjeg (a još više na osnovu budućeg) dejstva čovjeka. Na primjer, mogu to biti tri karakteristične prirodno-geografske oblasti: Amazonija, arktička oblast i srednjoazijske pustinje i polupustinje itd.

Izdvajanje i klasifikacija objekata po karakterističnim geografskim obilježjima

Ova vrsta ponavljanja u uskoj je vezi s radom na geografskoj karti. Od učenika se traži da na bazi geografske karte i udžbenika izdvajaju toponime i da ih klasificiraju u odnosu na neko njihovo izrazito geografsko obilježje (gradove u odnosu na broj stanovnika; gradove prema njihovoj osnovnoj funkciji; gradove s razvijenom crnom metalurgijom; morske luke na ušćima rijeka; morske luke u odnosu na veličinu prometa; prevoje na visini preko 100 metara; planinske vrhove preko 3000 m n. v. itd.).

Izdvajanje se može vršiti i na drugoj osnovi. Poslije obrade pojedinih nastavnih cjelina ili prilikom polugodišnje sistematizacije gradiva mogu se izdvajati, na primjer, države u odnosu na neka svoja globalna obilježja (industrijske, agrarne, po državnom uređenju i društvenoj orijentaciji, po političkoj orijentaciji i dr.).

Rješavanje hipoteze

Prema V. Poljaku „rješavanje hipoteze kao način produktivnog ponavljanja provodi se tako da nakon obrađenih sadržaja nastavnik formulira hipotezu, zagonetku, pitanje, problem i sl. Koji će učenici rješavati na temelju poznavanja prethodno obrađenih sadržaja (Didaktika, str. 136). Ovakvi zadaci su podesni za sagledavanje posljedica hipotetičke promjene zbivanja. Dobra im je strana u tome što podstiču maštu učenika i izgrađuju sposobnost kombinovanja.

Na primjer:

-Za bolje razumijevanje revolucije Zemlje i njenih posljedica (izazvanih nagibom Zemljine ose prema ekliptici i stalnim paralelizmom te ose) poslije izučavanja tog gradiva, učenici rješavaju pretpostavku: kakve bi se pojave na Zemlji desile: 1. da Zemljina osa stoji upravno na ekliptici i taj položaj zadržava u toku cijelog puta oko Sunca; 2. da Zemljina osa leži u ravni ekliptike i da taj položaj zadržava u toku cijelog puta oko Sunca (ovo se radi uz pomoć odgovarajućih crteža).

-Svaka teritorijalna geografska cjelina nosi obilježje zonalnih i azonalnih faktora (njihovih proturječnih, ali jedinstvenih i nerazdvojnih uticaja). U prvoj fazi rada od učenika se traži da u globalnim crtama izvedu širinsku zonalnost na Zemlji, idući od ekvatora ka polovima (praktično da u najvećoj mogućoj mjeri isključe azonalne elemente). U drugoj fazi rada, uvođenjem najmarkantnijih azonalnih elemenata na pojedinim kontinentima i uz kontinente (krupne visije i nizije; najizraženije morske struje; udaljenost prostora od velikih vodenih površina i dr.), učenici treba da u najopštijim crtama utvrde u kojim je dijelovima Zemljine površine ta zonalnost najviše narušena (tj. da ocrtaju realnu situaciju u odnosu na klimatske i prirodne zone na Zemlji).

Zbog svoje složenosti, ovakva vrsta zadataka može se davati samo u srednjoj školi i u posebno povoljnim okolnostima (individualizirana nastava; homogena grupa izraslijih učenika i sl.).

Zadaci konkretizacije

Ovi su zadaci podesni za konkretizovanje generalizacija do kojih se došlo u nastavnom radu. Pri izučavanju geografske stvarnosti do određenih generalizacija dolazi se iznošenjem određenog broja činjenica i podataka (u skladu sa didaktičkim okvirima vezanim za uzrast učenika, nastavnu situaciju, raspoloživo vrijeme i sl.).

Prema V. Poljaku, „budući da su učenici shvatili generalizaciju iz iznesenih činjenica, za vrijeme ponavljanja samostalno pronalaze i navode ostale činjenice koje se pri obrađivanju nisu spominjale kako bi time ponavljanje bilo produktivno“ (*Didaktika*, str. 136).

Na primjer:

-Objašnjavajući osnovne klimatske procese, nastavnik je objašnjavao i klimatske faktore. Pri tome je istakao one najvažnije (geografska širina, raspored kopna i mora, nadmorska visina i reljef, morske struje). Radi potpunijeg shvatanja kako određeni geografski uslovi utiču na stanje klimatskih elemenata, od učenika se traži da navedu i one klimatske faktore koji utiču na modifikaciju klime manjih teritorijalnih jedinica (pravac pružanja planina, biljni pokrivač, velike vodene površine i dr.).

Rješavanje praktičnih problema i zadataka

Najaktivniji oblik borbe protiv zaborava jeste ne samo ponavljanje verbalnom reprodukcijom gradiva nego primjenom i korišćenjem onoga što je usvojeno (Nada Smolić – Krković, *Zašto i kako učiti*, Zagreb, 1966, str. 32).

U nastavi geografije taj način ponavljanja može se povezati sa svakodnevnom djelatnošću učenika u nastavnom i vannastavnom radu u školi i van nje. Učenici koji vrše osmatranja na meteorološkoj stanici najbolje će shvatiti pojave i procese u vezi s vremenom i klimom; grupa učenika koja u okviru sekcije mladih geografa izrađuje pregledne tabele upoznaće niz značajnih ekonomsko-geografskih činjenica i podataka; crtanje karata, skica, profila i sl. U znatnoj mjeri doprinosi utvrđivanju i zapamćivanju površinskih elemenata i odnosa među njima itd.

Zadaci sažimanja (rezimiranja)

Kad se radi o ponavljanju širih sadržaja i potrebi da se u pređenom gradivu uoče njegove osnovne karakteristike ili zajednički elementi, učenicima se mogu dati zadaci sažimanja. U tom slučaju treba izvršiti novu organizaciju gradiva i potpunije uočiti sisteme unutar njega. Oslanjajući se na uzajamne veze unutar gradiva, učenici će uspješnije savladati materiju, produbiti razumijevanje gradiva – čime se osigurava i veća trajnost pamćenja.

Ova vrsta zadataka u nastavi geografije može se primjenjivati poslije obrade pojedinih regija.

Zadaci za potpunije razumijevanje i usvajanje pojmova i termina

Greške u terminologiji koje čine učenici pri usmenom i pismenom prikazivanju nastavnih sadržaja ukazuju da obradi novih pojmova, i termina kao njihovih jezičkih izraza, treba posvetiti veću pažnju. Samo jedno objašnjenje novih pojmova nije dovoljno. Da bi se pojmovi bolje razumjeli i potpuno usvojili R. Vukanović predlaže da se u okviru ponavljanja primjene i ovi postupci:

- a) pismeni diktati pojmova: navoditi definicije pojma uz zahtjev da učenik odredi o kojem je pojmu riječ ili tražiti od učenika da definira pojam,
- b) provjeravati poznavanje pojma pisanim zadacima povezivanja i višestrukog izbora,
- c) zadavati zadatke komparacije pojmova. (R. Vukanović, *Ponavljjanje sadržaja nastavne jedinice*, Pedagoški rad, Zagreb, 9–10, 1977, str. 508).

Ponavljjanje putem grafičko-ilustrativnih priloga

U poglavlju o grafičko-ilustrativnim sadržajima udžbenika geografije dati su primjeri ponavljanja nastavnog gradiva putem tih sredstava udžbenika. Zadaci ove vrste odnose se u prvom redu na uporedno posmatranje grafičkih prikaza određenih geografskih fenomena u različitim uslovima i situacijama (sagledavanja iste ili slične pojave u različitim dijelovima Zemljine površine; sagledavanje određenog stanja, pojave, procesa u istovjetnim prostornim okolnostima ali u vremenskoj distanci i dr.).

Prilikom ponavljanja geografskog gradiva po ovom postupku poželjno je, osim udžbeničkih priloga, koristiti grafičke i ilustrativne sadržaje iz drugih izvora.

Prosudivanje geografskih sadržaja s novog gledišta

Ukoliko su tokom obrade novog gradiva nastavni sadržaji osvjetljavani prvenstveno s jednog aspekta, onda se u procesu ponavljanja gradiva mogu prosuđivati s novog gledišta. Ako su, recimo, pri obradi neke regije više naglašena njena prirodna obilježja, prilikom ponavljanja gradiva naglasak može biti na ekonomskom aspektu. Ukoliko smo prilikom obrade Bliskog istoka jače istakli ekonomski i saobraćajni značaj tog prostora, prilikom ponavljanja te značajne regije vežemo za savremena društvena i politička kretanja u svijetu i u tom prostoru itd.

U Metodici nastave geografije M. Zgonika navode se i druge vrste ponavljanja, među njima i ove:

- **dijaloško ponavljanje** (putem nastavnikovih pitanja i učeničkih odgovora zalazi se i u detalje i u sintetička pitanja izučavanog gradiva);
- **ponavljanje bez imenovanja geografskih objekata** (učenici prepoznaju geografsko područje ili geografski objekt prema opisu u kojem nijesu navedeni geografski nazivi i imena objekata);
- **ponavljanje pomoću nijemih karata** (za kontrolu pamćenja toponimičkog inventara);
- **ponavljanje na osnovu crtanja karata, skica, crteža, profila i blokdijagrama;**
- **ponavljanje prikazivanjem filma i dijapozitiva;**
- **ponavljanje u obliku ekskurzija i nastavnih izleta i dr.** (M. Zgonik, *Metodika nastave geografije*, Sarajevo, 1967, str. 274–279).

POSEBAN VID PONAVLJANJA U NASTAVI GEOGRAFIJE

Tabelarni prikaz geografskih sadržaja

Poseban vid ponavljanja u nastavi geografije zasniva se na tabelarnom prikazu geografskih sadržaja. Primjenu ovakvog oblika ponavljanja opravdavaju neki posebni razlozi:

-U nastavi geografije, naime, postoji određen respekt prema tabelarnom materijalu, ali se on uglavnom izražava putem analize sadržaja tabela iz udžbenika i priručnika (pretežno je to statistički prikaz određene ekonomsko-geografske problematike). Nedovoljno je učinjeno da se didaktička vrijednost tabele (tabela kao forma) iskoristi za organizovanje samostalnog rada učenika prilikom ponavljanja i provjeravanja njihovog znanja.

-Ukoliko se putem tabele postavljaju umjesni zahtjevi (zadaci), samostalan rad učenika dobiva obilježja problemskog učenja geografije. Na taj način se i nastava geografije direktnije uključuje u tokove razvijanja samostalnog mišljenja i sposobnosti učenika.

-Ovim putem osigurava se osvježavanje i zadržavanje usvojenih znanja i njihovo šire uključivanje u nove sazajne procese, jer se znatan broj zahtjeva odnosi na samostalno otkrivanje i razumijevanje uzročno-posljedičnih veza i uzajamne zavisnosti geografskih pojava i procesa. Tabele se mogu tako koncipirati da se u njima povezuje više geografski relevantnih elemenata – čime se osigurava sistematizacija značajnog geografskog inventara i produžava zadržavanje onih geografskih informacija koje su od posebnog značaja za naredna geografska razmatranja. Ovakvim ponavljanjem teži se za većim stepenom povezanosti među sadržajima koji se izučavaju, a ne samo za tim da se pojača svaki od njih posebno i odvojeno od ostalih i na prvobitnom nivou razumijevanja tih sadržaja.

-Polazi se od stava da se pismenim oblicima ponavljanja intenzivira aktivnost učenika. Pri tome se konsolidovanje znanja vrši grupiranjem njegovih dijelova, stavljanjem različitih podataka u međusobni odnos, upoređivanjem podataka u cilju iznalaženja zajedničkih elemenata u njima ili ustanovljavanja različitosti između njih.

-U fazi ponavljanja i vježbanja učenici se, s jedne strane, vežu za udžbenik i ostale izvore geografskih informacija (prvenstveno atlas) čime se dalje razvija njihova moć posmatranja i zapažanja, a, s druge strane, navode se na rješavanje takvih zadataka koji su izrazita društveno-politička ili privredno-geografska aktuelnost – onih pitanja koja u tako aktuelnoj verziji ne sadrži nijedan udžbenik geografije. Na taj način razbija se knjiška sredenost gradiva, pa se i učenici, skloni mehničkom zapamćivanju, navode na onakvu prezentaciju gradiva koja razara njihove šablone i podstiče ih da tim sadržajima prilaze s drugih pozicija.

Zaključak

Za nastavnu praksu bilo kojeg predmeta, pa i geografije, značajno je pitanje kako osigurati veću uspješnost ponavljanja, a time i veću efikasnost nastave. Uspješnost nastave ovisi o kvalitetu rada u svakoj etapi nastavnog procesa. Tako neefikasno ponavljanje dovodi u pitanje rezultate nastave, čak i kad je gradivo najsavršenije obrađeno. Bez pravilnog ponavljanja nastavno gradivo će teško biti sistematizirano, zapamćeno i shvaćeno. A nesavladano pređeno gradivo otežat će sticanje novih znanja. Ponovnim prelaženjem istih sadržaja pruža se učenicima mogućnost potpunijeg upoznavanja s činjenicama i njihovim odnosima, zapažanja momenata pored kojih se prošlo, ispravljanje pogrešaka, uklanjanje praznina, otklanjanje nejasnoća, jasnije uočavanje sistema gradiva i tendencija razvoja, produbljivanje shvaćanja, učvršćivanje veza. Da li će te mogućnosti biti realizovane, ovisi o kvalitetu ponavljanja.

Veoma su rijetki dobro pripremljeni i pravilno organizovani časovi ponavljanja. Oni se veoma često svode na najobičnije propitivanje učenika (umjesto logičkog povezivanja i produbljivanja nastavnog gradiva cilj časa je ocjena za pojedine učenike). Na ovim časovima vrlo rijetko se ističe cilj časa, da prigodan uvod pre prelaska na glavnu fazu rada, iznese plan rada; još ređe se praktikuje da se da ocjena rada, izvede zaključak, rezime. Znatno broj nastavnika u časovima ponavljanja vidi priliku za predah u svom radu na pripremi nastave, pa se tim časovima prilazi površno, kao da to i nije nastava u pravom smislu te riječi.. Tako se već u pripremi nastave umanjuje didaktička vrijednost i efikasnost ponavljanja? Izboru sadržaja za ponavljanje i metodskom oblikovanju časova ponavljanja poklanja se znatno manje pažnje nego časovima obrade novog gradiva, pisane pripreme za časove ponavljanja su rijetke i znatno su siromašnije nego za časove izlaganja gradiva i dr. Nedostaci u organizaciji časova ponavljanja (ne planira se artikulacija časa, ne predviđa se korišćenje nastavnih sredstava i dr.) ispoljavaju se prilikom realizacije kao slabost koje u velikoj mjeri umanjuju efikasnost ovih časova (učenici se unaprijed ne obavještavaju o sadržaju ponavljanja; zanemaruje se aktivnost svih učenika; suviše se vremena gubi u radu s pojedincima i sl.).

U nastavi geografije prosta reprodukcija gradiva, istim redosljedom kako je izlagano, dozvoljena je samo ako se ponavljanje vrši neposredno poslije obrade i to u osnovnoj školi. U srednjim školama, već i na tom času, insistira se na većoj samostalnosti učenika u izlaganju; na uočavanju bitnih dijelova gradiva, te uzroka i posljedica pojava; na sagledavanju problema; na misaonoj aktivnosti učenika.

Literatura:

- Kornel J. Đere, *Metodika nastave geografije*, Univerzitet u Novom Sadu, Prirodno-matematički fakultet, OOUR Institut za geografiju, Novi Sad, 1982.
- Dervo Vajzović, „Produktivno ponavljanje u nastavi geografije“, *Nastava geografije*, Časopis za pitanja didaktike i metodike geografije, 2, Geografsko društvo Bosne i Hercegovine, Sarajavo, 1978.
- Jovan Romelić, *Metodika nastave geografije*, Univerzitet u Novom Sadu, Prirodno-matematički fakultet, Departman za geografiju, turizam i hotelijerstvo, Novi Sad, 2004.
- Vujadin B. Rudić, *Metodika nastave geografije, Teorijsko-metodološki aspekti*, četvrto izdanje, Geografski fakultet Beograd, Beograd, 1999.
- Tihomir Prodanović i Radisav Ničković, *Didaktika*, Beograd, 1974.
- Vladimir Poljak, *Didaktika*, Zagreb, 1970.
- Radosav Vukanović, „Ponavljanje u nastavnoj praksi“, *Pedagoški rad*, 1–2, Zagreb 1976.
- Marija Potkonjak, „Neka pitanja organizacije časa“, *Globus*, br. 1, Beograd, 1969.
- Radosav Vukanović, „Prilog proučavanju metodike ponavljanja“, *Pedagogija*, br. 1–2, Beograd, 1975.
- Teufik Hodžić, „Elementi kreativnosti u planiranom ponavljanju nastavnog gradiva iz geografije“, *Iskustva*, br. 5–6, Sarajevo, 1973.
- Mavricij Zgonik, *Metodika nastave geografije*, Sarajevo, 1967.
- Nada Smolić-Krković, *Zašto i kako učiti*, Zagreb, 1966.
- Radosav Vukanović, „Ponavljanje sadržaja nastavne jedinice“, *Pedagoški rad*, br. 9–10, Zagreb, 1977.
- Vladimir Poljak, *Pripremanje učenika za stjecanje novog znanja*, Pedagoško-književni zbor, Zagreb, 1970.
- Živadin B. Jovičić, *Metodika nastave geografije*, Beograd, 1971.
- Maksut Hadžibrahimović, „Uloga i didaktički značaj sistematizacije u nastavi geografije“, *Vaspitanje i obrazovanje*, 1, Časopis za pedagošku teoriju i praksu, Podgorica, 2013.
- Nikola Vučenov, *Osnovna pitanja organizovanja i izvđenja efektivne školske nastave i učenja*, Beograd, 1971.

RECAPITULATION OF TEACHING MATERIALS IN THE TEACHING OF GEOGRAPHY

Abstract:

This paper aimed at recapitulation of acquired knowledge and skills in geography teaching. Recapitulation is very important in order to synthesize teaching contents. Pedagogic psychology and didactics pay a lot of attention to recapitulation. Pupils should be taught on concrete examples where it comes to explanation of phenomena, definitions, rules, processes etc. That is the only way to foster abstract thinking of pupils. Through recapitulation students make progress through drawings, maps, and textual assignments and guide them to independent summarizing everything into integrated contents. Thus mental activities are enhanced and encouraged through productive recapitulation. Such recapitulation is kept in highest esteem because it integrates recapitulation and practice. Tailored and restructured teaching contents accelerate acquiring skills and promote productive activities.

Recapitulation is essential for contemporary education in general, leads to a conclusion about the need for contemporary research in the field of original methods of geography teaching that is their application in geography teaching. The fact is that contemporary method of teaching geography, with a clear goal in mind will foster development of logical geography thought. Its main concern is development of thought and only afterwards acquiring of knowledge.

Some didactics scholars (Vladimir Poljak, *Didaktika*, Zagreb, 1970, p. 131.) deem recapitulation follows after the definition of contents and it makes a special phase in teaching process (it should be not extracted and made absolute rule).

Others claim (Nikola Vučenov, *Basic questions of organization and delivery of effective school teaching and learning*, Belgrade, 1971, p.50-59.): "Recollection without recapitulation". He thinks excessive recapitulation is counterproductive for modern teaching except for certain contents. In this way interpretation and explanation may seem to be the predominant method, of course, until it is fully apprehended. As a result of such method the most important learning phase becomes the one of the previous initial understanding. It then develops into and identification of contents bonds, systematization of contents, grouping and interrelation within the teaching materials, comparison, deriving a big picture out of contents - common elements, analysis of differences etc.

Key words: teaching of new contents, exercise, reiteration and recapitulation, examination, consolidation

*Duško BJELICA¹,
Jovica PETKOVIĆ²*

REALIZACIJA PLANA I PROGRAMA TRENINGA

Rezime:

U toku operativnog sprovođenja plana i programa, trener i sportista nailaze na niz nepoznatih elemenata, koje treba trenutno i na licu mjesta riješiti. Zbog toga i najprecizniji plan i program predstavljaju samo opšti pravac koji predstavlja bazu za programirani trening. Suština programiranog treninga je optimalno vođenje sportiste putem sredstava, metoda i opterećenja prema neophodnim predviđenim promjenama u organizmu.

Za kontrolu uspješnosti realizovanog plana i programa i analize operative trenažnog procesa, trener obavezno mora da vrši registraciju – evidenciju svih dragocjenih podataka u toku i po završetku svakog treninga: mikrociklusa, mezociklusa, perioda i makrociklusa. U cilju što preglednijeg praćenja, kontrole i pouzdanije analize trener mora sve trenažne stimuluse koje primjenjuje u trenažnom radu da klasifikuje. Uglavnom se posebno klasifikuju sva sredstva, metode treninga i trenažna opterećenja po obimu i intenzitetu.

Za koncentraciju svih relevantnih informacija na jednom mjestu koristi se dnevnik rada, koji treba da vode treneri, ali i sportisti.

Ključne riječi: plan treninga, program treninga, mikrociklus, mezociklus, makrociklus.

Uvodne napomene

Mnogo puta do sada je istaknut značaj i pojam **optimalnog planiranja i programiranja treninga** – do detalja razrađenog trenažnog procesa. Najidealnije sačinjen plan i program, sproveden bez posmatranja sportiste u toku treninga, stalne analize i sposobnosti trenera da predvidi moguće reakcije koje će izazvati određena sredstava, metode i opterećenja, može biti potpuni promašaj.

U toku operativnog sprovođenja plana i programa trener i sportista nailaze na niz nepoznatih elemenata koje treba na licu mjesta riješiti. Zbog toga i

¹ Prof. dr Duško Bjelica, Fakultet za sport i fizičko vaspitanje – Nikšić

² Doc. dr Jovica Petković, Fakultet za sport i fizičko vaspitanje – Nikšić

najprecizniji plan i program predstavlja samo opšti pravac, bazu za programirani trening. **Sušтина programiranog treninga** je optimalno vođenje sportiste putem sredstava, metoda i opterećenja, a prema neophodnim predviđenim promjenama u organizmu. To je ujedno i najteži zadatak za trenera, s obzirom na to da se još teško mogu pouzdano predvidjeti reakcije organizma sportiste na primijenjene trenažne stimuluse. Takve reakcije mogu se uočiti i registrovati samo preciznim posmatranjem, mjerenjem i praćenjem, kao i kontrolom u toku samog operativnog sprovođenja plana i programa.

Značaj planiranja treninga

Veliko znanje trenera, njegovo iskustvo i intuicija, omogućiće objektivniju prognozu i direktnu obradu nepredviđenih informacija u toku samog treninga i donošenje najoptimalnijeg rješenja. U tome slučaju govorimo o programiranom treningu, tj. o treningu koji tačno „pogađa“ najodgovornije faktore za ostvarenje optimalne predviđene reakcije organizma sportiste. Ne možemo govoriti o programiranom treningu ako se on samo sprovodi po unaprijed postavljenom planu i programu, a da u toku njegovog operativnog sprovođenja trener ne vrši stalno **posmatranje, kontrolu i evidenciju** (stalno prikupljanje što većeg broja informacija u toku trenažnog procesa i njihovu analizu). Kvantifikacija svih informacija na treningu, bez suviše skupih uređaja i aparature, predstavlja posebno težak problem koji se sporo rješava, a koji je od neprocjenjive važnosti za optimalno upravljanje trenažnim procesom.

Treneri se u takvoj situaciji moraju previše oslanjati na svoju intuiciju i iskustvo kako prilikom dijagnoze, tako i pri prognozi toka i ishoda trenažnog procesa.

Za kontrolu uspješnosti realizovanog plana i programa i **analize operative** trenažnog procesa, trener **mora da vrši registraciju – evidenciju** svih dragocjenih podataka u toku i po završetku svakog treninga: mikrociklusa, mezociklusa, perioda i makrociklusa.

U cilju što preglednijeg praćenja, kontrole i pouzdanije analize trener mora sve trenažne stimuluse koje primenjuje u trenažnom radu da **klasifikuje**. Sva sredstva, metode treninga i trenažna opterećenja se klasifikuju po obimu i intenzitetu. Za koncentraciju svih relevantnih informacija na jednom mjestu koristi se **dnevnik rada**, koji treba da vode i treneri ali i sportisti. Tako analizirani, klasifikovani i realizovani trenažni stimulusi pružaju dragocjene podatke za dalje planiranje i programiranje rada i optimalno upravljanje trenažnim procesom.

Uvodno-pripremni dio treninga

U najopštijem smislu, struktura časa sportskog treninga može se definisati kao organizacioni plan, ili šema na osnovu koje se ostvaruje međusobno povezivanje i vremensko raspoređivanje osnovnih elemenata njegovog sadržaja. U sportskoj praksi vremenom se ustalila struktura po kojoj se čas sportskog

treninga dijeli na tri dijela: pripremni, glavni i završni. Svaki od tih djelova može se rasčlaniti u više manjih djelova, što uglavnom zavisi od osobenosti sadržaja treninga. Poznato je, na primjer, da se pripremni dio treninga vrlo često dijeli na dva relativno samostalna dijela – uvodni i pripremni, što je u mnogim slučajevima i sasvim opravdano.

U uvodnom dijelu časa najprije treba sprovesti određene mjere pomoću kojih se obezbjeđuju opšti uslovi za normalan početak i dalji tok rada, što nužno uključuje organizovanje i upoznavanje sportista s predstojećim zadacima, aktivizaciju pažnje i stvaranje optimalne radne atmosfere.

Centralni zadatak toga dijela treninga je funkcionalna priprema organizma za predstojeću osnovnu aktivnost, što se vrlo često označava kao zagrijavanje. Praktično uzev, zagrijavanje organizma odvija se u dvije faze. Prva faza usmjerena je na aktivizaciju najvažnijih funkcionalnih sistema – centralnog nervnog, motornog, vegetativnog i dr. (pojačati rad srca i krvotoka, organa za disanje, povećati aktivnost živčanog sistema, uticati na povećanje pokretljivosti mišića i zglobova).

Sredstva, tjelesne vježbe za uvodni dio treninga moraju biti takve tjelesne aktivnosti koje će omogućiti da jednostavno i adekvatno ostvarimo zadatke tog dijela časa. U tu svrhu, obično se koriste lako dozirane vježbe opšteg dejstva, kao što su hodanje, trčanje, jednostavnije elementarne igre, poskoci i dr.

Obrazovni zadaci ovog dijela časa treninga jesu da se korišćenjem raznovrsnih sredstava utiče na poboljšanje psihomotornih sposobnosti kao i ponavljanje i usavršavanje elemenata iz pojedinih trenajskih cjelina.

Kakvi će biti sadržaji uvodnog dijela treninga, odnosno koja ćemo sredstva primijeniti zavisi od nekoliko činilaca: od uzrasta sportiste, sadržaja glavnog dijela treninga, broja sportista i raspoloživog prostora. Pri izboru sadržaja svakako treba voditi računa o tome da su sadržaji jednostavni i razumljivi, da osiguravaju izmjenu napora i odmora kako se sportista ne bi preopteretio. Naime, fiziološki napor u ovom dijelu mora se povećati, ali samo toliko koliko je potrebno da se organizam pripremi za pripremni dio treninga.

Druga faza (pripremni dio), primarno je usmjerena na funkcionalnu pripremu onih centralnih i perifernih karika aparata za kretanje koje uslovljavaju efektivnost njegove djelatnosti u glavnom dijelu treninga, a isto tako i na podsticanje vegetativnih funkcija koje tu djelatnost obezbjeđuju. U tu svrhu obično se koriste vježbe iz kruga tzv. „specijalne gimnastike“ (kao što je „plivačka gimnastika“, „gimnastika fudbalera“ itd.).

Obrazovni zadaci toga dijela časa ogledaju se u razvijanju smisla za tačno i lijepo izvođenje pokreta, u stvaranju navika za svakodnevno vježbanje, u navikavanju sportista na skladan rad u kolektivu i kako savladati prostorne i vremenske elemente kretanja. Za ostvarivanje vaspitnih zadataka u tome dijelu treninga kod mladih sportista se utiče na razvoj svjesne discipline, na smisao za rad, upornost i trajnost u radu, na stvaranje ugodnog raspoloženja za dalji rad.

Osnovna sredstva pripremnog dijela treninga su vježbe oblikovanja, a možemo se koristiti i jednostavnijim elementima iz estetske gimnastike.

Prema funkcionalnom djelovanju vježbe oblikovanja dijele se na vježbe jačanja, vježbe labavljenja i vježbe istezanja. S obzirom na djelove tijela, razlikujemo vježbe vrata, vježbe ruku i ramenog pojasa, vježbe trupa, vježbe nogu i karličnog pojasa. Vježbe oblikovanja treba sastaviti tako da obuhvate cijeli organizam, posebno da pripreme one djelove tijela koji će biti nešto više angažovani u glavnom dijelu treninga. Vježbe oblikovanja možemo izvoditi bez sprava, sa spravama, na spravama i u parovima. Prvo treba početi sa vježbama oblikovanja bez sprava da bismo stvorili povoljne uslove za prelaz na vježbe oblikovanja sa spravama i kasnije vježbe oblikovanja na spravama. Vježbe oblikovanja sa spravama kod mladih sportista povećavaju zanimanje za vježbanje, utiču na razvijanje mišića šake i prstiju. Osim toga rad sa spravama pozitivno utiče i na ostale djelove tijela. U radu sa mladim sportistima dolaze u obzir vježbe oblikovanja lopticama, palicama, krugovima, loptama i kratkim vijačama. Na jednom treningu uglavnom primjenjujemo samo jednu vrstu sprava. Vrlo su korisne i vježbe oblikovanja na spravama. One svestrano utiču na cijeli organizam, kod mladih sportista razvijaju sposobnost za rad u grupi, a svojim oblikom i težinom stvaraju povoljne uslove za razvoj snalaženja u prostoru i jačanje svih grupa mišića. Vrlo su pogodne vježbe na švedskoj klupi, niskoj gredi, kao i vježbe na švedskim ljestvama.

Vježbe oblikovanja u parovima takođe dolaze u obzir i najčešće su dinamične. Dinamičnost ćemo postići ako se pridržavamo iznesenih zahtjeva, to jeste da vježbe oblikovanja bez sprava, sa spravama i na spravama, da ih izvodimo različitim tempom i da vodimo računa o izmjeni rada i odmora. Kada je u pitanju organizacija pripremnog dijela treninga, ona počinje završetkom uvodnog dijela. Taj prelaz treba da bude što brži kako se ne bi poremetio kontinuitet u radu. U ovom dijelu treninga treba posebno da vodimo računa o opterećenju. Da bismo ostvarili potreban fiziološki napor, sportisti treba da izvode najprije lakše, pa postepeno sve teže vježbe koje obično završavaju skokovima ili poskocima. To će nam omogućiti da taj dio treninga završimo tako da lakše možemo preći na glavni dio treninga, a to i jeste cilj ovog dijela treninga.

U principu, sadržaj uvodno-pripremnog dijela časa mora biti usaglašen sa sadržajem u glavnom dijelu časa treninga. Vježbe koje se primjenjuju, naime, treba da budu što bliže osobenostima date sportske aktivnosti i to kako po koordinacionim mehanizmima, tako i po karakteru fizičkog opterećenja. Trajanje ovog dijela časa prilično varira i kreće se u rasponu od 3 do 5 ili od 20 do 40 minuta, što uglavom zavisi od ukupnog trajanja časa i njegovog sadržaja u glavnom dijelu. U zgusnutom režimu treninga, tj. u režimu koji obuhvata dva do tri treninga dnevno, trajanje uvodno-pripremnog dijela časa, pa i njegov sadržaj, u mnogome zavise od posljedica prethodnog treninga, a dijelom i od sadržaja narednog časa.

Glavni dio treninga

Nakon uvodno-pripremnog dijela slijedi glavni dio treninga. Cilj glavnog dijela treninga je da se pomoću tjelesnih vježbi stvore najoptimalniji uslovi za ostvarivanje postavljenih planiranih zadataka. Vremenski zauzima najveći dio treninga (oko 60%) i u njemu se primjenom najraznovrsnijih metoda, ostvaruje najviše zadataka. Shodno tome, odrađuju se fiziološki, obrazovni i vaspitni zadaci (B. Mikić, A. Biberović, S. Mačković, 2001.).

Imajući u vidu da su u ovom dijelu treninga najveća fiziološka opterećenja *fiziološki zadaci* rješavaju primjenom raznovrsnih sredstava koji povećavaju funkcionalne sposobnosti unutrašnjih organa. Usljed toga pojačava se rad srca, pluća, nervnog sistema, što sve zajedno poboljšava opšte stanje organizma, odnosno povećava zdravstvenu i radnu sposobnost.

Obrazovni zadaci realizuju se usvajanjem motoričkih znanja, poboljšanjem motoričkih dostignuća, formiranjem i usavršavanjem sposobnosti i sportskih navika.

Vaspitni zadaci ogledaju se u razvijanju pozitivnih moralnih karakternih osobina, razvija se zdrav odnos prema kolektivu, disciplina u izvršavanju zadataka.

Kada se radi o psiho-motornim zadacima i kada je u pitanju jedan zadatak takvi treninzi se nazivaju izborno – usmjerenim. Kada je više zadataka, treninzi su kompleksni.

Izborno – usmjerenim treningom, tokom glavnog dijela, rješava se samo jedan zadatak, pa se tada javlja i veći zamor zato što se primjenjuju stalno iste vježbe na isti način.

Kompleksni treninzi su manje efikasni, ali su zanimljivi, jer se radi „od svega po malo“. Najkorisniji su na početku sezone, prilikom aktivnog oporavaka i poslije povrede sportista.

U ovom dijelu treninga podizanje funkcija organizma do nivoa punog rada karakteriše: tromost, heterohronost i brzina. (Kukolj, 1996.)

Tromost proizilazi iz činjenice da organizam ne može biti aktiviran u punoj mjeri u kratkom roku. *Heterohronost* karakteriše da se vegetativne funkcije uspostavljaju kasnije u odnosu na lokomotorne funkcije, takođe različitom brzinom se povećava metabolizam i funkcije disanja i krvotoka, srca i dr. *Brzina* uvođenja u rad zavisi od inteziteta rada, što je veći intezitet rada u kraćem vremenskom periodu podići će se odgovarajuće funkcije.

U glavnom dijelu treninga prilikom odabira trenažnih tema potrebno je voditi računa o principu svestranosti i raznovrsnosti, odnosno trenažne teme moraju djelovati različito. Takođe, mora se voditi računa i o težini trenažnih tema, kao i da u trenažnoj jedinici bude jedna teža i jedna lakša tema.

Glavni dio treninga možemo uslovno podijeliti na A i B dio.

A - dio

CILJEVI	OSNOVNI SADRŽAJI
<ul style="list-style-type: none"> ▪ upoznavanje novih motoričkih znanja ▪ usvajanje motoričkih znanja ▪ razvoj motoričkih i funkcionalnih sposobnosti 	<ul style="list-style-type: none"> ▪ razna motorička znanja u okviru nastavnih tema ▪ kineziološki sadržaji za razvoj motoričkih i funkcionalnih sposobnosti

B - dio

CILJEVI	OSNOVNI SADRŽAJI
<ul style="list-style-type: none"> ▪ usavršavanje motoričkih znanja ▪ primjena motoričkih znanja u situacijskim i takmičarskim uslovima ▪ unapređivanje i razvoj motoričkih i funkcionalnih sposobnosti putem vježbanja 	<ul style="list-style-type: none"> ▪ situacijski sadržaji ▪ igra ▪ štafetne igre ▪ primjena sadržaja u poligonskim, kružnim i staničnim formama rada

B - dio je sinteza naučenog gradiva, pa sami tim i opterećenja dostižu svoj vrhunac. U ovom dijelu treninga najviše dolazi do izražaja individualnost, samostalnost i sposobnost rješavanja pojedinca različitih zadataka i situacija.

U primjeni kompleksnih treninga može se javiti problem u redosljedu rješavanja zadataka. Ako je zadataka više, treba ih pravilno i logički poredati.

Prilikom određivanja redosljeda zadataka treba obratiti pažnju na sljedeća pravila:

- ▶ Ako su kod učenja novog angažovane ruke, onda u B dijelu obavezno treba angažovati noge, i obratno
- ▶ Ako su kod učenja novog dominirala statička naprezanja onda u B dijelu treba obavezno forsirati dinamičke vježbe.
- ▶ U B dijelu forsirati poznate vježbe kako bi se organizam mogao što više aktivirati i opteretiti.
- ▶ U B dijelu organizovati da što više dođe do fiziološkog opterećenja uz emotivnu angažovanost.
- ▶ Najefikasniji sadržaji B dijela su poligonski zadaci (štafetne igre) prirodnih kretanja.
- ▶ Na početku glavnog dijela treninga rješavaju se zadaci koji u većoj mjeri zavise od centralnog nervnog sistema, a na kraju zadaci koji zahtijevaju veliko angažovanje vegetativnih funkcija.
- ▶ Vježbe za razvoj brzine treba obaviti na početku glavnog dijela treninga.

- ▶ Vježbe za razvoj eksplozivne snage treba raditi na početku ili u sredini glavnog dijela treninga kada sportista još nije zamoren.
- ▶ Ako je akcenat na razvoju izdržljivosti u snazi, taj zadatak treba rješavati bliže kraju glavnog dijela treninga.
- ▶ Razvoj aerobne izdržljivosti je uvijek posljednji zadatak u kompleksnom treningu.

Naravno, da postoje izuzeci od ovih pravila, tako da navedeni redosljed treba primjenjivati od konkretne situacije. Prilikom odabira redosljeda rješavanja zadataka treba imati na umu da pogrešan redosljed veoma često je uzrok povrijeđivanja sportista.

Glavni dio treninga traje od 25-30 do 90 min., u zavisnosti od program treninga, a intezitet rada može biti u rasponu 90 do 200 i više otkucaja srca u jednoj minuti.

Završni dio treninga

Završni dio treninga umnogome zavisi od sadržaja koji su se primjenjivali u glavnom dijelu treninga, pa zbog toga sadržaji koji se u njemu sprovode mogu biti različite strukture i nijesu precizno definisani. Trajanje završnog dijela takođe nije precizno definisano i zavisi od ciljeva i zadataka završnog dijela treninga. Pretežno njegovo trajanje je od 3 do 15 minuta.

Završni dio treniga prvenstveno služi postupnom smanjivanju djelatnosti organizma i regulisanju emocionalnog stanja. Ako je u glavnom dijelu treniga srčano-sudovni sistem bio jako opterećen, u zavšnom dijelu se potpuno smanjuje intezitet. Jedan od zadataka završnog dijela treninga jeste stvaranje vedrog i zdravog raspolođenja, kao i jačanje osjećaja pripadnosti grupi. Zbog toga završni dio treninga mora biti veseo, tako da vježbači (sportisti) zadovoljno napuste teren ili vježbalište.

Završni dio treninga se uvodi i između ostalog da bi se ubrzao proces odmaranja i oporavka sportista. Mišići su se nakon naprezanja u glavnom dijelu treninga skratili i skupili. Primjenom različitih vježbi istezanja i labavljenja, kao i ostalih mnogobrojnih sredstava koje koristimo na kraju treninga mi ih istežemo i vraćamo u optimalno stanje, i na određeni način ubrzavamo taj proces0 oporavka sportista. Redovnom primjenom vježbi istezanja i labavljenja na kraju treninga, mi istežemo mišićna vlakna, vraćamo ih u optimalno stanje, i time ih na određeni način čuvamo od povreda, i produžavamo njihovu elastičnost. Za razvitak stanja treniranosti tempo oporavljanja igra značajnu ulogu, jer sportista može više i češće da trenira ukoliko se brže oporavlja. Ukoliko se sportista sporije oporavlja, on mora da smanji učestalost treninga ili intezitet treninga. Što dovodi do njegovog slabijeg napredovanja u određenoj sportskoj disciplini.

U sportskim granama sa visokim zahtjevima za mogućnosti koncentracije i za komponente snage, za opuštanje su prikladne igre, iako se time relativno mnogo opterećuje sistem krvotoka. U tom slučaju poslije igre trebalo bi smiriti

srce i krvotok. U završnom dijelu treninga trebalo bi težiti da se organizam vrati u normalno stanje funkcionisanja, približno onom koje je bilo prije početka treninga.

Kako se mora postići umirujuće djelovanje na organizam, intezitet i naprezanje ni izdaleka ne smiju biti kao u uvodno-pripremnom i glavnom dijelu treninga. Za smirenje se ne primjenjuju živahne igre, sa mnogo trčanja i skakanja, već takve, koje više djeluju na vježbačeva osjećanja, pažnju, razmišljanje, spretnost i preciznost pokreta. Pored toga u obzir dolaze i lakša narodna kola, lakše vježbe oblikovanja s akcentom na duboko disanje, igre uz muziku, razgovor o treningu i slično.

Sadržaji završnog dijela treninga kao što smo već naveli, proizilaze iz sadržaja koji su realizovani u uvodno-pripremnom i glavnom dijelu treninga, će biti tako realizovani da neće izazvati velika opterećenja. Nezavisno da li će ti sadržaji biti realizovani kao samostalan rad, igra ili čak takmičenje, trener mora svojom kreativnošću usmjeriti rad vježbača (sportiste) u smislu „ko će ljepše“, „ko će sporije“, „ko će pravilnije“. Odabrane sadržaje treba realizovati takvim intezitetom rada da se utiče na povećanje opšte kordinacije i pokretljivosti, i smanjenjem svih fizioloških funkcija, sa posebnim osvrtom na funkcije srčano-sudovnog i respiratornog sistema. Vedro i veselo emocionalno stanje treba zadržati i u ovom dijelu treninga. Treba razvijati zdravstveno-higijenske navike, smisao za red, kritičnost i samokritičnost, smisao za analizu, radne navike, pravilan stav prema svojim i tuđim modućnostima i znanjima.

Sredstva koja se primjenjuju u završnom dijelu treninga su raznovrsna: umjereno hodanje, lagane igre, vježbe istezanja i labavljenja, marširanja uz ritam, ritmički sastavi, narodna kola, samomasaža, razgovor o nekim sportskim problemima, upoznavanje pravila u određenoj sportskoj disciplini, diskusija o zapažanjima na treningu, stimulisanje sportista, motivacija, analiza prethodnog časa, pohvale, ukori u blažim formama, priredbe, pjevanje i imitiranje...

U završnom dijelu treninga trebalo bi rješavati sljedeće zadatke:

- ▶ Fiziološki zadatak, koji se ogleda u smanjivanju pada funkcija unutrašnjih organa, to jest svodenje istih na stanje približno onom prije početka treninga. Ovdje prvenstveno mislimo na smanjenje temperature, smanjenje znojenja, prometa materija itd. Smirenje organizma aktivnim normalizovanjem stanja srca, pluća, depoa krvi i kapilara vodi do relativno intezivnog odstranjivanja štetnih materija, a time i do bržeg odmaranja.
- ▶ Psihološki zadatak, koji se svodi na emotivno smirenje, koje se postiže radom emotivnog doživljavanja sadržaja. To se postiže posticanjem veselih vježbi, zatim razgovora u pozitivnom smislu koji pomažu da se razviju osjećanja veselja, oduševljenja, kao i pozitivnom prilagođavanju u pripremi za naredni trening.

- ▶ Vaspitno-obrazovni zadatak se očituje u prikladnoj analizi naučenog, analizi čuvanja i pomaganja, u isticanju prikladnih zdravstveno-higijenskih navika itd. Ističu se pozitivni primjeri učeničkih ponašanja, a loši primjeri se na prikladan način destimulišu. Kratka procjena rezultata treniranja treba da ima pedagošku vrijednost, da postiče sportiste i da progresivno aktivira njihove vrhunske težnje (doživljaj uspjeha).

Završni dio treninga redovno je zajedniški za sve sportiste. Trener daje znak za prikid rada, okuplja vježbače u jednu ili dvije vrste, a zatim ih najkraćim načinom postrojava u prikladnu formaciju (vrsta, kolona, polukrug, krug). Tako na primjer za igru ih dijeli na protivničke strane, za narodna kola vježbače raspoređuje u polukrug ili krug, za neke vježbe istezanja u parove i slično.

Nakon završetka treninga treba organizovati umivanje, tuširanje vježbača, oblačenje, pregled čistoće u svlačionici itd. Tuširanje po mogućnosti treba da bude toplom vodom, ako nema tople vode tuširanje hladnom vodom treba da bude kratkotrajno uz trljanje čitavog tijela.

Korekcija plana i programa treninga

Iz prethodno navedenog mogla se naslutiti važnost stalne operativne korekcije (ukoliko je potrebno) programa u toku realizacije plana i programa, kako bi trenažni proces tekao u željenom pravcu. Za optimalno programiranje narednih treninga daleko je bitnije da se na bazi analize relacija između izvršenog rada na treningu i stanja treniranosti sportiste u prethodnim tranzitivnim (prelaznim) vremenskim tačkama, ocijene efekti treninga.

Ovaj podatak je odgovor na pitanje: **Da li je pod uticajem primijenjenih trenažnih sadržaja došlo i koliko do željenih promjena?** U ovom slučaju je bitna i veličina (kvantitet) i karakter (kvalitet) promjena. Informacije koje trener koristi za **obradu, analizu** i konačnu ocjenu efekata treninga crpi iz evidentiranih podataka o realizovanim trenažnim stimulusima i rezultata sprovedenih kontrola u toku trenažnog rada.

Da bi se mogao pouzdano ocijeniti efekat treninga mora se na objektivan način pratiti stanje treniranosti sportiste. Za tu svrhu **neophodno je postojanje validirane baterije mjernih instrumenata**, kao i kompleks kontrolnih vježbi i normativa. Pri utvrđivanju inicijalnog stanja treniranosti i stanja u različitim vremenskim tačkama primjenjuju se isti mjerni instrumenti s istom metodikom izvođenja (samo tako je moguće vršiti poređenje i pouzdanu analizu dobijenih rezultata). Najjedelnije sredstvo kontrole treniranosti sportista je samo sportsko takmičenje (naročito kontrolno). Ono je već na neki način finalni produkt onoga što je prethodno urađeno, pa je često potrebna zakašnjela korekcija. Najvažnije su **korekcije** u toku samog operativnog sprovođenja programa, kako bi se spriječilo odstupanje od željenog pravca i planiranog cilja. Kada se analizom ocijeni da je primijenjeni program treninga ostvario planirani cilj,

jasno je da je trenažni proces bio dobro usmjeren i da je dalje potrebno raditi na optimizaciji primijenjenih trenažnih sadržaja. To je dinamičan proces i za svaki naredni period je potrebno precizno odrediti nove optimalne nadražaje, jer se sportista svaki put nalazi na višem stepenu treniranosti.

Ako se konstatuje da u toku određenog perioda nije došlo do željenih efekata, tada je neophodno izvršiti **korekciju plana i programa**. Ta korekcija će biti efikasna samo ako nije zakasnila i ako je bazirana na detaljnom utvrđivanju uzroka, zbog kojeg su željeni efekti izostali.

Od prirode uzroka zavisi mogućnost njegovog otklanjanja, posebno mogućnost nadoknađivanja propuštenog, putem optimalnijih postupaka. Najčešće se radi na nadoknađivanju u vremenu i intenzifikacije cjelokupnog trenažnog procesa. Sve ovo ukazuje na to da trener mora maksimalno angažovati sve svoje iskustvene, intelektualne i stvaralačke potencijale, kako bi kroz operativan rad sa sportistom neprekidno prilagođavao trenažni proces mogućnostima sportiste i željenom cilju (po potrebi vršio stalne korekcije u primjeni sredstava, metoda treninga, varijanti opterećenja i dr.).

Samo tako će celokupan trenažni proces teći u željenom pravcu. Korekcije će se sprovoditi samo zbog viših adaptacionih sposobnosti sportiste u toku trenažnog rada, a ne zbog posljedica odstupanja od željenog cilja.

Važno je istaći da trener prilikom realizacije plana i programa, stalno mora da ima u vidu relacije između planiranog sportskog rezultata i rezultata koji sportista ostvaruje. Samo se **komparacijom** između ova dva rezultata dolazi do objektivnog saznanja: Da li je došlo do kontinuiranog poboljšanja? To je jedini smisao i motiv da se trenažni proces nastavi uz ogromno ulaganje napora i vremena, a u cilju postizanja još većih sportskih rezultata

Literatura

- Bjelica, D. (2006): *Sportski trening*. Filozofski fakultet, Nikšić
- Bjelica, D. (2007): *Teorijske osnove tjelesnog i zdravstvenog obrazovanja*. Filozofski fakultet, Nikšić
- Bjelica, D., Fratrić, F. (2011): *Sportski trening, teorija, metodika i dijagnostika*, Fakultet za sport i fizičko vaspitanje i CSA, Podgorica.
- Malacko, J., Rađo, I. (2004): *Tehnologija sporta i sportskog treninga*. Fakultet sporta i tjelesnog odgoja, Sarajevo
- Fratrić, F. (2006): *Teorija i metodika sportskog treninga*. Pokrajinski Zavod za sport, Novi Sad

REALIZATION OF TRAINING PLAN AND PROGRAM

Abstract:

During the operational realization of training plan and training program, the coach and athlete face a number of unknown elements, which require immediate solutions and on the spot. Because of this, even the most accurate plan and training program represents only a general guidance which is the basis for programmed training. The essence of programmed training is the optimal guidance of an athlete by means, methods and load in accordance with necessary changes in the body.

To assess the efficiency of the implemented training program and analysis of the operation of the training process, the coach has to make a register - a record of all the valuable data during and after each training session: micro cycle, mezzo period and macro cycle. In order to provide better monitoring, control and more reliable analysis coach has to classify all the training stimuli, which he applies during training process. We mainly separately classify all the means, training methods, and practicing loads according to amount and intensity.

For the collection of all the relevant information in one place work diary is used. This diary should be recorded by coaches but also by athletes.

Key words: training plan, training program, micro cycle, mezzo cycle, macro cycle

Miroslav DODEROVIĆ¹
Zdravko IVANOVIĆ²

REGIONALNO GEOGRAFSKI PRISTUP PROBLEMATICI ZEMLJIŠTA I MOGUĆNOST NASTAVNE AKTUELIZACIJE U OSNOVNOJ I SREDNJOJ ŠKOLI

Rezime:

Zemljište kao dio ekosistema predstavlja značajnu komponentu životne sredine. Ono je istovremeno važan proizvodni resurs i uslov održanja života ljudi, velikog broja biljaka, a posredno i drugih živih bića. U zemljište se ukorjenjuju biljke i žive milijarde mikroorganizama. Pojedine životinje za svoje stanište imaju upravo zemljište. Zemljište nije samo stanište ili povremeno boravište velikog broja živih bića jer svi organizmi u zemljištu stupaju u uzajamne veze i sa zemljištem čineći sa njime jedinstvenu cjelinu. Zemljište je sistem koji se sastoji od čvrste, tečne i gasovite faze. Prema navodima iz Prostornog plana Crne Gore, poljoprivredna zemljišta zahvataju 517.136 ha ili 37,4% ukupne površine Crne Gore. Od toga pašnjaci čine 63%, a obradiva zemljišta čine 36% (186.120 ha), a 1% (5170 ha) su bare, trstici i ribnjaci. Oranice čine 27% obradivog zemljišta (51.040 ha), voćnjaci i vinogradi 7,7% (14.300 ha). Prema procjenama u Crnoj Gori se danas koristi manje od 30% obradivih zemljišta. Pri izboru metoda nastave i učenja potrebno je imati u vidu: ciljeve, zadatke i ishode obrazovanja, vrstu sadržaja koju je potrebno funkcionalno vezati za ishode, sposobnosti dječje aktivnosti i uloge određenog tipa aktivnosti u razvoju djece posmatrane kao opšti kontekst za uvođenje određenih nastavnih aktivnosti (igra, saznanjno angažovanje saglasno strukturi saznavanja koje se razvija i sl.).

Ključne riječi: zemljište, nastava, škola, aktuelizacija.

Uvod

Cilj rada je da izloži sistematizovana znanja o zemljištu u geografskoj sredini i da bude od koristi prilikom obrade regionalno geografskih tema. Ze-

¹ Doc. dr Miroslav Doderović, Filozofski fakultet, Nikšić

² Prof. dr Zdravko Ivanović, Filozofski fakultet, Nikšić.

mljište je veoma složena dinamička cjelina u kojoj se obavlja razmjena materije i energije između živih organizama i nežive prirode preko niza fizičkih, hemijskih i bioloških procesa. Zemljište nije jasno ograničena cjelina. Prema litosferi granica zemljišta je postupna naročito ako su zemljišta razvijena na rastresitim stijenama (gline, les, pjeskovi). Ipak, pod zemljišnim sistemom smatramo dio litosfere u kome se odvijaju pedogenetski procesi. Jedno od osnovnih obilježja zemljišta je anizotropnost u vertikalnom pravcu i mozaičnost u regionalnom smislu. Zemljište kao dio ekosistema predstavlja značajnu komponentu životne sredine. Ono je istovremeno važan proizvodni resurs i uslov održanja života ljudi, velikog broja biljaka, a posredno i drugih živih bića. U zemljište se ukorjenjuju biljke i žive milijarde mikroorganizama. Pojedine životinje za svoje stanište imaju upravo zemljište. Zemljište nije samo stanište ili povremeno boravište velikog broja živih bića jer svi organizmi u zemljištu stupaju u uzajamne veze i sa zemljištem čineći sa njime jedinstvenu cjelinu. Ta veza se sastoji u međusobnim pedogenetskim procesima. Naime, biljke sintetišu organsku materiju pomoću sunčeve energije i CO_2 iz vazduha, a mineralne materije i vodu preuzimaju iz zemljišta. Stvorena organska materija dopijeva u zemljište po odumiranju (organika), gdje je zemljišna fauna, ali i flora i mikroorganizmi koriste za ishranu.

1. Postanak i sastav zemljišta kroz obradu nastavnih tema

Osnovno svojstvo zemljišnog sloja je vertikalna raznorodnost jer se u njemu naizmjenično pojavljuje niz zona koje se međusobno razlikuju po fizičkim, hemijskim i strukturnim svojstvima. Ta različitost je posljedica različitog intenziteta tih procesa i oni se mogu podijeliti na: Raspadanje i razaranje primarnih minerala i nastanak minerala glina; Raspadanje odumrlih organskih ostataka i sinteza u humus. To znači da se zemljište formira istovremeno sa tokom procesa raspadanja stijena i sastoji se od dva dijela: rastresitog mineralnog i organskog dijela. U zemljištu se nalazi korijenje biljaka i žive mnogobrojne životinje: crvi, insekti i veoma raznovrsne bakterije i gljive. Pedogenetski procesi su određeni nizom faktora – klimom, biljnim pokrivačem, životinjskim organizmima, lokalnim reljefom i sl. Intenzitet pedogenetskih procesa je raznolik na različitim dubinama. Akumulacija organske materije se najviše obavlja u gornjim djelovima, a raspadanje stijena u donjem sloju zemljišta. (9,89) Humus predstavlja glavni faktor plodnosti zemljišta. U njegov sastav ulazi 85-90% huminskih materija (specifična makromolekularna jedinjenja svojstvena samo za humus), sastavljenih od nerastvornih bazičnih humina i rastvorivih kisjelina (huminskih i fulvokiselina). Zaostali dio humusa sastoji se od proteina, ugljovodonika, organskih kiselina, masti, voska, smola i drugih organskih jedinjenja koja već postoje u tkivima biljaka i životinja. (9,46)

U zavisnosti od stadijuma razvoja pedogenetskog procesa i karaktera zemljišta ti horizonti su izraženi nejednako. U pedogenezi (proces nastanka i

razvoja zemljišta) i razmeštaju različitih tipova zemljišta glavnu ulogu imaju klimatski faktori. U zavisnosti od klimatskih promjena i rasporeda biljnog pokrivača, geografski razmještaj zemljišta na površini kopna je podčinjen zakonitostima zonalnosti. Svako vegetacijsko-klimatskoj zoni Zemljine lopte odgovara određeni tip zemljišta. U predjelima ravnijih teritorija različiti tipovi zemljišta obrazuju širinske ili horizontalne zone, koje se postepeno smjenjuju u pravcu sjevera i juga (širinska zonalnost). U planinskim područjima zemljišne zone se smjenjuju po visini (visinska zonalnost). (9,88)

Sam termin „zemljište“ već daje tom predmetu određenu odredbu, pokazuje njegovu razliku od drugih prirodnih i antropogenih objekata, kao što su stijena, šuma, voda i sl. Ako je u okviru toga termina potrebno dati precizniju odredbu čime se postiže jasna odredba toga pojma. Taj zadatak sistematike zemljišta se rješava pomoću *sistema taksonomkih jedinica*.³ U osnovi savremene taksonomije zemljišta je učenje o tipovima zemljišta. (9,68) Savremeno poimanje **tipa zemljišta** nastalo je kao rezultat razvoja nauke.

Tip (red) zemljišta predstavlja veliku grupu zemljišta, jednodimenzionalno razvijenih pod uticajem bioloških i geografskih (klimatskih, reljefnih, hidroloških) činilaca i uslova koji karakterišu adekvatnu pedogenezu. Primjeri tipova zemljišta su: podzolasta zemljišta, černoze, smeđa šumska zemljišta, seroze, crvenice. Tip zemljišta je uporišna, osnovna jedinica sistematike zemljišta. Tipovi zemljišta mogu biti razdijeljeni u manje jedinice ili objedinjeni u skupnije. (9,67)

Podtip (podred) zemljišta je grupa zemljišta u okviru datog tipa zemljišta koja se kvalitativno razlikuje u smislu odvijanja osnovnih i sekundarnih procesa razvoja zemljišta. Često se podtipovi zemljišta izdvajaju kao prelazni oblici između bliskih (geografski ili genetskih) tipova zemljišta. Po pravilu, u okviru svakog tipa zemljišta izdvaja se centralni najtipičniji podtip i niz prelaznih podtipova.

Primjer potpunog taksonomskog određivanja je: černoze (tip), tipični umjereni (podtip), zaslanjeni (rod), srednje humusni srednje moćni (vrsta), slabo zaslanjeni (podvrsta), lako suglinasti (vid), na lesu (razred) malo erodovani (podrazred). Navedeni primjer pokazuje zaista svu složenost navedene nomenklature zemljišta. (13,58).

2. Regionalno geografski pristup zemljištima kao ekonomskom resursu i nastavna aktualizacija

Geografske veze predstavljaju jedan od najvažnijih problema u metodologiji geografske nauke, ali takođe i u školskoj geografiji. Ako se u geografskoj nastavi ističe potreba za učenjem podataka bez potenciranja međusobnih veza, geografija gubi svoju naučnu vrijednost. Geografske veze mogu biti na različite načine kategorisane. Podjelu je moguće dati i sa didaktičkog stanovišta. U tom pogledu veze se mogu razvrstati u sljedeće grupe:

³ Riječ *taksonomija* od grčke riječi *taxis* – „građa, poredak“ ili latinske *takso* – „ocjenjujem“ i *nomos* – „zakon“.

Fizičko-geografske veze (zonalne, azonalne) – veze između prirodne sredine i društva, društveno-geografske veze. Uzročna povezanost dvije pojave od kojih je jedna uzrok a druga posljedica je najjednostavnija forma povezanosti. To je linearna ili formalno logična povezanost. Međutim, postoji sveopšta povezanost i uzajamna zavisnost pojava, predmeta, procesa. Za nju je karakteristično da posjeduje uslovljenost povratnog i razuđenog karaktera. To najbolje možemo da vidimo na primjeru zemljišta kao ekonomskog resursa.

Procjene govore da obradivih hektara na planeti ima oko 6 600 000 000 hektara, a od toga polovina se obradi povremeno, a oko 1 400 000 000 hektara obradi se svake godine. Od toga oko 64 % tih površina je u Africi, Aziji i Južnoj Americi, a obrađuje se samo 37 %. Ako bi se navodnjavalo 1 208 000 000 hektara i pri tome postiglo 65 % maksimalne poljoprivredne proizvodnje, sve bi regije svijete mogle godišnje proizvesti 32 390 milona tona žitarica, što bi bilo 30 puta više nego danas. Ipak da bi se povećale obradive površine nužna su investiciona ulaganja posebno treba usavršiti tehnologiju. I pored tih problema prinosi se mogu povećati ako se primjene bolje metode sijanja i ubiranja plodova, boljim uskladištenjem i načinom obrade zemlje. (14,17) Poljoprivredna površina čini oko 33% površine, a površina šuma oko 30%. U Evropi se, za razliku od drugih kontinenata veći dio površine eksploatiše kao poljoprivredna površina oko 49%, a u pojedinim zemljama i do 80%. Na veličinu poljoprivredne površine i njeno učešće u ukupnoj površini utical su dva faktora: prirodni i ekonomski. Velika prostranstva pojedinih regiona prekrivena su livadama i pašnjacima. U Okeaniji, na primer, oko 55% ukupne površine čine livade i pašnjaci pa je poljoprivredna površine po tom osnovu jače zastupljena.

Pretvaranje šumskog zemljišta u poljoprivredno bio je mnogim rejonima, naročito u agrarno prenaseljenima, put stvaranja većih uslova za razvoj i povećavanje poljoprivredne površine. Krčenje šuma bilo je veliko naročito u Evropi. U Engleskoj je iskrčeno oko 95%, Francuskoj i Italiji 80-90%, u SAD oko 40%. Međutim, u Evropi je i podizana šuma kako bi se zemljište zaštitilo od erozije, vjetra. Naročito u ravninama zapadne Evrope i Panonskoj ravnici podizane šume ili, bolje reći, zaštitni šumski pojasevi. Erozijska vjetra ugrozila je velika prostranstva novoosvojenih ledina u bivšem SSSR-u, pa se kao neophodno nameće pošumljavanje. Zemljišta Grčke su zbog dugotrajne upotrebe na velikim područjima degradirana, a ponegde je erozija odnijela ne samo humus, nego čitav gornji sloj. Zemljišta su uglavnom plitka i kamenita, a na krečnjačkoj podlozi je plodna crvenica (7,145). Takve prirodne osobine nepovoljne za zemljoradnju, neplodna zemlja, česte i duge suše, oduvijek tjeraju stanovnike da traže druge mogućnosti za život, ili da se sele. U pedološkom siromaštvu evropskog mediteranskog krasa crvena tla (crvenica ili terra rosa), vrlo su cijenjena i brižno čuvana. Prirodni uslovi za razvitak poljoprivrede su loši na Islandu. Svega 23 % teritorije je pod vegetacijom, dok je samo 1,3 %

kultivisano. Prosječne temperature u julu i avgustu su ispod 11°C. Tokom hladnih mjeseci, decembra i januara temperature se u prosjeku kreću oko 0°C što svjedoči o lošim uslovima u kojima se i pored svega razvila zavidna poljoprivreda. Postoje mogućnosti osvajanja velikih površina za poljoprivrednu obradu na osnovu hidromelioracija, regulisanja rječnih tokova i odvodnjavanja. Veliki dio površina zemljine kugle čine pustinje. U bližoj perspektivi i ova će se zemljišta privesti u stanje pogodno za obradu i uzgoj poljoprivrednih proizvoda. Ovo tim prije što se ispod sloja pijeska nalaze bogatiji rezervoari s vodom koja brzo može pretvoriti te terene u terene pogodne za poljoprivrednu proizvodnju. Naročito su velike mogućnosti za ovakvo pretvaranje u severnoj Africi. Danas se u zemljama Magreba i u Egiptu može privesti obradi toliko zemljišta koliko se može dovesti vode.

Može se reći da sadašnji nivo proizvodnih snaga, pa prema tome i agrotehnike, obezbjeđuje iskorišćavanje samo nekoliko promila sunčeve energije za formiranje zelene mase. Problemi agrarne prenaseljenosti koja pritiskaju ogromna prostranstva svijeta samo su odraz privredne nerazvijenosti, zaostajanja razvoja privrede za demografskim razvojem, a ne nedostatka zemljišta. Prije se može reći da nedostaje potreban kapital da bi i mala površina zemljišta da visoku proizvodnju.(14,17) Zbog toga se može smatrati da je agrarna prenaseljenost prolazna pojava i da se ona ne može rješavati povećavanjem površine po stanovniku već povećavanjem kapitala i njegovog ulaganja u postojeće površine. U daljoj perspektivi veličina zemljišne površine imaće sve manji značaj. Biljke će se uzgajati i u veštački napravljenim njivama. Već danas se u staklenicima proizvode ogromne količine poljoprivrednih proizvoda naročito povrća. Za ovakvu proizvodnju potrebna su velika sredstva. Ovakva proizvodnja odvijaće se stoga u višim fazama razvitka privrede i društva.

3. Regionalno geografski pregled zemljišnih resursa svijeta za potrebe nastave geografije u osnovnoj i srednjoj školi

Zbog različitog oblika, razvitka po meridijanskom pravcu, uslova kontinentalnosti a time i klimatskih zona, javljaju se među kontinentima i velike razlike u zemljišnim zonama, razvojem tipova zemljišta kao i brojem i vrstama zemljišnih jedinica.

Evroazija

Na formiranje zemljišnog pokrivača Evrope značajan uticaj je imala Kvarterni glacijacija, morske transgresije i alpska orogeneza. Zbog toga ovdje prevladavaju relativno mlada zemljišta formirana na ledničkim i postglacijalnim sedimentima. Vodno akumulativne ravnice Sjeverne i Istočne Evrope karakterišu se prevagom kisjelih sialitnih zemljišta pod borealnim i subborealnim šumama. Mediteranska oblast je pokrivena neutralnim sialitnim zemljištima na kompaktnim karbonatnim stijenama.(9,109) Karakteristična svojstva planinskih

područja alpske zone Evrope su postojanje tipske vertikalne zonalne mikro strukture zemljišnog pokrivača. Jugoistočna Evropa, u kojoj je najizraženiji Balkan, ima polusušni i sušni klimat od stepe do polu pustinje sa adekvatnom zonalnom strukturom zemljišnog pokrivača. To je zona savremene kontinentalne akumulacije soli. Geografska konfiguracija Azije i njenih pojaseva (arktički, polarni, borealni sub borealni, subtropski i tropski) i zone u okviru pojaseva sa dosta jasnom predeono geografskom pojasnošću se ne javljaju strogo širinski. Klasična zonalnost se javlja na području Zapadno Sibirske i Turanske nizije. (9,109) Za druge djelove kontinenta je karakterističan složeni mozaik zemljišta. U području ravnica i planinskih sistema Prednje, Srednje i Centralne Azije formiran je široki pustinjski i polupustinjski pojas, blagodareći osobenostima klime i morfostrukture kontinenta. (9,99) Veliko rasprostranjenje planinskih sistema i visoravni na ovom kontinentu je uslovalo formiranje slabo razvijenih autogenih i mlado diferenciranih zemljišta na tim prostranim područjima. (9,109) Oblasti stalno zamrnutog zemljišta na sjeveru i sjeveroistoku kontinenta karakteriše se postojanjem kriogenih zemljišta. U predjelu tihookeanskog vulkanskog pojasa rasprostranjeni su andosoli (vulkanska zemljišta). Na istoku Azije od borealnog do tropskog pojasa, uz odsustvo visokih planinskih sistema i postojanje monsunske klime, prevlađuju šumska zemljišta koja se postepeno mijenjaju od sjevera ka jugu, a po iznosu povećanja toplote. Saglasno tome se mijenjaju i zemljišta od podbura do feralitnih.

Afrika

Specifičnost zemljišnog pokrivača Afrike čini jasna širinska zonalnost osim djelimičnog narušavanja zbog pojava blokovske tektonike kontinenta. Naročito je dobro izražena širinska zonalnost na zapadu od 30° i.g.d. Značajno je učešće pustinja u zemljišnom pokrivaču kontinenta, a one se javljaju i u sjevernom i u južnom dijelu kontinenta i zauzimaju oko 20% površine. Oko 30% teritorije Afrike je bez zemljišnog pokrivača. Površina pješćanih i kamenitih pustinja, stijene na površini, erozijom obnažene lateritne kore su svojstvene kako za pustinjske oblasti tako i za ekvatorijalne. U područjima koja nijesu podvrgnuta tektonskim poremećajima značajne prostore zauzimaju paleo zemljišta i kore raspadanja, koje dostižu veliku debljinu naročito na bazičnim i ultrabazičnim stijenama. U zonama mladog i savremenog vulkanizma razvijena su mlada zemljišta tipa andosola. U Sahari i drugim pustinjama razvijene su paleo hidrogene akumulacije soli. (9,109)

Za Afriku je karakteristično zonalno razviće procesa raspadanja na cijeloj teritoriji zapadno od 300 i.g.d. (alutno i feralitno na ekvatoru, prema jugu i sjeveru alferitno, fersialitno i sialitno karbonatno) i praktično prevlađivanje fersialitnog raspadanja (sa isključenjem Magreba) na istok od tog meridijana. (9,109).

Amerika

Savremeni složeni pedološki pokrivač Sjeverne Amerike uslovljen je uzajamnim djelovanjem niza faktora: a) Veliko protezanje kontinenta od sjevera prema jugu; b) Postojanje duž zapadne obale visokog lanca vjenačnih planina koji predstavlja klimatsku barijeru; c) Kvarturna glacijacija i široko rasprostranjenje različitih glacijalnih, fluvio glacijalnih periglacialnih i lesnih naslaga (9,112). Širinska temperaturna pojasnost najbolje se odražava na zemljišnom pokrivaču istočnih i centralnih ravnica kontinenta. Na zapadu je ta pojasnost narušena Kordiljerima koji se protežu kroz sve toplotne pojaseve. Oni u značajnom obimu uslovljavaju raspored padavina u unutrašnjosti kontinenta u ravnica i planinskim područjima. Kombinacija toplotnih pojaseva ravnih područja i dužinskih zona vlaženja stvara raznovrsje hidrotermičkih uslova i sa njim povezanih procesa raspadanja i pedogeze. (9,109) U području jedne zone vlaženja u Sjevernoj Americi mogu se konstatovati zakonomjerne izmjene vegetacije i zemljišta od sjevera prema jugu, a u saglasju sa izmjenama toplotnih uslova. U području jednog te istog toplotnog pojasa prisutne su još oštrije promjene zemljišta i vegetacije u pravcu od priobalnih ka kontinentalnim oblastima. Slična zakonomjernost javlja se i u subtropskom i umjerenom pojasu i niveliše se u sub arktičkom i arktičkom. Kao i u Evropi i u Sjevernoj Americi je bilo nekoliko glacijacija. Lednici su pokrivali oblasti do 40os.g.š., a morenske naslage do 38os.g.š. i zašle u savremeni subtropski pojas. Glacijacija je odigrala glavnu ulogu u formiranju različitih pedogenih stijena, oblika reljefa i zemljišta teritorije koju je zahvatala. U sjevernom dijelu kontinenta (do 55°) rasprostranjena su stalno zaleđena tla, a u zemljišnom pokrivaču preovlađuju kriogena zemljišta. (9,111)

Karakter zemljišnog pokrivača Južne Amerike određuje: a) Izduženost kontinenta od sjevera ka jugu; b) Postojanje duž zapadnog primorja visokog planinskog lanca Anda koji predstavljaju klimatsku barijeru; c) Preovlađujućim istočnim prenosom vlage u ekvatorijalnom, tropskom i subtropskom pojasu; d) Postojanje duž zapadne, pacifičke obale hladne Peruanske struje, a duž Patagonije hladne Foklanske struje; e) Razvićem starih platformi i površi u tropskom i ekvatorijalnom pojasu gdje se javlja moćna kora raspadanja sa feralitnim često lateritizovanim zemljištem. f) Rasprostranjenjem u subtropskom pojasu aluvijalnih ravnica; g) Postojanje u sjevernom i južnom dijelu Anda recentne vulkanske aktivnosti i vulkanskih sedimenata u okolini⁴.

⁴ Meridijansko rasprostranjenje zona vlaženja u subtropskom pojasu uslovljava takav pravac predjela i zemljišnih zona: na sjeveru u istočnom najviše vlaženom području, se javljaju vlažne subtropske šume sa crvenicama i visokotravne prerije (pampasi) sa černozemima. U unutrašnjim djelovima suvih pampasa se javljaju brunizemi, a u priandskoj zoni suve i polupustinjske stepe se javljaju sivo smeđa zemljišta sa pojavama solonjeca i solončaka.

Na pacifičkom priobalju i zapadnim padinama Anda zbog male količine padavina dominiraju pustinjski predjeli, a zemljišta sa jako izraženim procesima akumulacije soli. U ekvatorijalnom pojasu na ravničarskim priobaljima i na višim teritorijama koje su pod uticajem povećanog vlaženja koja su pod stalno vlažnim šumama u slivu Amazona i Orinoka rasprostranjena su žuta i crvena feralitna zemljišta. Na sjever i jug od ekvatora su tropske oblasti sa izraženim sezonsko vlažnim šumama i savanama gdje preovlađuju feralitna i fersialitna zemljišta. (9,111)

Australija

Veliki dio kontinenta je u oblasti tropskog maksimuma pritiska, što u značajnom stepenu uslovljava dominaciju predjela tropskih pustinja i polupustinja sa različitim stepenom alkalizacije, karbonatnosti i zaslanjenosti. Najsjeverniji dio Australije su predjeli tropskih i promjenljivo vlažnih šuma, diferenciranih i nediferenciranih zemljišta, mjestimično lateritizovanih. Krajnji jugozapadni i jugoistočni dio kontinenta i ostrvo Tasmanija se nalaze u subtropskoj zoni sa kserofitnom vegetacijom šuma i žbunja na smeđim i crveno smeđim i si-vo smeđim zemljištima. (9,109) Osobnosti i konfiguracija zemljišnih zona Australije uslovljeni su postojanjem planinske barijere Australijskih Kordiljera na istoku. To je barijera za prodiranje na zapad vlažnog jugoistočnog pasata. Osnovna masa padavina se izlučuje na istočnim padinama planina a zapadne padine i podgorine ravnice su u uslovima sušnije klime. Zemljišne zone u istočnoj Australiji imaju meridijanski pravac. Istočne padine planina su pokrivene tropskim šumama na kisjelim opodzoljenim mrkim šumskim zemljištima, crvenicama i žutim zemljištima. Zapadne padine planina i visoravni su pokriveni rijetkim šumama i savanama. U dubini kontinenta se pruža pojas suvih savana na sjeveru i kserofilne rijetko lisne i žbunaste vegetacije na jugu sa preovlađujućim zaslanjenim, karbonatnim zemljištima i solončacima. Od paleozoika znatni dio kontinenta je bio kopno i na površini se dugo vremena razvijao proces denudacije, raspadanja i pedogeneze, tako da je na najvećem dijelu kontinenta dobro očuvan pineplen sa starim lateritizovanim kaolinskim korama raspadanja koje nijesu svojstvene savremenim uslovima. (9,109)

4. Regionalno geografski pristup problematici zemljišta u Crnoj Gori

Zemljišta u Crnoj Gori su raznovrsna jer su raznovrsni faktori pedogeneze koji su uslovlili njihovo stvaranje i modifikacije. Raznolik je reljef, s izrazitom visinskom pojasnošću klime, vegetacije i drugih elemenata pedogeneze. U stijenskoj osnovi dominiraju karbonati, ali se javljaju i vulkanske i metamorfne stijene različitog sastava. To je uslovlilo mozaičnost zemljišta Crne Gore.⁵ Oko

⁵ Glavni pokretač prenamjene zemljišta je urbanizacija, izgradnja saobraćajnica i trgovačkih područja. Na osnovu podataka dobijenih iz Corine Land Cover 2006 projekta za Crnu Goru konstatovano je da u Crnoj Gori dominira područje pod šumama koje

94% teritorije Crne Gore je sa nagibom preko 5%: poljoprivredno zemljište 516.219 ha (37,4%), šumsko zemljište 617.240 ha (44,7%) i neplodno 247.735 ha (17,9%). Crna Gora je bogata ukupnom poljoprivrednom površinom (0.82 ha / stanovniku), ali siromašna obradivom (0.30 ha / stanovniku) (Monstat). Bez prirodnih livada, koje se u zemljama EU ne računaju u obradivo zemljište, ima svega 0.09 ha / stanovniku. Poljoprivredni zemljišni potencijali u Primorju su 27.000 ha aluvijalno-deluvijalnih, dubokih zemljišta primorskih polja i uvala i terasastih terena i zaravni sa smeđim antropogenim zemljištem i crvenicom. U Zetsko-Bjelopavličkoj ravnici oko 41.000 ha su smeđa i aluvijalna zemljišta, koja su značajnim dijelom periodično plavljena i močvarna ili su pod uticajem suvišnih voda. Značajne su, ali usitnjene i razbacane, površine crvenica i smeđih antropogenih zemljišta obodom Zetsko-bjelopavličke ravnice, u Nikšićkom i drugim kraškim poljima sa smeđim eutričnim zemljištem i rendzinom, kao i oaze pretaložene crnice vrtača i uvala. Sjeverni rejon raspolaže sa oko 50.000 ha različitih tipova zemljišta (aluvijalnih i smeđih eutričnih zemljišta u rječnim dolinama i kotlinama i smeđih kisjelih zemljišta na blažim i umjerenim padinama i nekim visoravnima). Za navodnjavanje potencijalno je pogodno oko 51.000 ha, a 26.000 ha potrebno je drenažama štititi od poplava. Oko 97% obradivog zemljišta je u privatnom posjedu. (2,205)

Priroda je veoma nepovoljna za formiranje zemljišta u Crnoj Gori. Naime, pretežna karbonatna serija pri razlaganju daje malo nerastvornog, pedogenetskog supstrata, pa je potrebno dugo vremena da se stvori sloj zemljišta koji može biti dovoljan biljkama za njihov razvoj. Velika količina kiše uslovljava ispiranje i odnošenje zemljišta. Na kraju, veliki nagibi reljefa u Crnoj Gori pogoduju eroziji zemljišta, pa je i sa te strane stvaranje i razvitak zemljišta u Crnoj Gori veoma otežan. Krčenje šuma u prošlim vremenima, radi dobijanja obradive zemlje i pašnjaka, znatno je uticalo na degradiranje pedološkog pokrivača Crne Gore. Sve je intenzivnije zagađenje zemljišta kao posljedica neadekvatnog korišćenja prostora, a naročito pokrivanjem saobraćajnicama, naseljima, i zamjenom poljoprivrednog zemljišta građevinskim. Svjedoci smo uništavanja zemljišta rudarskim kopovima u Pljevaljskoj kotlini i zagađenja industrijskim otpadom u Zetskoj ravnici, Nikšićkom polju i Pljevaljskoj kotlini. Imajući u vidu sve naprijed navedene činjenice, logično je da u Crnoj Gori od tipova dominiraju nerazvijena skeletna zemljišta.

Litosoli su inicijalna zemljišta planinskih regiona Crne Gore gdje je mrazno raspadanje glavni faktor mehaničke dezintegracije podloge, a može

zauzima 26% od ukupne teritorije države. Poljoprivredno zemljište zauzima oko 16%, močvarni predjeli ili vode zauzimaju oko 3,4%. U Crnoj Gori, 3666ha ili 0,25% teritorije države je promijenilo klasu zemljišnog pokrivača između 2000 i 2006 godine, što predstavlja povećanje dinamike u odnosu na 2802 ha izmijenjenog zemljišnog pokrivača (0,2%) u periodu 1990-2000godine. Analiza podataka CLC 2006 projekta pokazuje da su najvažnije promjene povezane sa šumama i poluprirodnim površinama. Zapažen je i trend povećanja vještačkih površina.

biti i rezultat glacijalnog rada i drugih faktora koji utiču na razaranje matične podloge. Druga važna oblast njihovog nalaženja je crnogorski karst. U mehaničkom sastavu litosola dominira krupna stjenovita frakcija. ⁶ Litosoli kao zemljišta nemaju privredni značaj. (2,99)

Sirozemi (regosoli) se obrazuju na trošnom supstratu pa se najviše javljaju u flišnoj zoni Primorja. U planinskim dijelovima se javljaju sporadično na grusu eruptivnih stijena, dolomita i škriljaca. To su eluvijalna erodirana zemljišta relativno malih proizvodnih vrijednosti. Regosoli na laporcima i flišu su nešto dublji i pogodniji za šumu, dok su na dolomitima znatno plići i na njima su samo pašnjaci i prorijeđena kržljava šuma i makija. Ova zemljišta su najpogodnija za šume i pašnjake, ali se koriste i za voćnjake i vinograde, bez obzira što kod nekih veliko prisustvo karbonata može izazvati hlorozu. (2,99)

Koluvijum je takođe karakteristično zemljište u Crnoj Gori. Formira se u podnožju padina kao rezultat površinskog spiranja i pomjeranja tla bujičnim tokovima. U koluvijumu su izmiješane sitne čestice i krupni odlomci kameinja. Najznačajnije rasprostranjenje im je po obodu kotlina (Plavska, Beranska, Bjelopoljska i Pljevaljska), zatim u dolinama nekih rijeka (Lim, Ibar, Čehotina, gornja Tara i gornja Morača). To su obično duboka zemljišta, sa malom količinom humusa u sebi. Ekološka produktivnost im je različita i zavisi od sadržaja humusnih materija u njima. Bolja koluvijalna zemljišta koriste se kao obradiva, naročito za povrće, voćnjake i livade. (2,99)

Rendzine su humusno karbonatna zemljišta, koja se obrazuju na rastrošenim karbonatnim supstratima, a imaju široko rasprostranjenje u Crnoj Gori. Javljaju se sporadično na flišu (flišna traka središnje Crne Gore i „durmitorski fliš“), a mnogo više na morenskom i fluvioglacijalnom nanosu i karstnim poljima, uvalama i površima oko visokih planina u zoni reliktno glacijacije. Rendzine na dolomitnom grusu su u području Banjana, Grahova i Rudina u zapadnoj Crnoj Gori uz granicu sa Hercegovinom.⁷ Na rendzinama se javljaju cerove i bukove šume obično 3 bonitetne klase, sa godišnjim prirastom 4-6 m³/ha. Na površima (Krnovo, Sinjajevina, Jezera) zbog vlažnije klime su dobre kosanice i pašnjaci, a često i bukove i smrčeve šume. (2,98)

Rankeri se javljaju u ofiolitskoj zoni sjeverne Crne Gore. Obrazuju se na različitim silikatnim stijenama. To su najčešće jako kisjela plitka zemljišta sa litičnom komponentom. Bogatstvo humusom (15-20%) i kisjela reakcija su najvažnije karakteristike rendzina. Po visokom udijelu humusa naziva se i humusno silikatno zemljište. Na njima su najčešće pašnjaci, bijeli, rjeđe crni bor, bukva, smrča, jela i hrast kitnjak.

⁶ To su ekološki ekstremno suva staništa, siromašna hranljivim materijama. Nepovoljna su za razvoj korijenskog sistema. U takvim uslovima raste specifična vegetacija žbunja i borova.

⁷ Rendzine dubljeg profila imaju dobre proizvodne vrijednosti i koriste se za obradu dok su plitke na glacijalnom morenskom materijalu i na dolomitima promjenljive ekološko proizvodne vrijednosti. Uglavnom su sve deficitarne fosforom i azotom.

Krečnjačko-dolomitna crnica (kalkomelanosol) je najrasprostranjenije zemljište u Crnoj Gori. Obrazuje se na tvrdim krečnjacima i dolomitima. To je primarni stadijum zemljišta na ovim stijenama i može da se javlja u svim klimatskim varijetetima. Međutim ona su najviše rasprostranjena u području karsta i visokim planinskim područjima. Crnice zauzimaju blizu 50% teritorije Crne Gore. To su plitka zemljišta koja imaju malu sposobnost zadržavanja vode, zato biljke na njima zavise od količine i rasporeda atmosferskih taloga.⁸ Njihova plodnost je znatno veća i osobito su pogodne za gajenje krompira i drugih krtolasto-korenastih kultura. Bonitet prvih je izrazito nizak (6-8 klasa), a drugih je između 3 i 4 klase. Ukupni prirast drvene mase na njima se kreće do 7 m³/ha/god, a prinosi kultura su varijabilni. (2,98)

Smeđa kisjela zemljišta (distrični kambisoli) se javljaju u van karstnim terenima i raznim reljefnim uslovima od 400-1600 m nadmorske visine i sa padavinama od 700-2500 mm/god i srednjim godišnjim temperaturama 5-8 0C. U Crnoj Gori imaju rasprostranjenje od oko 400.000 ha. Razvijena su, uglavnom, na kisjelim silikatnim stijenama čijim se raspadanjem stvara dosta rastresitog materijala, ali sa relativno malom količinom gline, a dosta pijeska.⁹ Ova se zemljišta mogu smatrati srednje produktivnim. Prirast drvene mase na njima je 5-6 m³ /ha, a kod jele i bukve 7-9 m³/ha. Korekcijom hemijskih svojstva, dodavanjem N i P i navodnjavanjem gdje za to postoje uslovi, mogu se očekivati dobri prinosi na poljoprivrednom zemljištu. (2,102)

Smeđa eutrična zemljišta (eutrični kambisol) se javljaju u Crnoj Gori na više mjesta, u različitim klimatskim i reljefnim uslovima i na različitim podlogama. Obrazuju se najčešće na jezerskim sedimentima Beranske, Bjelopolske i Pljevaljske kotline i djelovima Nikšićkog polja, zatim na riječnim terasama Lima, Čehotine, Tare i Morače, kao i na šljunkovitim fluvio-glacijalnim nanosima Čemovskog, Nikšićkog, Grahovskog i Cetinjskog polja. Na njima dominiraju obradiva zemljišta jer se uglavnom nalaze na ravnim terenima rjeđe i na blago zatalasanom. Prirodna vegetacija na njima je šuma cera, grabića i trave.¹⁰ Ako se navodnjavaju onda su to visokokvalitetna poljoprivredna zemljišta, za ratarske kulture, vinograde i voćnjake. (2,208)

Smeđe zemljište na krečnjaku (kalkokambisol) se javlja na krečnjačko-dolomitnim terenima u Crnoj Gori. U strukturi zemljišta zauzimaju manje

⁸ Na crnicama se nalaze šume različitih biocenoza, livade i pašnjaci. S obzirom na relativno malu dubinu i stjenovitost površine proizvodna vrijednost ovih zemljišta nije velika. Izuzetak su takozvane pretaložene crnice vrtača koje su znatno moćnije (i do nekoliko metara) kao i duž uvala, po zaravnima itd.

⁹ Promjenljivog su granulometrijskog sastava, fizičkih i hemijskih osobina a u vezi sa tim i u vazdušno-vodnom režimu. Sadržaj fertilnih elemenata je dosta nizak izuzev kalijuma.

¹⁰ Pogodna su za gajenje svih vrsta poljoprivrednih kultura. Bogata su bazama, a imaju dosta humusa. Reakcija im varira od slabo kisele, preko neutralne do slabo alkalne.

površine u odnosu na krečnjačkodolomitske crnice i crvenice sa kojima grade seriju zemljišta na tvrdim karbonatnim stijenama. U pogledu snabdjevenosti vlagom i hranljivim materijama prisutna je velika promjenljivost i raznovrsnost.¹¹ Promjenljiva dubina i velika skeletnost i kamenitost površine kod ovog zemljišta ograničava mogućnost njegovog intenzivnog korišćenja i primjenu mehanizacije, što je slučaj i kod karbonatnih crnica i crvenica.

Crvenica (terra rossa) je veoma prisutno zemljište u uslovima holokarstnog regiona Crne Gore. Javlja se na tvrdim krečnjacima, gdje zauzima uglavnom zaravnjene djelove, manja polja i dna vrtača i uvala. Koristi se za gajenje intenzivnih poljoprivrednih kultura.¹² Močvarno glejna zemljišta (euglej) se javljaju oko Skadarskog, Plavskog i Šaskog jezera, pored Bojane i u Ulcinjskom polju, Mrčevom polju u Grblju, zatim u Maočkom polju i mjestimično na visokim površinama (Jezera, Glibaći, Kosanica). To su trajno vlažna zemljišta u kojim biljkama nedostaje kiseonik. Hidrotehničkim melioracijama ovih zemljišta mogu se privesti kulturi i stvoriti nove obradive površine sa visokom produktivnošću.(2,48)

4.1.Stanje zemljišta u Crnoj Gori

Imajući u vidu da je u poslednjih 50 godina izvršena radikalna deagracija Crne Gore, došlo je do zapuštanja poljoprivrednog zemljišta, njegove forestacije i zakorovljivanja. Smanjenje stočnog fonda je dovelo do toga da se unosi u zemljište manje humusa i organske materije, pa je i to dovelo do umanjenja kvaliteta zemljišta. Prema navodima iz Prostornog plana Republike CG poljoprivredna zemljišta zahvataju 517.136 ha ili 37,4% ukupne površine Crne Gore. U tome pašnjaci čine 63%, a obradiva zemljišta čine 36% (186.120 ha), a 1% (5170 ha) su bare, trstici i ribnjaci. Oranice čine 27% obradivog zemljišta (51.040 ha), voćnjaci i vinogradi 7,7% (14.300 ha). Prema procjenama u Crnoj Gori se danas koristi manje od 30% obradivih zemljišta.

To znači da bi se sa zemljišta Crne Gore moglo prehraniti oko 1,2 miliona stanovnika ako bi sva potencijalna poljoprivredna zemljišta bila aktivirana. Diskontinuitet zemljišnog pokrivača u karstu onemogućava formiranje krupnih parcela, a uslijed bezvodnosti ovih terena navodnjavanje je skoro nemoguće. Kontinuitet zemljišta sa rastresitom podlogom je veći, ali se najčešće radi o veoma strmim zemljištima, gdje je prisutan problem erozije, pa je neophodno veliko ulaganje u njihovo pripremanje (terasiranje i sl). Znatna procenat ravnih površina koje čine svega oko 5% teritorije Crne Gore, pokrivaju skeletni supstrati gdje su potrebna velika sredstva za fertilizaciju i navodnjavanje (pri-

¹¹ Prirast drvne mase na ovim zemljištima je oko 8 m³/ha/god. što znači da se radi o produktivnijim zemljištima.

¹² To su plodna zemljišta koja uz primjenu agrohemijjskih sredstava i navodnjavanje mogu dati visoke prinose. Šume srećemo na istaknutim i stjenovitim terenima sa plićim zemljištem i to obično u vidu makije ili šikare malog proizvodnog kapaciteta.

mjer Ćemovsko, djelovi Nikšićkog, Dragalj polje, pa Cetinjsko, Grahovsko, Brezansko, šljunkovite terase rijeka i td). Pored ovih, dio najboljih aluvijalnih i drugih zemljišta (Zetska ravnica, Lješanski Lug, donja Crmnica, Mrčevo polje, Ulcinjsko polje i sl), zahtijevaju hidromelioracije, od evakuacije podzemnih voda do regulacije redovnih plavljenja.(2,35)

Zemljišta Crne Gore ugrožena su procesima degradacije. U 300 bujičnih slivova zahvaćeno je 460.000 ha, sa godišnjom produkcijom nanosa od preko 0.6 miliona m³. Osim fizičke, prisutne su hemijske i biološke degradacije, kao i zagađenje štetnim i opasnim materijama. Nedovoljno korišćenje velikog prostranstva pašnjaka od 323.876 ha, što čini 63% ukupne poljoprivredne površine. Nedovoljne su protiverozione mjere, regulacije vodotoka, sprečavanje poplava i isušivanja močvara. Poljoprivredno i drugo zemljište je u najvećem obimu ugroženo zauzimanjem i prenamenom za druge nepoljoprivredne svrhe. Naime, poljoprivredno zemljište se sve više pritiska građevinskim objektima, gdje je sve više izražen problem divlje i neplanske gradnje. Taj problem je najizraženiji u suburbanim regijama najvećih gradova.¹³ Građenje saobraćajnica i njihova eksploatacija takođe degradiraju i uništavaju zemljišni fond. Samo pruge i magistralni putevi trajno odstranjuju oko 1.500 ha plodnog zemljišta. Veoma izražen problem degradacije zemljišta je vezan i za problem vodne erozije. On je naročito izražen na nagnutim terenima u planinskim područjima. Zagađivanje zemljišta se vezuje uglavnom za prostore oko velikih industrijskih objekata. Analize zemljišta oko industrijskih objekata potvrđuju ovo stanovište¹⁴. Primijetan je trend uvećanja akumulacije štetnih sastojaka u zemljištu naročito teških metala oko industrijskih objekata. Na zagađivanje zemljišta veoma mnogo utiče i nestručna primjena agrohemijskih sredstava (mineralna đubriva i pesticidi). (9,133)

5.Neki aspekti nastavne aktuelizacije problematike zemljišta u osnovnoj i srednjoj školi

Često fizički, hemijski i biološki zakoni djeluju u specifičnim uslovima geografske stvarnosti. Takvi zakoni predstavljaju idealnu osnovu za uspostavljanje

¹³ U tom kontekstu treba tretirati i zauzimanje zemljišta koje je praćeno i zagađivanjem od deponija komunalnog i industrijskog otpada. Naročito je izražen problem otpadnog mulja, šljake i pepela. Sve je više izražen i problem divljih deponija koje ne samo što zauzimaju zemljište već ga i zagađuju i narušavaju estetiku prostora.

¹⁴ Opravka zapuštenih i izgradnja novih melioracionih sistema obezbijedila bi intenzivnije korišćenje zemljišta i osvajanje novih obradivih površina od 15.000 ha (Primorje, oko Skadarskog i Plavskog jezera). Raspoloživo privatno zemljište nužno je maksimalno zaštititi i namjenski koristiti. Obezbijediti katastar zagađivača, monitoring i usklađivanje sa propisima EU (nova regulativa za zemljište namijenjeno poljoprivrednoj proizvodnji). Usaglasiti klasifikaciju o obradivom zemljištu sa klasifikacijom EU. Uvesti zeleni karton poljoprivrede i porez na nekorišćenje poljoprivrednog zemljišta. Zaštititi zemlju od erozije i poplava. (9,133)

logične i sadržajne korelacije među predmetima. Na osnovu radova u nastavi geografije i geografije zemljišta se mogu aplicirati sljedeće zakonitosti.

Zakon cjelovitosti pokazuje da geografski omotač predstavlja jedinstvenu cjelinu. Otuda su sve komponente koje ga čine međusobno povezane u jednu cjelinu, utiču jedna na drugu tako da promjene kod jedne ili grupe komponenata neminovno dovodi do lančanog uticaja na druge a time i na promjene omotača uopšte.

Zakon kruženja materije u geografskom omotaču odražava kretanje materije u različitim njegovim sferama i oblicima. Tipičan primjer je kruženje vode u prirodi.

Zakon ritmičnosti odražava okolnost da se određene pojave u geografskom omotaču ponavljaju u određenim vremenskim periodima. Pored opšte poznatog smjenjivanja dana i noći, godišnjih doba, poznate su pojave aktiviranja vulkana u vremenskim rasponima koji su toliko ritmični da se mogu prognozirati i slično. (13,59)

Zakon zonalnosti svoje djelovanje konstituše na osnovu različitog inteziteta djelovanja sunčevog zračenja na zemljinu površinu usled specifičnog oblika zemlje i nagnutosti njene osovine prema ekliptici a samim tim i promjene ugla pod kojim sunčevi zraci padaju na površinu, kao rezultat toga dolazi do formiranja zonalnih fizičko geografskih kompleksa koji se u suštini podudaraju sa klimatskim pojasevima i zonama. Primjer zemljišta.

Zakon azonalnosti označava stalnu borbu zonalnih i azonalnih faktora kao što su: reljef, morske struje i slično, dolazi do poremećaja u zonalnom rasporedu karaktera komponenata prirodne sredine tako da se u zonalnim kompleksima formiraju manji azonalni kompleksi koji svojim karakteristikama narušavaju ujednačenost prirodnih pojaseva i zona.

Sa didaktičkog stanovišta poznavanje geografskih zakonitosti je od velikog značaja. Pomoću njih razumijevanje i shvatanje posebnog, pojedinačnog je jednostavnije i potpunije a rasterećuje se i mehaničko pamćenje. (13,58) Uticaj ljudskog društva na prirodnu sredinu je isto toliko star kao i uticaj prirodne sredine na ljudsko društvo. Sve je više djece koja žive u urbanizovanim sredinama, pa je njihov direktni kontakt sa prirodom sve manji, a znanja o prirodi i prirodnim pojavama blijeda, nejasna i pogrešna. Dijete treba navići da voli život u prirodi i da se u njemu snalazi, kako bi mu to ostala navika za cijeli život. Ljubav prema prirodi treba razvijati otkrivajući im njene ljepote. Upućivanjem djece na posmatranje, razotkrivanje i razumijevanje prirodnih i društvenih pojava razvijamo kod njih naučni pogled na svijet i omogućavamo razvoj mnogostranog obrazovanja ličnosti, a to je najbolje moguće realizovati u neposrednoj prirodnoj i društvenoj sredini. Neprihvatljivo je da se sav rad sa djecom svodi na predavanje i kontrolne zadatke kao da se radi o starijem uzrastu, a ne osnovnoškolcima. Generalno, nastavnici se pravdaju na ovakve primjedbe da im vrijeme za realizaciju dato kroz planove to ne dozvoljava.

Čini se da izlaza nema iako reformisana škola zastupa stav o aktivnom učenju i interakcijskoj komunikaciji o individualizaciji, o istraživačkim aktivnostima i sl. (9,99)

U nastavi geografije učenici prvi put koriste pojam zemljišta u VI razredu devetogodišnje škole u okviru teme: Biljni i životinjski svijet na zemlji. U okviru teme nije dat konkretan cilj. Međutim, s obzirom na to da na rast i razvoj biljaka utiče kvalitet zemljišta u kome one rastu, pitanju zemljišta treba posvetiti posebnu pažnju. Što se tiče sadržaja na ovom uzrastu učenici treba da znaju pojam zemljišta, vrste, korisnost, način iskorišćavanja. U ovoj temi dat je cilj: da učenik shvati odnos čovjek – vegetacija, potrebu unapređivanja i zaštite biljnog i životinjskog svijeta, pa je neophodno ukazati i na načine ugrožavanja plodnog zemljišta i mogućnost njegove zaštite.

Isto tako u VII razredu nije dat konkretan cilj za zemljište, ali se u okviru teme: Evropa – prirodne karakteristike, kroz ciljeve: učenici saznaju o površini kontinenta, upoznaju bogatstvo voda, biljnih i životinjskih zajednica koriste sadržaji vezane za zemljište, posebno kada se govori o plodnim evropskim ravninama. Isto ovo i za VIII razred kada se izučavaju prirodne karakteristike određenih kontinenta. U IX razredu izučava se geografija Crne Gore. U okviru teme: Crna Gora – prirodne karakteristike – tlo, biljni i životinjski svijet dati su konkretni ciljevi vezani za zemljište: učenici razlikuju vrste tla, vrednuju značaj zemljišta za poljoprivredu. U okviru ove teme sadržaje o zemljištu potrebno je povezivati i sa ostalim ciljevima, naročito kroz cilj da učenik treba da razvija kritički odnos prema tehnološkom razvoju. U I razredu gimnazije 6. tema se odnosi na pedosferu. U okviru nje dati su operativni ciljevi: učenici upoznaju postanak, tipove i raspored zemljišta; analiziraju zemljište „fabriku hrane“, zaštitu i degradaciju. U okviru tema: biosfera, prirodna sredina i čovjek potrebno je pojedine ciljeve vezati sa sadržajima o zemljištu. U II razredu gimnazije u okviru teme: Crna Gora – prirodne odlike dati su konkretni ciljevi: Učenici analiziraju tipove tla i procjenjuju njihov uticaj na proizvodnju; identifikuju probleme u vezi zaštite životne sredine, problem zagađenja voda, vazduha, zemljišta i mjerama njihove zaštite. Isto tako kroz ciljeve: znaju navesti vrste i raspored biljnog svijeta potrebno je koristiti sadržaje vezane za zemljište. Ove sadržaje je potrebno koristiti i prilikom obrade određenih kontinenata.¹⁵

Nastavna metoda je sistem najpogodnijih, najekonomičnijih i naučno proverenih puteva, načina i sredstava za dovođenje učenika do određenih geografskih znanja, veština i navika. Naime, to je način rada nastavnika i učenika koji se primenjuje u nastavi kako bi učenici usvojili određena znanja, veštine i navike. Izbor metoda nastavnog rada određuju sljedeći faktori: uzrast i stepen obrazovanja učenika, sadržaj i priroda nastavne jedinice, prethodno znanje i iskustvo učenika, nastavna sredstva kojima škola raspolaže, individualne

¹⁵ Zahvaljujem se prof. Nada Maras na podacima o zastupljenosti problematike zemljišta u nastavim programima

sposobnosti i sklonosti samih nastavnika. Postoji više klasifikacija nastavnih metoda u nastavi geografije i to: monološka, dijaloška, tekst metoda, ilustrativna, demonstrativna, laboratorijsko-eksperimentalna, rad na terenu, aktivne, kooperativne metode i kombinacija nastavnih metoda.¹⁶ Tekst metoda se može koristiti u okviru tematskih jedinica koje se mogu obogatiti prigodnim i brojnim tekstovima. (U okviru teme: Crna Gora – prirodne karakteristike – tlo, biljni i životinjski svijet). Nastavnik je u obavezi da odabere kvalitetan tekstualni materijal na osnovu koga će formulisati zadatke za učenike i proceniti koliko je vremena potrebno za njihovo čitanje. Ova metoda rada se može kombinovati sa različitim oblicima nastavnog rada – rad u grupi, rad u paru ili frontalni oblik rada. Nakon čitanja pripremljenih tekstova nastavnik postavlja pitanja i od učenika zahtjeva odgovore koje su u njima pronašli, a zatim se oni zapisuju na tabli. Osposobljavanje učenika za korišćenje različitih tekstova podrazumjeva čitanje uz uočavanje detalja, analizu pojedinih djelova teksta, izdvajanje nepoznatih riječi, vođenje bilješki i na kraju saopštavanje rezultata rada. Ova metoda rada je naročito korisna, jer utiče na osamostaljivanje učenika, kao i na njihovo osposobljavanje da određene informacije potraže i van osnovnog udžbenika. Primjena ove metode rada omogućava dodatno utvrđivanje gradiva kroz produbljivanje i sistematizaciju ranije stečenih znanja. Osim kao osnovna metoda rada na času, tekstovi se mogu koristiti i kao pomoćno nastavno sredstvo za dodatno motivisanje učenika i buđenje njihove znatiželje. Ilustrativno-demonstrativna metoda rada u nastavi geografije podrazumijeva korišćenje raznovrsnih očiglednih i pomoćnih tehničkih sredstava u nastavi.¹⁷ Njihova primjena je naročito značajna prilikom objašnjavanja apstraktnih pojava i procesa. Zato se nerijetko ova metoda rada u kombinaciji sa drugim označava kao najprimjerenija za bilo koju starosnu grupu učenika.¹⁸ (U okviru teme: Crna Gora – prirodne karakteristike – tlo, biljni i životinjski svijet). Kod učenika se razvijaju sposobnosti opažanja, analize i sinteze, zaključivanja, manuelne

¹⁶ Neophodno je naglasiti da ova metoda rada može biti neekonomična, te nastavnik mora proceniti kada mišljenja učenika vode ka pravom odgovoru a kada ne, te da odgovor u tom slučaju sam predoči. Takođe, ne bi trebalo čitav čas realizivati dijaloškom metodom kako bi se zadovoljili ostali kriterijumi nastavnog časa – izdvajanje, uopštavanje, sistematizacija i zapisivanje najvažnijih pojmova koji su tokom časa obrađeni.

¹⁷ Osnovna svrha demonstriranja u nastavi geografije je da učenici steknu adekvatna znanja o stvarnosti (prirodnoj i društvenoj) i da usvoje činjenice kao osnovu za razvoj kritičkog mišljenja. Metoda demonstracije u nastavi geografije zasniva se na prikazivanju, odnosno demonstriranju geografskih objekata, pojava i procesa, zatim demonstriranju slika, crteža, grafikona, geografskih karata itd. Na ovaj način učenici direktnim ili indirektnim posmatranjem stiču nova znanja.

¹⁸ Ova metoda istovremeno može biti primijenjena u uvodnom delu časa kako bi na učenike djelovala motivaciono, ali i u glavnom delu časa, prilikom objašnjavanja određenih pojmova, kada reči nisu dovoljne da se postigne željeni efekat. Laboratorijsko-eksperimentalna metoda rada u nastavi geografije predstavlja savremenu metodu rada u okviru koje učenici samostalno rješavaju određene zadatke.

sposobnosti. ova metoda rada može se realizovati kroz individualni oblik rada, rad u grupi i parovima, a zahtjeva detaljnu organizaciju. Zato je uloga nastavnika izuzetno važna, naročito u pripremnoj fazi.

5.1. Scenario za terensku nastavu iz problematike zemljišta i uočavanje njene složenosti

Rad na terenu je specifična nastavna metoda jer se izvodi van učionice, pa realizacija zavisi od pripreme svih učesnika u nastavnom procesu. Učenicima je neophodno objasniti cilj rada, dati uputstva o načinu i etapama rada, korišćenju određenog materijala, ali i obrazložiti značaj pojedinačnog angažovanja svakog učenika. Izbor tematskih jedinica koje će biti realizovane van učionice, nastavnik bi trebalo da izvrši na početku školske godine u orijentacionom planu rada.

Svaka terenska nastava ima svoj glavni cilj. Osnovni cilj izleta je kretanje po prirodi na čistom vazduhu, navikavanje na vremenske prilike. Osim toga cilj može još biti:

1. Planinaranje, upoznavanje novih krajeva i prirodnih ljepota, orijentacija u prirodi;
2. Upoznavanje života, rada i običaja naroda i uloga zemljišta;
3. Upoznavanje sa karakteristikama tla, klime, biljnog i životinjskog svijeta;
4. Obilježavanje planinarskog puta u planini;
5. Sakupljanje ljekovitog bilja, sađenje drveća, pošumljavanje;
6. Posjeta seoskoj školi, zabavna priredba,
7. Proučavanje istorijskih zbivanja i uloga zemljišta;

Za svaki angažman, bio on poludnevni, dnevni ili višednevni treba izvršiti temeljnu pripremu. (13,89) To treba uraditi desetak dana prije realizacije. (U okviru teme: Crna Gora – prirodne karakteristike – tlo, biljni i životinjski svijet). Nastavnik mora najprije da odredi pravac kretanja i mjesto terenske nastave. U tu svrhu može izraditi posebnu skicu maršrute kojom će ići, s tačno naznačenim prelazima, mjestima za odmor i drugim detaljima koji su od važnosti za tok. Za vrijeme trajanja terenske nastave treba primjenjivati igre koje razvijaju organe sluha, vida, koje izoštravaju moć zapažanja, snalaženja. Svakodnevne međusobne veze i odnosi i praktične aktivnosti (održavanje prostorija za spavanje, estetsko uređenje okoline, učestvovanje u lakšim radovima, njegovanje cvijeća i zelenila, uređivanje zemljišta, njegovanje humanog odnosa prema životinjama.), pružaju mogućnosti za razvijanje i učvršćivanje kulturnih, radnih navika, čuvanju i zaštiti životne sredine, čuvanje i zaštita zemljišta. Pored toga djeca stiču navike da se međusobno pomažu, brinu jedni o drugima, lične interese usaglašavaju sa interesima kolektiva, što u velikoj mjeri doprinosi socijalizaciji ličnosti. (16,15) Učenici proširuju i usavršavaju znanja iz raznih geografskih disciplina, prirodnih nauka, što ih navodi da razumiju pojave u prirodi. Na

primjer proučavanje iskorišćavanja zemljišta u nekom zemljoradničkom kraju jeste način da se stekne utisak o vrsti poljoprivrede koja se tu primjenjuje. Bolje je početi sa sektorom čije će proučavanje biti jednostavno, tj. u kojem međe između njiva dovoljno jasne, gdje njive nijesu ni suviše male ni suviše velike, tako da jednom trinaestogodišnjem učeniku bude moguće da ispita čitav sektor za približno dva sata. Može se dogoditi da u nekim krajevima ni za ovo nema preciznih planova. U tom slučaju nastavnik će biti prinuđen da ga sam izradi.

Umjesto zaključka

Zemljište kao dio ekosistema predstavlja značajnu komponentu životne sredine. Ono je istovremeno važan proizvodni resurs i uslov održanja života ljudi, velikog broja biljaka, a posredno i drugih živih bića. U pedogenezi (proces nastanka i razvoja zemljišta) i razmeštaju različitih tipova zemljišta glavnu ulogu imaju klimatski faktori. U zavisnosti od klimatskih promjena i rasporeda biljnog pokrivača, geografski razmještaj zemljišta na površini kopna je podtčinjen zakonitostima zonalnosti. Svako vegetacijsko-klimatskoj zoni Zemlje odgovara određeni tip zemljišta. U predjelima ravnijih teritorija različiti tipovi zemljišta obrazuju širinske ili horizontalne zone, koje se postepeno smjenjuju u pravcu sjevera i juga (širinska zonalnost). U planinskim područjima zemljišne zone smjenjuju se po visini (visinska zonalnost). Potrebno je koristiti razne metode i osmišljeno ih birati, posebno onih koje omogućavaju učešće i aktivnost učenika i saradnju svih učesnika u obrazovnom procesu. Nastavniku su na raspolaganju mnoge takve metode koje integrišu različite oblike saznanog učestvovanja učenika u nastavi i učenju geografije. Rad na terenu je specifična nastavna metoda jer se izvodi van učionice, pa realizacija zavisi od pripreme svih učesnika u nastavnom procesu. Učenicima je neophodno objasniti cilj rada, dati uputstva o načinu i etapama rada, korišćenju određenog materijala, ali i obrazložiti značaj pojedinačnog angažovanja svakog učenika. Izbor tematskih jedinica koje će biti realizovane van učionice, nastavnik bi trebalo da izvrši na početku školske godine u orijentacionom planu rada.

Literatura

1. Burić M., *Geografsko istorijski atlas Crne Gore*, Podgorica, 2003. godina
2. Fuštić B., Đuretić G., *Zemljišta Crne Gore*, Biotehnički institut, Podgorica, 2000.
3. Fuštić B., Topalović A., Knežević M., *Zemljišta Crne Gore kao resurs održivog razvoja*, Zbornik XI Kongresa društva za proučavanje zemljišta Srbije i Crne Gore, Budva, 2005.
4. Gazivoda, P., *Obrazovne vibracije*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Podgorica, 2006.

5. Husnija Resulović i Hamid Čustović, *PEDOLOGIJA* - udžbenik za studente šumarskog i poljopivrednog fakulteta, Univerzitet u Sarajevu.
6. Lemish, D., *Children and television*, Clio Publishing company, Oxford, 2008.
7. Karel Natek, Marijeta Natek, *Države svijeta*, Zagreb, 2004,
8. Kartal P., Radović M., *Geografski prostor Crne Gore*, Geografija plus, Podgorica 2002,
9. Lješević M., *Geografija zemljišta*, Filozofski fakultet, Nikšić, 2003.
10. *Nastavni plan i program osnovne škole*, Ministarstvo prosvjete i nauke, Podgorica, 2005.
11. Rakićević, L. Tomislav: *Opšta fizička geografija*, Beograd, 1991.
12. Rudić, B. Vujadin: *Metodika nastave geografije*, Beograd, 1998.
13. Romelić, Jovan: *Metodika nastave geografije*, Novi Sad, 2003.
14. Tadić, M., *Kartografija ili kartu čitaj - nikoga ne pitaj*, Kreativni centar, 2011.
15. Tomanović, S., *Sociologija djetinjstva*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 1987.
16. *Unesco metodski priručnik za nastavu geografije*. Beograd: Jugoslovenski zavod za proučavanje školskih i prosvetnih pitanja Beograd (Naslov Originala: Unesco Source Book for Geography Teaching. Longmans / Unesco. 1965)

REGIONAL-GEOGRAPHICAL APPROACH TO LAND ISSUE AND ABILITY OF TEACHING UPDATE IN PRIMARY AND SECONDARY SCHOOL

Abstract:

Land as part of the ecosystem is an important component of the environment. It is also an important production resource and the condition of lives of men, a large number of plants, and indirectly for the existence of other living beings. Plants are grounded in the soil and also billions of microorganisms live in it. Individual animals in their habitat have just land. Land is not only a habitat or temporary residence of a large number of living beings because all organisms in the soil interact with the land making it a unified whole. Land is a system that consists of solid, liquid and gas phases. According to the National Spatial Plan Agricultural lands cover 517,136 ha or 37.4% of the total area of Montenegro. In fact 63% of pasture and arable land make up 36% (186 120 ha), and 1% (5170 ha) swamps and ponds. Arable land covers the 27% (51 040 ha), fruit orchards and vineyards 7.7% (14 300 ha). According to estimates in Montenegro is now used less than 30% of arable land. To select an appropriate method of teaching and learning one should keep in mind: goals, tasks, and outcomes of education, the type of content that needs to be linked to functional outcomes, children's activities and the capabilities of the role of a certain type of activities in the development of children viewed as a general context for the introduction of specific learning activities (play, practical activity, cognitive engagement in accordance with the structure of learning that develops etc.).

Key words: land, teaching, school, actualization

Mirko ĐUKANOVIĆ¹

PRIMJENA MULTIMEDIJA U NASTAVI PRIRODE I DRUŠTVA

Rezime:

Multimediji se sve češće ističu kao bitna karika u povećanju efikasnosti učenja i nastave, iako ta efikasnost ne zavisi samo od multimedija kao tehničkih dostignuća, već i od brojnih drugih faktora. U radu se ističe neophodnost uvođenja *multimedija u nastavu Prirode i društva*, sa svim segmentima prilagođenim datom predmetu, pogotovu sa aspekta *individualizacije* nastavnog procesa. Takođe se ističe i potreba stručnog usavršavanja nastavnog osoblja za implementaciju *savremenih medija* u nastavni proces, kao i uticaj multimedija na promjenu položaja nastavnika i učenika.

Cljučne riječi: multimediji, savremena nastava, individualizacija nastave, stručno usavršavanje.

Uvod

Usavršavanjem informacione tehnologije, te njenim mogućnostima primjene na raznim poljima, stvaraju se i uslovi za novi, moderniji način sticanja znanja. Intenzivnija primjena računarske tehnike i informacione tehnologije, nameće nam potrebu sve većeg produblivanja i proširivanja znanja, posredstvom korišćenja računarskih sistema. U primjeni i razvoju informacionih tehnologija, sem uticaja otkrića drugih složenih sistema, a prethodno otkrivenih i primijenjenih, uticaj su imala i tehnička sredstva, metode, tehnike. „Stoga se za informacionu tehnologiju, iako veoma složenu, kaže da je postigla visok stepen razvoja za kraći vremenski period od mnogih drugih tehnologija koje su manje složene.“²² Savremeno okruženje u kom djeca žive treba „premjestiti“ u učionice, što podrazumijeva implementaciju savremenih

¹ Mr Mirko Đukanović, saradnik u nastavi na Filozofskom fakultetu u Nikšiću

² Milošević, M. (2007): *Primena novih informacionih tehnologija u procesu obrazovanja*, (U časopisu: „Pedagoška stvarnost“ LIII, 3/4, Novi Sad, str. 251).

medija (u naš vaspitno-obrazovni sistem) koji će ponuditi znanja i vještine primjenljive budućem tehnološki razvijenom okruženju.

1. Pojam multimedija

Na putevima razvoja informacione tehnologije traganje za primjenom vizuelnih i auditivnih informacija uslovalo je pojavu multimedijalnog komuniciranja koje podrazumijeva prenošenje velike količine različitih vrsta informacija (tekst, crteži, govor, slika i zvuk), kroz jedinstvene računarske mreže. Ovaj način komuniciranja istovremeno angažuje više čula posredstvom audio i video sredstava. Pod samim pojmom multimedija podrazumijeva se bilo koja kombinacija teksta, grafičke umjetnosti, zvuka, animacija i videa koja se koristi pomoću računara, ili na neki drugi elektronski način.³³ Dakle, multimedija podrazumijeva „mogućnost integracije u prenosu različitih formi informacija, povezuje tehničke i softverske dimenzije i omogućava resurse za upravljanje, interaktivnost, kreaciju i komunikaciju“⁴⁴. Cjelishodan multimedijski sistem zapravo nastaje povezivanjem niza kompatibilnih elektronskih sredstava i aplikacija. Sama multimedijaska aplikacija nastaje uspostavljanjem mreže formirane povezivanjem čvorova (kao osnovnih informacionih jedinica), objekata i linkova koji nijesu ništa drugo do homogeno isprepletene strukture veza, koje funkcionišu između niza informacionih objekata.⁵⁵ Elementarni uslov nastanka multimedijске aplikacije zadovoljen je uspješnim uspostavljanjem veze nezavisnih informacionih jedinica.

Integracija audio i vizuelnih komponenti obezbjeđuje efikasniju prezentaciju programskih sadržaja, pospješuje učenje, te donosi zadovoljstvo tokom usvajanja novih informacija. Dakle, multimediji se zasnivaju na kompatibilno i funkcionalno povezanim elektronskim sredstvima i adekvatnim programsko-informacionim aplikacijama, pomoću kojih se simultano mobilizuju različita čula učenika, odnosno njihovih korisnika (*slika br. 1*). „Nesporno je da interaktivni mediji i hipermediji omogućuju nastavniku da relativno brzo i lako povećava efikasnost nastave i učenja.“⁶⁶ Obzirom da su nove tehnologije, sastavni dio mnogih ljudskih djelatnosti, samim tim imaju i uticaja na vaspitno-obrazovnu djelatnost, počevši od predškolskih, pa sve do visokoškolskih ustanova.

³ Vidi: Mijić, Lj. (2009): *Efekte primene multimedije u nastavi biohemije u visokom strukovnom obrazovanju*, „Prirodno-matematički fakultet“, Novi Sad, str. 3.

⁴ Ratković - Njegovan, B. i Bajac, M. (2009): *Multimediji i interaktivnost u školskoj nastavi*, (U Zborniku: *Buduća škola II*), „Srpska akademija obrazovanja“, Beograd, str. 823.

⁵ Vidi: Mijanović, N. (2002): *Obrazovna tehnologija*, DD „Obod“, Cetinje, str. 259.

⁶ Mijanović, N. (2002): *Obrazovna tehnologija*, DD „Obod“, Cetinje, str. 259.

*Slika br.1 : Multimediji*⁷⁷

U uslovima savremeno organizovane nastave, uz primjenu multimedijske tehnologije, učenicima su dostupne raznovrsne baze podataka, koje mogu prema vlastitom interesu konsultovati, analizirati i provjeravati. Učenje posredstvom multimedija kod učenika stvara veću motivaciju za rad, stvara šire mogućnosti izbora raznovrsnih izvora znanja, efikasno dobijanje povratnih informacija, objektivno vrednovanje vlastitog postignuća, sa posebnim osvrtom na prilagođavanje tempa i ritma rada sposobnostima svakog pojedinca.

2. Primjena multimedija u obrazovanju

Nakon uspješne primjene u privredi, tehničko-tehnološki proces sve više nalazi mjesta i u nastavi. Međutim, te promjene u školstvu kasne, čemu su, između ostalog, razlozi nedovoljna obučenost nastavnika za primjenu savremenih medija u nastavnom procesu, kao i u značajnom broju slučajeva izbjegavanje obaveza i odgovornosti koje te promjene nameću. Zapravo, realizujući nastavu Prirode i društva, učitelji imaju višestruku ulogu – voditelji su procesa učenja i razvoja, edukatori, poznavaoци predmetnog programa, planeri, organizatori i realizatori nastavnog procesa, implementatori nastavnih medija, inovatori, partneri su učenicima, roditeljima, poslodavcima, kolegama, te vanjskim saradnicima i članovima raznih timova. Otuda je bitno učiteljevo permanentno usavršavanje, kako bi na što kvalitetniji način „odgovorio“ svim očekivanjima učenika. Cilj stručnog usavršavanja je, između ostalog, sticanje novih saznanja, sposobnosti, navika, kao i nadogradnja stečenog znanja, sve u cilju što kvalitetnije i efikasnije realizacije nastve Prirode i društva, te dostizanje ciljeva koji su predviđeni nastavnim programom.

Uvođenje novina u nastavni proces ne podrazumijeva samo opremanje učionica savremenim nastavnim sredstvima i pomagalicama, već njihovu funkcionalnu upotrebu u nastavi. Funkcionalna upotreba medija, odnosno multimedija u nastavi, podrazumijeva frekventniji protok novih informacija

⁷ <http://mj2387multimedia.wordpress.com> 12.11. 2012.

koje će učenici koristiti. Dakle, u procesu multimedijske interakcije, učitelj više nije jedini izvor znanja, jer dio njegovog neposrednog angažovanja preuzima tehnologija.

Kako je pojava novih komunikacionih tehnologija, odnosno medija, uslovila mnoge promjene u obrazovanju, sam proces učenja ne obezbjeđuje samo angažovanje učenikovih kognitivnih područja, već i voljnih, odnosno psihomotornih sfera. U takvim okolnostima učenik, strpljivije, pažljivije, temeljitije i lakše savlađuje programom predviđene sadržaje, jer je u objektivno povoljnoj situaciji da samostalno posmatra, analizira i otkriva uzročno-posljedične veze i odnose među proučavanim predmetima, procesima i pojavama. Možemo reći da multimediji učeniku približavaju prezentovane sadržaje, nude znatno šire i kvalitetnije mogućnosti u fazi njihovog identifikovanja, shvatanja i usvajanja. Imajući u vidu karakteristike samih sadržaja nastavnog predmeta Priroda i društvo, tj. njihovu kompleksnost, raznovrsnost i sveobuhvatnost, odnosno međusobna prožimanja i povezivanja sa mnogobrojnim oblastima (fizika, hemija, biologija, istorija, geografija...), uočava se neophodnost dostupnosti raznovrsnih baza podataka, u čemu nam umnogome pomažu multimediji. Opravdanosti uvođenja multimedija u nastavni proces ide činjenica da se posredstvom multimedijske tehnologije uspješnije proširuju saznanjani kapaciteti učenika, podiže kvalitet nastave i učenja, odnosno podstiče efikasniji razvoj njegovih individualnih potencijala. Široke mogućnosti izbora medija, odnosno sadržaja i načina rada, doprinose sazrijevanju i osamostaljivanju učenika. Mogućnost praćenja i proučavanja različitih pojava, događaja i procesa, učenike stavlja u situaciju da kvalitetno i sveobuhvatno upoznaju svoje okruženje, kao i stvarnost koja je naposredno nedokučiva našim čulima. Multimediji ne samo da utiču na angažovanje više čula, posredstvom kojih učenici dolaze do različitih saznanja, već istovremeno i podstiču mentalno, psihomotorno i svako drugo angažovanje učenika. Ove okolnosti utiču na pokretanje složenih misaonih procesa, sve u cilju pronalaženja novih, a često i kreativnih pristupa rješavanju datih zadataka, kojom prilikom kod učenika ne dolazi samo do aktiviranja sposobnosti koje se odnose na analizu, sintezu, apstrakciju i generalizaciju, već učenik često treba da pokaže i izvjesnu motoričku spretnost pri obavljanju određenih operacija.

Prethodno pomenute stavke, koje se odnose na pogodnosti, odnosno neophodnosti implementacije multimedija u nastavu Prirode i društva, svakako ne treba da nas navedu na zaključak da razvoj i napredovanje pojedinca obezbjeđuje bilo kakva participacija multimedija. Potrebno je odabrati i stručno pripremiti adekvatan program kako bi se uticalo na maksimalnu angažovanost i kooperativnost svakog učenika. Možemo zaključiti da će se tokom realizacija nastave Prirode i društva primjenom savremenih multimedijskih sistema, stvarati znatno povoljniji pedagoški ambijent, u kom će se efikasnije razvijati individualne kognitivne, afektivne i psihomotorne sposobnosti svakog učenika.

3. Pogodnost multimedija za individualizovani pristup u nastavi

Dominirajuća uloga nastavnika u prenošenju znanja na učenike karakteristika je tradicionalnog školskog sistema, koji se, zahvaljujući ekonomičnosti, sa izvjesnim modifikacijama zadržao i do danas. Nesumnjivo je da se radi o sistemu koji sadrži određene prednosti, ali ne treba zanemariti činjenicu da je kompletan sistem podređen učeniku prosječnih sposobnosti, čime su umnogome zanemarene njegove individualne predispozicije. Slaba interakcija aktera nastavnog procesa, nedovoljna individualna aktivnost, formalizovana, verbalizovana i nedovoljno očigledna nastava, kao i izostajanje povratne informacije, čini da stečena znanja budu manje trajna, a teorija i objektivno okruženje slabo povezani. U takvim okolnostima darovitiji učenici često se dosađuju, dok oni skromnijih sposobnosti, uz velike napore i mukotrpan trud, ne uspijevaju da ispune ni elementarne zahtjeve. Na drugoj strani, individualno vođena nastava često nudi idealne učinke, no imajući u vidu da se radi o nastavi koja podrazumijeva model jedan učenik - jedan učitelj, izvjesno se nameće problem obezbjeđenja dovoljnog broja učitelja, kako bi ovakav vid održavanja nastavnog procesa bio prihvatljiv. Upotreba multimedija u nastavi predstavlja ključ za prevazilaženje pomenute problematike, jer se odlikuje mogućnošću da u realnom vremenu, i na zahtjev učenika, omogući individualizovanu nastavu uz konzistentan nastavni sadržaj prilagodljiv potrebama svakog učenika, a sve u saglasnosti sa postavljenim ciljevima.

Multimediji pružaju mogućnost da se nastavni sadržaji, metode rada, pristup i preostali uslovi, prilagođavaju trenutnim sposobnostima i interesovanjima pojedinaca. Ovo nas upućuje na stvaranja optimalnog pedagoškog ambijenta u kom će sva znanja, čula i stečena iskustva biti maksimalno u funkciji razumijevanja i rješavanja programskih sadržaja. Nastava organizovana pomoću multimedijalne tehnologije ne stvara ambijent u kom će učenicima biti ponuđene isključivo gotove činjenice, definicije, generalizacije i rješenja. Cilj je, zapravo, da učenik sam identifikuje, otkriva, u potpunosti shvati i formuliše navedeno, sve uz konsultovanje raznovrsnih izvora, razmjenu informacija i upotrebu sopstvenog iskustva. Ovakav pristup doprinosi bržem osamostaljivanju učenika, omogućuje pojedincima da putem ličnog, intelektualnog i motoričkog angažovanja, stiču kvalitetna i u praksi primjenljiva znanja i iskustva. Sve navedeno ima za posljedicu sticanje objektivnije slike o sebi i shodno tom saznanju, primjerenije biranje ciljeva, sadržaja, metoda, tempa i načina vlastitog rada i razvoja. Dakle, samo stručno pripremljeni i selektivno odabrani sadržaji, koji će se u nastavi Prirode i društva učenicima prezentovati posredstvom multimedijske tehnologije, obezbijediće i optimalne uslove za racionalnu individualizaciju nastavnog procesa. Individualizacija nastave Prirode i društva posredstvom multimedijalnih komponenti ne samo što stvaraju uslove za samostalniji rad i angažovanost svakog učenika tokom njenog odvijanja, već svoje djelovanje proširuje i izvan tih okvira.

3.1. Individualizacija nastave Prirode i društva

Već smo naglasili da je najveći nedostatak tradicionalnog pristupa nastavi uniformnost, koja podrazumijeva da svi učenici rade na isti način, savladavaju iste programske sadržaje (po redosljedu, obimu i dubini), rješavaju zadatke iste složenosti, te da napreduju istim tempom, kao da među njima ne postoji nikakve bitnije razlike. U posljednje vrijeme brojni teoretičari ukazuju na individualna svojstva učenika koja su ponekad velika i između učenika istog razreda. Poznato nam je da je među učenicima jednog razreda gotovo nemoguće naći dva učenika koji na isti način, istom brzinom i podjednakom efikašnošću uče programom predviđene sadržaje. Iz tog razloga se u okvirima savremeno organizovane nastave teži otkrivanju sopstvenog stila učenja svakog učenika, kako bi svoje vrijednosti ustremio u prevazilaženju vlastitih slabosti. Do pravog uspjeha se ne stiže „tumaranjem“ unaprijed zacrtanim putevima, već individualnim naporima učenika, pri čemu se ide putevima koji odgovaraju njegovoj sopstvenosti.

Individualizacija nastave se može definisati kao princip koji „obavezuje školu i nastavnike da nastavne ciljeve, sadržaje, metode, odnose i pomoć u nastavi prilagođavaju učeniku, da otkrivaju, uvažavaju i razvijaju naučno priznate razlike među učenicima i da nastoje da grupno poučavanje i učenje što više individualizuju i personalizuju, da učeniku omoguće relativno samostalno i samoinicijativno učenje usklađeno sa društvenim i opštim zadacima nastave, da podstiču sopstveno stvaralačko mišljenje učenika i priznaje originalnost njegove ličnosti, da potpomažu njegove hobije, želje i potrebe, iako one nemaju opšti značaj“.⁸⁸ Obavljajući svakodnevne poslove u nastavi, praktičari (učitelji) su zapazili da razlike među učenicima postoje u pogledu intelektualne, socijalne, kao i emocionalne zrelosti, pri tom ukazujući na značaj navika, znanja, motivacije i drugih osobina stečenih u porodici, predškolskim ustanovama, sredstvima informisanja, te široj društvenoj sredini. Takođe se zapaža da su pojedini učenici po nekim svojim osobinama sličniji učenicima starijih razreda, dok su, po drugim, daleko ispod nivoa svog uzrasnog prosjeka.

Na neophodnost individualnog pristupa u nastavi Prirode i društva ukazuje i činjenica da priroda sposobnosti učenja kod svih učenika nije ista. Ona se manifestuje kroz razumijevanje nastavnih sadržaja, reprodukovanje nastavnog gradiva, primjenu usvojenih znanja u praksi, stvaralačku prirodu nastavnih saržaja, te kreativno rješavanja problema.⁹⁹ Možemo reći da postoje brojne razlike među učenicima istog uzrasta, te da se te razlike ispoljavaju u različitim formama nekog određenog svojstva, ili formama većeg broja svojstava, oko čega su saglasni kako istraživači, tako i nastavnici praktičari.

⁸⁸ *Pedagoška enciklopedija, 1* (1989): „Zavod za udžbenike i nastavna sredstva“, Beograd, str. 265.

⁹⁹ Vidi: Vasilijević, D. (2007): *Uticao individualizovane nastave na kvalitet znanja o prirodi*, „Učiteljski fakultet Užice“, Užice, str. 57-58.

Predmet brojnih razmatranja i istraživanja vezanih za individualne razlike među učenicima su, prvenstveno fizička svojstva učenika (koje je najlakše uočiti), zatim opšte i posebne intelektualne sposobnosti, emocionalne i motivacione karakteristike, crte ličnosti, stilovi učenja, nivoi znanja, brzina napredovanja, itd. Pored navedenih razlika među učenicima, predmet ozbiljnih rasprava su i druga svojstva učenika, kojima istraživači i nastavnici pridaju različit značaj.

Iz navedenih razloga proizašli su zahtjevi za individualizacijom nastave, odnosno njeno prilagođavanje individualnim mogućnostima, potrebama i interesovanjima učenika. Zahtjevi za individualizacijom nastave nijesu ideje koje se vezuju isključivo za savremene događaje i potrebe. Još je krajem XIX vijeka P. Search razvio sistematičan plan za prilagođavanje nastave individualnim razlikama među učenicima, da bi F. Burk razradio materijale za individualizovanu nastavu. Ove ideje prihvatio je, dalje razvijao i unapređivao C. Woshburne, koji je i osnivač plana poznatog kao Vinetka plan. Istovremeno sa razvijanjem Vinetka plana, H. Parkhurst razvila je Dalton Plan. Početkom XX vijeka individualizacija je postala potreba velikih razmjera, što je posljedica demokratizacije škole koja je vodila ubrzanom povećanju broja učenika. Novonastalo okruženje samo je snažnije podstaklo potrebu za drugačijim, savremenijim i efikasnijim oblicima i postupcima nastavnog i obrazovnog rada. Individualizovanje nastave, zapravo, znači uzimanje u obzir različitih tipova učenika, odnosno razlika među njima, usklađivanje i variranje metoda i postupaka pedagoškog djelovanja shodno tim razlikama, te pomaganje učenicima kako bi napredovali vlastitim tempom i mogućnostima. Radi se, dakle, o prilagođavanju didaktičkih postupaka i aktivnosti učenika, pri čemu se imaju u vidu njihove individualne osobenosti, težnje, mogućnosti, kao i podsticanje kreativnosti u cilju njihovog razvoja. „Osnovni cilj individualizacije je *poučiti učenike učenju, formirati kod njih pozitivnu motivaciju za rad, osloboditi potencijalne sposobnosti svakog učenika.*“¹⁰ Potencijalne sposobnosti proizilaze iz same ličnosti, razvijaju se posredstvom vaspitnih, obrazovnih i drugih procesa, dok se sama individualizacija manifestuje u dinamičnoj razmjeni uticaja između učenika i njegovog ambijenta. Individualni pristup podrazumijeva konkretizovanje opštih ciljeva obrazovanja skladno uzrasnim i individualnim karakteristikama učenika, pri čemu nastavnik prepoznaje i razija „jače“ strane učenikove ličnosti, istovremeno koristeći njihovo prethodno znanje, spretnost i mogućnost, kako bi kod učenika razvio nove oblasti znanja i interesovanja.

Škola u epohi naučno-tehnološke revolucije mijenja svoje funkcije i fizionomije, sve se više približavajući realnim društvenim, privrednim, te pedagoškim zahtjevima. Modernizacija nastave i obrazovanja podrazumijeva njenu individualizaciju, te danas niko ne osporava neophodnost individualnog pristupa svakom učeniku i značaj primjene individualizovane nastave. Međutim,

¹⁰ Đorđević, J. (2009): *Individualizacija i inoviranje nastave i učenja u školi 21. veka*, (U časopisu: „Pedagoška stvarnost“, br. 7-8, Beograd, str. 676).

pitanje sporenja jeste – da li individualizovana nastava u cjelini treba da zamijeni postojeći razredno-predmetno-časovni sistem, ili, pak, treba težiti modifikaciji i usavršavanju, uklanjajući slabosti tradicionalne nastave.

Savremeno organizovana nastava Prirode i društva treba da pokloni veliku pažnju „originalnosti“ djeteta, pri čemu je zadatak učitelja da stvori uslove koji će pomoći učeniku da otkrije i razvija sopstvene intelektualne i stvaralačke potencijale. Na ličnost učenika ne treba gledati sa aspekta statičnosti i nepromjenljivosti, već sa aspekta dinamičnosti, pri čemu će se kod učenika razvijati svojstva poput: radoznalosti, potrebe za aktivnošću, za istraživanjima (izvođenjem ogleda, odnosno eksperimenata i sl.), te posmatranje nepoznatog. Već smo naveli da se sadržaji inkorporirani u program predmeta Priroda i društvo odlikuju heterogenošću, te se u okvirima ovog predmeta pomenutoj problematici treba posvetiti posebna pažnja. U uslovima savremeno organizovane nastave Prirode i društva treba primjenjivati metode koje će omogućavati da se pasivno transformiše u aktivno, te preferirati metode koje pospješuju otkrivanje novih znanja i njihovu primjenu u praksi. „U savremenoj školi biće sve izrazitije učenje *interdisciplinarnih sadržaja*, kao i veština razumevanja i predviđanja složenih odnosa.“¹¹¹¹

Kako se područja znanja brzo šire, postaju složenija, međusobno zavisna, osjeća se sve veća potreba za multidisciplinarnim sagledavanjem i rješavanjem zadataka i problema iz oblasti Prirode i društva. Svemu tome treba dodati stremljenja pojedinih eksperata da se pronađu i razrade nova temeljna ishodišta koja će biti elastična i fleksibilna u strategiji savremenih pretpostavki neophodnih promjena u predmetu Priroda i društvo. Izvjesno je da se savremeno organizovana nastava predmeta Priroda i društvo ne može zamisliti bez upotrebe savremenih medija, koja racionalizuju i intenziviraju njen proces. To se odnosi kako na savremena sredstva, tako i na štampane materijale koji se primjenjuju tokom realizovanja programskih sadržaja.

Tendencija savremenog obrazovanja ide u pravcu sagledavanja učenika kao jedinstvenog subjekta, koji se ne mjeri sa ostalim učenicima, niti se stavlja u istu ravan vršnjaka od kojih se očekuje da posjeduje iste sposobnosti. Učenik, shodno svojim mogućnostima i interesovanjima, ostvaruje obrazovnu djelatnost, te se prilikom razmjene saznanja nadograđuje na sopstveni doživljaj, dok sa ostalim učenicima, zajedničkim usmjerenim aktivnostima, teži dosezanju dometa do kojeg nijedan od njih (isključivo uz sopstvene resurse), ne bi mogao doći. Otuda multimedijalni pristup nastavnom predmetu Priroda i društvo podrazumijeva korišćenje više izvora informacija, kako bi se na zadovoljavajući način stiglo do programom previđenih ciljeva.

Racionalnom primjenom multimedijske tehnologije u kvalitetno organizovanom procesu nastave Prirode i društva učenik strpljivije, pažljivije,

¹¹ Dorđević, J. (2009): *Individualizacija i inoviranje nastave i učenja u školi 21. veka*, (U časopisu: „Pedagoška stvarnost“, br. 7-8, Beograd, str. 680).

temeljitiije i lakše savlađuje čak i najteže obrazovne sadržaje. On je u uslovima ovako organizovanog nastavnog procesa u situaciji da samostalno posmatra, analizira i otkriva uzročno-posljedične veze i odnose među predočenim nastavnim sadržajima. Dakle, imperativ je, posredsvom implementacije multimedija u nastavni proces, osposobiti pojedinca za primjenu stečenog znanja, kako u nastavnim, tako i u svim drugim životnim situacijama.

4. Promjena položaja nastavnika i učenika u savremeno organizovanoj nastavi

Već smo nagovijestili da ostvarivanje postavljenih vaspitno-obrazovnih ciljeva, u uslovima savremeno organizovane nastave, ne treba svoditi samo na participaciju savremenih multimedijalnih sistema i druge informaciono-tehnološke opreme. Neophodno je, uz materijalno-tehničke pretpostavke, obezbijediti stručnog, dobro motivisanog i solidno didaktičko-metodički osposobljenog nastavnika. Nesporno je da se uloga nastavnika u procesu savremeno organizovane nastave razlikuje u odnosu na onu koja mu je bila namijenjena u uslovima tradicionalno organizovane nastave (*šema br.1*).

Šema br.1: : Nastavnik i učenik u savremenoj nastavi

Mogućnosti koje pruža interaktivna multimedijaska prezentacija nastavnog gradiva, učitelja obavezuju da pri koordinisanju više faktora i novih vještina učenja otvori mogućnost usavršavanja sopstvenih vještina. „U novim okolnostima uspešan nastavnik je **voda mišljenja**, stručni konsultant, partner na zajedničkom zadatku.“¹² Savremena informaciona multimedijaska tehnologija od nastavnika sve uspješnije preuzima neke rutinske poslove u procesu neposredne realizacije

¹² Ratković – Njegovan, B. i Bajac, M. (2009): *Multimediji i interaktivnost u školskoj nastavi*, (U zborniku: *Buduća škola II*), „Srpska akademija obrazovanja“, Beograd, str. 829.

nastave, ali mu zato u gotovo svim drugim fazama obrazovnog procesa daje nove i složenije funkcije. Međutim, sama postignuća pojedinih učenika, odnosno odjeljenja kao cjeline, ne zavise samo od njihovih sposobnosti, raspoloživih medija i motivacije za rad, već i od umješnosti učitelja da u datim uslovima ostvari maksimalne efekte. Ukoliko se prilikom pripreme, kreiranja i primjene multimedijalnih obrazovnih komponenti insisitira na figurativnom oponašanju učitelja, a sve vodi ka simulaciji atmosfere u učionici tradicionalnog tipa, neminovno je da će takav splet okolnosti doživjeti neuspjeh. Dakle, kvalitet nastave i njeni krajnji efekti umnogome zavise od stručnosti, inventivnosti, motivacije i entuzijazma učitelja, koji je bio i ostao najodgovorniji nosilac kako nastavnog, tako i sveukupnog vaspitno-obrazovnog rada.

Participacija savremene multimedijske tehnologije u procesu individualnog angažovanja i razvoja intelektualnih potencijala učenika, uslovljena je transformacijom nastavnog sistema. To podrazumijeva stvaranje vaspitno-obrazovnog ambijenta u kom će se obezbijediti sticanje znanja uz učešće svih učenikovih sazajnih čula. U tako organizovanom ambijentu učenik lakše bira i konsultuje različite izvore znanja, izučava sadržaje koji ga posebno interesuju, te prilagođava, oblike i stilove rada vlastitim sposobnostima i interesima. Savremeno organizovana nastava Prirode i društva ne treba striktno da se zasniva na reproduktivnim aktivnostima, već je učitelj taj koji treba da podstiče i razvija kritičku i kreativnu stranu učenikove ličnosti, sve u cilju bolje pripremljenosti za samoobrazovanje koje u vremenu ubrzanog tehnološkog razvoja postaje neophodnost.

U uslovima savremeno organizovane nastave, potpomognute multimedijima, putevi, sredstva i zahtjevi trebaju se prilagoditi sposobnostima i potrebama svakog učenika. U fazi planiranja nastave i učenja, učitelj je u poziciji da na različite načine izloži i predstavi globalni programski okvir predmeta. Učitelj bi trebao i da pokaže razumijevanje za individualne potrebe učenika u smislu uvažavanja posebno ispoljenog interesa za produbljivanje, proširivanje ili raznovrsnije načine obrade pojedinih tema.

Zaključak

Izvjesno je da će se u budućnosti realizacija nastavnih sadržaja iz predmeta Priroda i društvo realizovati na modifikovaniji način u odnosu na tradicionalni, što će reći da će učenici postati aktivniji činiooci koji sami biraju tempo, način i količinu znanja koje usvajaju. Svemu tome značajno će doprinijeti implementacija multimedija koja nudi znatno bogatije sadržaje u odnosu na okruženje koje karakteriše tradicionalna nastava. Otuda možemo reći da se uloga učitelja u vaspitno-obrazovnom procesu (organizovanom uz primjenu multimedija) bitno mijenja i transformiše, prelazeći iz sfere predavanja, odnosno posredovanja nastavnog sadržaja, ka sferi pripreme i organizacije nastave. Dakle, učitelj je sve više organizator, programer, istraživač, dijagnostičar,

te konsultant, a sve manje predavač i ispitivač. Obzirom da multimedijalno interaktivno okruženje stvara uslove konsultovanja različitih izvora i baza znanja, učitelj gubi ulogu osnovnog i jedinog izvora znanja.

Savremeno organizovanu nastavu Prirode i društva karakteriše snažan upliv savremenih medija, odnosno multimedija, što ima za posledicu efikasnije dostizanje predviđenih ciljeva. Sve nam to ukazuje da nastavu Prirode i društva treba organizovati što cjelishodnije, te se čini da je njena modernizacija, zasnovana na individualizaciji, jedno od prihvatljivih rješenja. Kako nastavni sadržaji Prirode i društva obuhvataju različite naučne oblasti, to nam donosi velike mogućnosti primjenjivanja modela zasnovanih na naučno priznatim razlikama među učenicima, kojim putem se nastavni sadržaji prilagođavaju individualnim interesovanjima, predispozicijama, motivaciji i drugim osobenim specifičnostima.

Nastava Prirode i društva treba da kod svakog učenika stvori pozitivnu atmosferu za rad, otkrije učenikove intelektualne i stvaralačke potencijale, te obezbijedi uslove u kojima će najbolje napredovati. Dakle, sve prethodno pomenuto učeniku obezbjeđuje okolnosti u kojima će se uz stručni nadzor i pomoć učitelja proces nastave kreirati i prilagođavati učenikovim potrebama, sklonostima i sposobnostima.

Literatura

– Bandur, V. (1991): *Savremene tendencije u vrednovanju rada učenika*, (U časopisu: Pedagogija, br. 1-2, Beograd, str. 9-14).

– Vasilijević, D. (2007): *Uticao individualizovane nastave na kvalitet znanja o prirodi*, „Učiteljski fakultet Užice“, Užice.

– Đorđević, J. (2009): *Individualizacija i inoviranje nastave i učenja u školi 21. veka*, (U časopisu: Pedagoška stvarnost, br. 7-8, Beograd, str. 676).

– Lazić, S. (2007): *Masovna kultura, masovna komunikacija i masovni mediji u interakciji sa procesom obrazovanja*, (U časopisu: Pedagoška stvarnost, br. 1-2, Beograd, str. 39).

– Mandić, D. (2007): *Osposobljenost učitelja za korišćenje internet tehnologija*, (U zborniku : Didaktičko-metodički aspekti promena u osnovnoškolskom obrazovanju), „Učiteljski fakultet“, Beograd, str.150-162.

– Mijanović, N. (2002): *Obrazovna tehnologija*, DD „Obod“, Cetinje.

– Mijić Lj. (2009): *Efekte primene multimedije u nastavi biohemije u visokom strukovnom obrazovanju*, „Prirodno-matematički fakultet“, Novi Sad.

– Milošević. M. (2007): *Primena novih informacionih tehnologija u procesu obrazovanja*, (U časopisu: Pedagoška stvarnost LII, 3/4, Novi Sad, str. 249-266).

– *Pedagoška enciklopedija, I* (1989): „Zavod za udžbenike i nastavna sredstva“, Beograd.

–Ratković - Njegovan, B. i Bajac, M. (2009): *Multimediji i interaktivnost u školskoj nastavi*, (U Zborniku: Buduća škola II), „Srpska akademija obrazovanja“, Beograd, str. 822-836.

–<http://bib.irb.hr/datoteka/471033.Zadar09.pdf> 21.05.2013.

–<http://mj2387multimedia.wordpress.com> 12.11.2012.

THE USE OF MULTIMEDIA IN TEACHING SCIENCE AND SOCIETY

Abstract:

Multimedia has been given increasing emphasis as an important precondition for the improvement of learning and teaching efficiency, even though the effectiveness does not depend solely on multimedia used as a teaching aid which is the result of technical developments. It depends on many other factors, too. This article emphasizes the need for introducing multimedia in the teaching of nature and society, especially in terms of individualization of teaching. It also stresses the need for professional development of teaching staff that must undergo proper training to be able to implement of modern media in the teaching process. Finally, multimedia very much affects the roles of teacher and students.

Key words: multimedia, modern teaching, individualized instruction, professional development.

Nada ORBOVIĆ¹
Dragica MIJANOVIĆ²

PRIMJENA INFORMATIKE (Adobe Photoshop i AutoCAD) U NASTAVNOM PREDMETU GEOGRAFIJA

Rezime:

U ovom radu pokušaćemo da predstavimo široku primjenu Adobe *Photoshopa* i *AutoCADa* u geografiji kao i šta ti računarski programi omogućavaju geografima.

Ovaj rad treba shvatiti kao pomoć geografima i kartografima za obradu postojećih kao i za izradu novih karata, odnosno za njihovo prikazivanje i pripremu za štampu, ali i za pripremu karata za digitalizaciju korišćenjem nekih drugih programa koji kombinuju rastere formirane u Adobe *Photoshopu* i vektorske podatke (koordinatni sistem), formirajući tako bazu podataka u programu kao što je *AutoCAD*.

Ključne riječi: geografija, računari, Adobe *Photoshop*, *AutoCAD*

Uvod:

Geografija je kompleksna nauka koja proučava prirodne i društvene pojave i procese u geoprostoru, kao i veze i odnose između njih. Iako geografija nije jedina nauka o Zemlji, ona je praktično jedina povezujuća nauka između prirodnih i društvenih disciplina, s tim što se, kao na predmet proučavanja, fokusira na geografski omotač, uslovno rečeno Zemljinu površinu kao najslabiji i najuniverzalniji sistem naše planete. Zadatak geografije kao nauke je sveobuhvatna analiza geografskih pojava i procesa, te uzročno-posljedičnih veza i odnosa, kao i zakona i zakonomjernosti što proizlaze iz njih.

U posljednje vrijeme nezamjenjiv alat geografa-kartografa je računar.

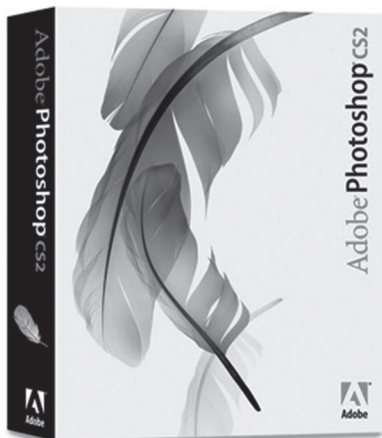
Većina geografa-kartografa sad koristi različite računarske grafičke programe za pravljenje i uređivanje karata, kao što su Adobe *Photoshop*,

¹ Nada Orbović, profesorica informatike, OŠ „Luka Simonović“ - Nikšić

² Doc. dr Dragica Mijanović, Filozofski fakultet, Nikšić

AutoCAD, AutoCAD Map, GIS itd. Ovi računarski programi omogućavaju integrisanje, skladištenje, uređivanje, analizu i prikaz geografskih karata kao i vezivanje baza podataka za geografske karte.

Primjena Adobe Photoshopa u Nastavnom predmetu Geografija

Adobe Photoshop, program za obradu slika, veoma koristi mnogim naukama u njihovom proučavanju, a jedna od njih je geografija.

Adobe Photoshop izuzetno koristi geografiji, jer uz pomoć toga programa mogu da se vrše razne obrade – manipulacija s kartama i stvaranje specijalnih efekata na geografskim kartama. Geografske karte veoma su značajne za proučavanje predmeta geografije, jer karta predstavlja umanjenju sliku zemljine površine.

Adobe Photoshop sadrži veliki broj opcija za obradu slika koje se koriste u geografiji, kao što su:

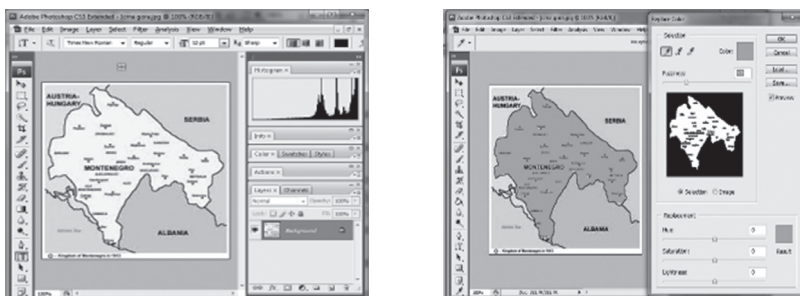
- Promijena veličine karte – alatke Image Size
- Promjena podloge i smještanje karte u odnosu na podlogu – alatka Canvas Size
- Selektovati, kopirati dio karte i prebaciti ga na drugu kartu – alatke Polygonal Lasso Tool ili Magnetic Lasso Tool, Copy/Paste
- Isjeći dio karte – alatka Crop Tool
- Transformacija karte – alatka Transform (Scale, Rotate, Skew, Distort, Perspektive)
- Filtriranje fotografije odnosno karte – alatka Filter (Artistic, Blur, Distort, Noise, Render, ...)
- Korekcija kontrasta i osvjetljenja – alatka Image Adjustments Brightness/Contrast
- Podešavanje oštine karte – alatka Sharpen Tool
- Zamjena boje na karti – alatka Image Adjustments Replace Color
- Retuširanje karte – alatka Clone Stamp Tool
- Unošenje teksta na karti – alatka Horizontal Type Tool, Vertikalni Type Tool
- Spajanje dvije ili više karata ili djelova karata kako bi napravili novu kartu za određeno područje – kombinacija rada sa Layerima, alatke Crop Tool i alatke Move Tool
- Korekcija karte – alatka Auto Levels i mnoge druge mogućnosti.

Sada ćemo pogledati nekoliko karti obrađenih u programu Adobe Photoshop i na njima ćemo jasno vidjeti koje su korekcije vršene.

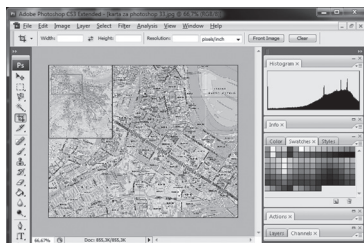
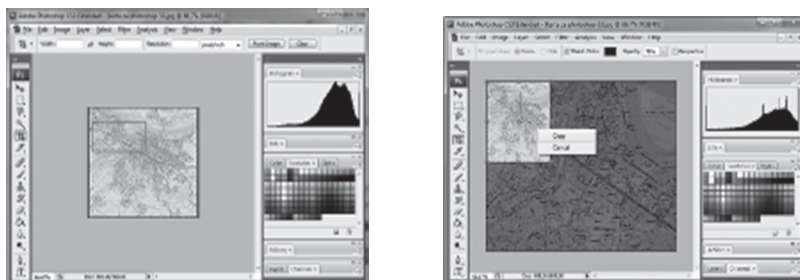
1. Ako je vaša karta presvijetla, potamnite je u paleti Brightness / Contrast

2. Ako želite da promijenite boju selektovanom dijelu karte, koristite alatku Image Adjustments Replace Color

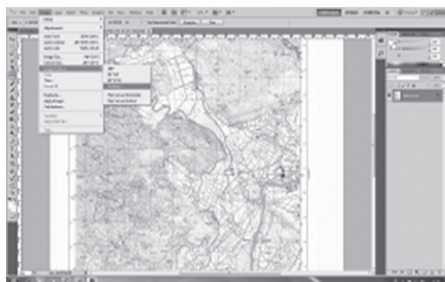

3. Ako želite da isječete dio karte koristite alatku Crop Tool

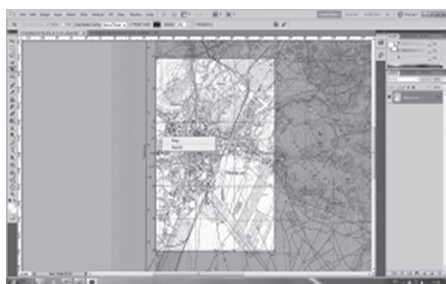
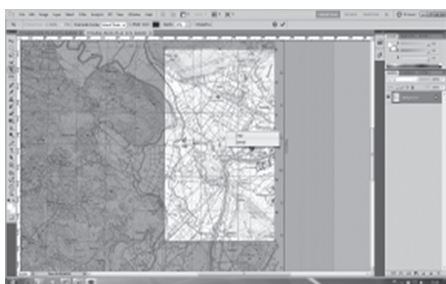

4. Ako želite da napravite novu kartu koja zahvata područje prikazano na dvije ili više karata:

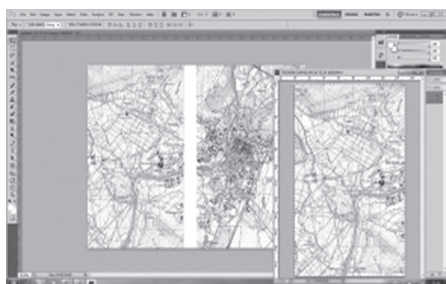
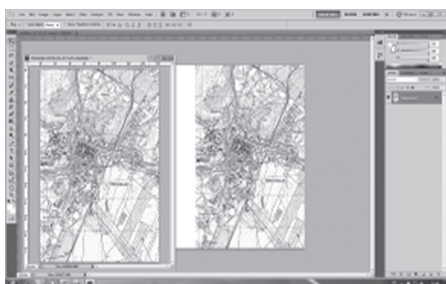
- otvorite karte koje želite spojiti
- koristeći alatku Ruler Tool, a zatim Image, Image Rotation, Arbitrary, izravnajte karte po ivicama koje se spajaju

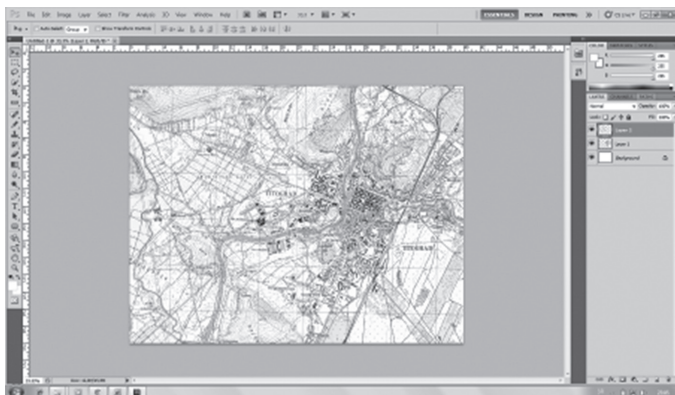
- zatim koristeći alatku Crop Tool isijecite djelove karata koje treba spojiti

- zatim otvorite novi crtež (File - New) kome ćete podesiti odgovarajuću veličinu i rezoluciju
- koristeći opciju Select All, a zatim alatku Move Tool prenesite isječene djelove karata (kropovane) na novi crtež

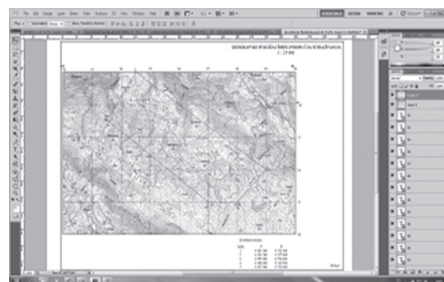
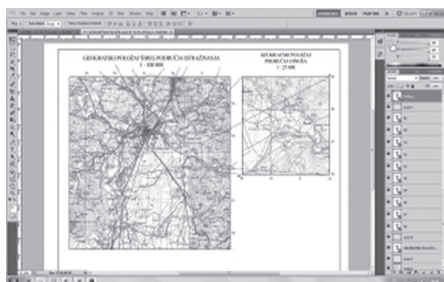

· isječene djelove karata spojite koristeći alatku Move Tool, pri čemu treba voditi računa da je moguće pomjerati samo dio karte koji se nalazi u selektovanom Layeru (treba da bude uključena opcija Window - Layer ili desnim klikom na karti koju želite pomjerati selektujte Layer).

5. Ako želite, isječeni dio karte ili spoјenu kartu, dalje možete obrađivati dodavanjem:

Naslova, Legende, Gaus-Krigerove mreže i koordinata, kao i ograničavanje određenog područja koristeći razne opcije kao što su Pencil Tools, Horizontal Type Tool, Move Tool...

Adobe Photoshop je rasterski program i kao takav služi za prikazivanje i obradu slika (geografskih karata). Kvalitet slike (karte) zavisi od rezolucije, odnosno broja piksela po jedinici površine (pixels/inch; pixels/cm), što se može podesiti korišćenjem komande *Image, Image Size*.

Kao što se vidi Adobe Photoshop ima široku primjenu u geografiji i kartografiji za obradu postojećih kao i za izradu novih karata, odnosno za njihovo prikazivanje i pripremu za štampu, ali i za pripremu karata za digitalizaciju korišćenjem nekih drugih programa koji kombinuju rastere formirane u Adobe Photoshop i vektorske podatke (koordinatni sistem), formirajući tako bazu podataka. Takvi programi su AutoCAD i mnogi drugi.

Primjena AutoCADa u Nastavnom predmetu Geografija

AutoCAD je najmoćniji softverski proizvod za crtanje i projektovanje na personalnim računarima koji koristi i većina geografa – kartografa.

Neke od oblasti primene AutoCADa su:

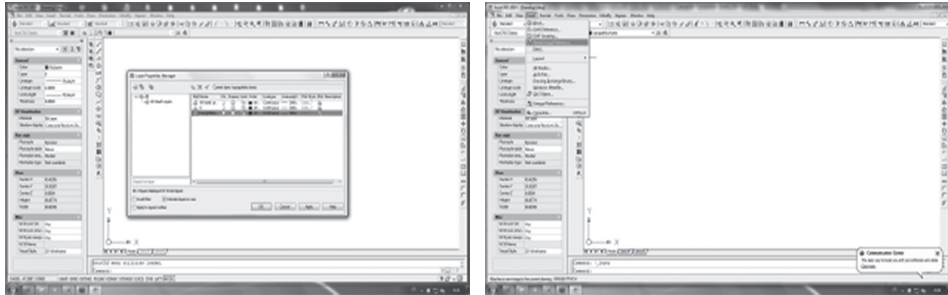
- Izrada topografskih i geografskih karata
- Grafovi i druge vrste predstava matematičkih funkcija
- Arhitektonski crteži svih vrsta
- Dijagrami toka i organizacione šeme
- Ponude i prezentacije
- Grafikoni svih vrsta
- Crteži iz oblasti elektrotehnike, građevinarstva, mašinstva i geologije

Sve što crtamo u AutoCADu vezano je za vektorsku grafiku, tj. pozicije tačaka na crtežu označavaju se u odnosu na Dekartov pravougli koordinatni sistem (kod 2D crteža, svaka tačka je definisana X i Y koordinatom). Rastojanje između dvije tačke se izražava u „AutoCAD jedinicama“, koje predstavljaju mjerne jedinice internog karaktera. Na primjer u kartografiji se tretiraju kao realna mjera od 1m (1unit=1m). Te karakteristike AutoCADa omogućavaju „georeferenciranje“ topografskih i geografskih karata, što je u najvećoj mjeri zaslužno za široku primjenu AutoCADa prilikom izrade i digitalizacije karata. Georeferenciranje podrazumjeva smještanje rasterskog oblika karte u važeći koordinatni sistem, tako da je svaka tačka na karti predstavljena realnim koordinatama X i Y. Georeferenciranje omogućava preklapanje više karata koje čak u rasterskom obliku mogu biti i u različitim razmjerama. Podatke sa preklapljenih karata je moguće kombinovati tako da se formiraju nove tematske karte koje sadrže određenu bazu podataka. Naprimjer moguće je preklopiti topografsku kartu sa kartom izohijeta, pedološkom kartom, geološkom kartom, kartom gustine naseljenosti itd.

Kako su osnovi AutoCADa prikazani u mnogobrojnoj stranoj i domaćoj stručnoj literaturi, cilj ovog rada je da prikaže samo neke najbitnije funkcije toga softvera koje se koriste u geografiji. Te funkcije će biti prikazane na nekoliko sljedećih primjera.

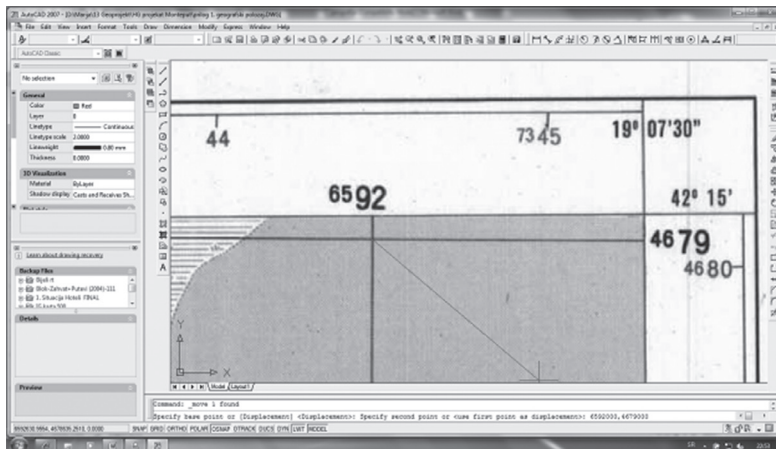
1. Georeferenciranje karte

U okviru novog crteža otvoriti novi lejer predviđen za topografsku kartu. Zatim koristeći opciju Insert Raster Image Reference u okviru zone padajućih menija uvezite kartu (raster).

Uvezeni raster (kartu) je potrebno uvećati ili umanjiti da jedna AutoCAD jedinica (unit) iznosi 1m, tako da najprije treba odrediti za koju veličinu se karta uvećava ili umanjuje. To se može uraditi tako što se izmjeri rastojanje na karti za koje znamo realno rastojanje na terenu, koristeći opciju *Distance*. Naprimjer, zna se da je između susjednih linija koordinatne mreže na karti 1 : 25 000 realno rastojanje na terenu 1000 m. Tu vrijednost realnog rastojanja na terenu treba podijeliti sa vrijednošću koja je izmjerena na karti, i tako se dobije scale factor. Karta se selektuje a zatim koristeći opciju Scale uveća ili smanji za dobijeni scale factor. Zatim se karta pomjera u važeći koordinatni sistem. Za to je potrebno da imamo jednu tačku sa poznatim koordinatama.

Karta se selektuje, uključujući se komanda *Move*, kursorom miša se klikne na tačku sa poznatim koordinatama i zatim se na komandnoj liniji upišu koordinate odvojene zarezom (npr. 6592000, 4679000) i komanda se završava klikom na *Enter*.

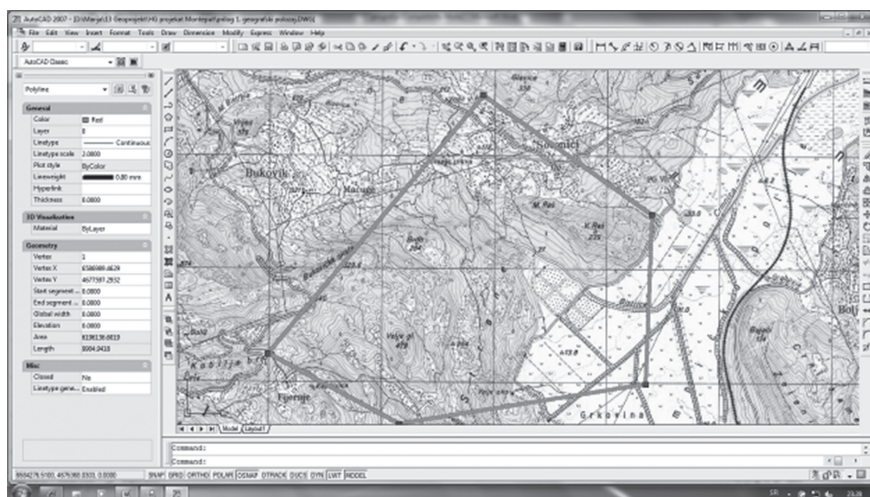
Georeferenciranjem podaci sa karte dobijaju vektorski oblik, odnosno svaka tačka na karti je predstavljena realnom vrijednošću u okviru koordinatnog sistema. Kretanjem kursora miša za svaki tačku se u donjem lijevom uglu ispisuju koordinate.

2. Preklapanje više karata

Formiranjem novih lejera moguće je uvesti i preklopiti veći broj tematskih karata. Koristeći opcije u okviru alatke Draw Order reguliše se koja će karta biti na vrhu odnosno vidljiva. Sa ovih karata mogu se precrtavati potrebni podaci tako da se formira nova karta.

3. Određivanje dužina i površina na karti

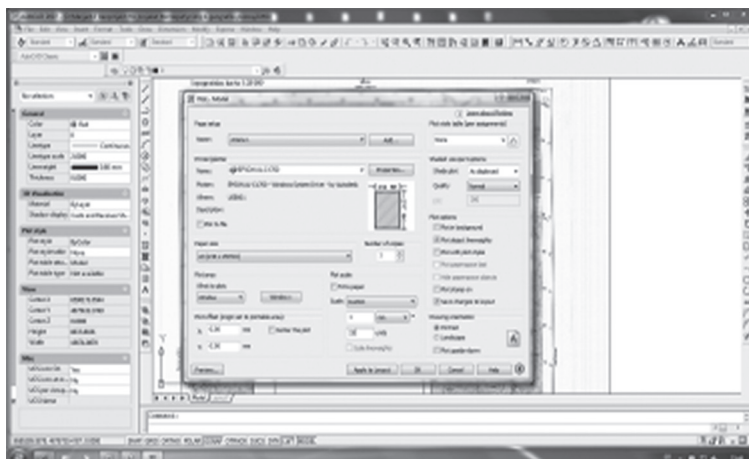
Na georeferenciranoj karti vrlo lako se određuju dužine između određenih tačaka ali i površine određenog područja. Dovoljno je samo okonturiti područje koristeći alatku Polyline, selektovati liniju konture i u okviru prozora Properties, odnosno Area pročitati vrijednost izraženu u kvadratnim metrima. Ove mogućnosti AutoCADa se često koriste u geografskim proučavanjima, naprimjer pri analizi hidrografske mreže, gdje se lako odredi dužina svih vodotokova u slivu, kao i površina sliva.

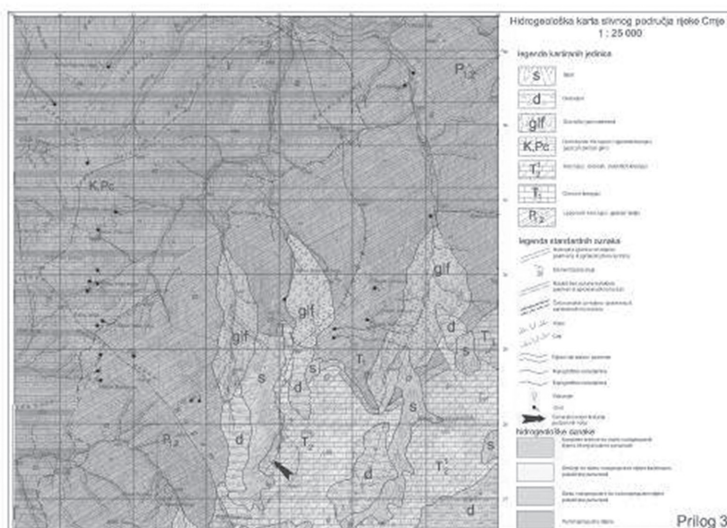
4. Određivanje razmjere prilikom štampanja

Štampanje katre se vrši upotrebom komande Plot, gdje se odabere štampač, veličina papira (A3, A2 ili se formiraju nove dimenzije u zavisnosti od mogućnosti štampača) i upotrebom komande Window selektuje se objekat odnosno područje koje se štampa, a zatim se u okviru prozora Plot Scale podesi razmjera. Razmjera u AutoCADu predstavlja odnos 1 mm/inča (u zavisnosti od podešavanje) na odštampanoj karti i 1Unit, odnosno na georeferenciranim

kartama 1m na terenu (jer je 1m=1Unit). Ako kartu treba štampati u razmjeri 1 : 25 000, podesi se da je 1mm=25 Unit, odnosno 1mm=25m što predstavlja 1 : 25 000. Ako se neki plan treba štampati u razmjeri 1 : 1000, treba podesiti da je 1mm=1Unit, itd.

Na sledećoj slici prikazana je karta koja je urađena u AutoCAD softverskom paketu tako što je preklapljena topografska karta 1 : 25 000, Geološka karta 1 : 100 000, a zatim su nanešeni podaci koji su dobijeni na osnovu novih istraživanja.

Osnove digitalne kartografije, načini izrade digitalnih karata, skeniranje i digitalizacija karata, vrste digitalnih zapisa – rasterski, vektorski i izrada karata, kartograma, kartodijagrama se može odraditi do savršenstva u programima kao što su: Adobe Photoshop, AutoCAD i mnogi drugi.

Literatura

- Klain K. (2005.) *Adobe Photoshop7*; Internet Biznis Centar - Podgorica
- Egić V., Gambiroža D. (2004.) - *Adobe Photoshop*; Računarska Grafika - Beograd
- Rakić P. (2010.) *AutoCAD*, PC knjiga - Beograd;
- Bonham-Carter, G. F. (1994.): *Geographic Information Systems for Geoscientists: Modelling with GIS* - New York;
- <http://www.planetbalkan.net/forum/index.php?topic=1294.0>
- http://www.pmf.unizg.hr/geog/o_geografiji/geografija_upitnik
- <http://www.am.unze.ba/cdp/pdf/DosicArnelaFilteri.pdf>
- http://kb2.adobe.com/community/publishing/904/cpsid_90430/attachments/Nau%C4%8Dite_Adobe_Photoshop_CS5_smallest.pdf
- <http://www.topogis.rs/resenja/>
- <http://www.planetbalkan.net/forum/index.php?topic=1294.0>

IMPLEMENTATION OF INFORMATION SCIENCE IN GEOGRAPHY TEACHING (Adobe Photoshop and AutoCAD)

Abstract:

This paper attempts to introduce widespread use of Adobe Photoshop and AutoCAD in Geography teaching and show benefits of mastering of such software for geographers.

This paper's goal is to enable geographers and cartographers to deal with present maps and produce new ones or for their presentation and layout preparation for printing. It may also be helpful for the preparation of maps for digitalization by using other programs that combine grids created in Adobe Photoshop and vector data (coordinate system), forming a database program such as AutoCAD.

Key words: Geography, Computers, Adobe Photoshop, AutoCAD

Mr Jelena PERUNOVIĆ-SAMARDŽIĆ

UČENJE NA DALJINU - ON LINE UČENJE – REALNOST ILI ŽELJA

Rezime:

Učenje na daljinu u vijeku u kojem živimo više ne spada u domen naučne fantastike, polako je zahvatilo sve pore obrazovanja, kako neformalnog tako i formalnog. Imperativ 21. vijeka predstavlja korišćenje interneta u svim oblastima društva.

Učenje na daljinu ili on line učenje možemo definisati kao izvođenje obrazovnog procesa uz pomoć informacijsko-komunikacijske tehnologije. U slobodnom prevodu, to znači da je to učenje koje se odvija preko računara, za koje nam je potreban internet i u mogućnosti smo da učimo s bilo kojeg mjesta i u bilo koje vrijeme. Učenje se može odvijati putem pisanog teksta, govora, videa ili testova. Mnogi nemaju vremena za dodatne kurseve, seminare i odlazak na fakultet zbog posla, porodičnih i drugih obaveza ili su jednostavno fizički onemogućeni da pohađaju vrstu obuke koju žele. Stoga je ovo izvrsna prilika koja omogućuje sticanje znanja iz sopstvenog doma. Tokom cijelog učenja u interakciji smo sa svojim predavačem. Ovakav način usvajanja znanja najčešće nam pruža razna informatička znanja, škole stranih jezika ili određene obrazovne ustanove koje mogu naplaćivati svoje usluge, a da na kraju obuke dobijete sertifikat.

Ključne riječi: učenje na daljinu, online učenje, informacijsko-komunikacijske tehnologije, informatička znanja, internet

Učenje na daljinu – on line učenje – distance learning – eLearning

Učenje na daljinu, on line učenje ili distance learning program (DLP), kako se u nas ustalio termin – po starom dobrom običaju – engleski naziv, postao je hit tema. Svi programi edukacije koji se danas prezentuju, obavezno sadrže i komponentu učenja na daljinu. Svi edukatori koji drže do sebe značajno klimaju glavama u znak podrške ovom novom obliku edukacije. Ali, kada zagrebemo ispod površine i kada se počne istraživati ko zaista ima stvarni program učenja na daljinu, tada se suočavamo s drugom stranom medalje. Učenje na daljinu

uz primjenu računara i interneta veoma je razvijeno s one strane Atlantika, u SAD, a što se ide istočnije, to se broj stvarnih programa smanjuje. Znači li to da je učenje na daljinu još uvijek nedostižni san u postsocijalističkim zemljama Europe i Balkana? Ne, nikako, ali tome se pitanju treba pristupiti studiozno, temeljno i što je najvažnije, prilagoditi ga tehničkim i materijalnim mogućnostima regije.

U Crnoj Gori, do sada, nema još ni jedan program ovog vida učenja na daljinu, nema ni akreditovanog program koji bi nam omogućio učenje na daljinu – on line učenje, a da je verifikovan i da se na osnovu njega može dobiti validan sertifikat ili potvrda.

Učenje na daljinu je:

o omogućavanje pristupa materijalima za učenje, skriptama, multimedijalnim prezentacijama i ostalim obrazovnim resursima preko interneta, uz kontinuirano testiranje, provjeru znanja na svim nivoima, elektronsku komunikaciju sa profesorima i drugim polaznicima kursa;

o upotreba ICT (informaciono-komunikacione tehnologije) u svrhe učenja;

o približavanje i spajanje interneta i učenja ili internetom omogućeno učenje;

o sticanje znanja i vještina na osnovu informacija i uputstava dostavljenih primjenom različitih informacionih tehnologija i ostalih formi učenja na daljinu;

o formalizovan sistem podučavanja i učenja posebno kreiran da bude funkcionalan na daljinu upotrebom elektronske komunikacije;

o postupak približavanja obrazovnih resursa – obezbjeđivanje uslova učenja, za više različito udaljenih mjesta od učionice, škole ili centra u multimedijalnom obliku.

Kao što vidite širok je pojam učenja na daljinu .

U svijetu danas ima više od 130 miliona učenika sistema studija na daljinu, a taj broj se svakog časa mijenja u korist ove vrste učenja.

Godišnja stopa rasta broja polaznika procenjeno je da iznosi oko 20%.

Na učenje na daljinu utroši se godišnje više od 23 milijarde dolara na svjetskom nivou. Ti fascinantni podaci mijenjaju se svakim danom, jer se broj polaznika neprestalno povećava. Učenje na daljinu kao način sticanja novog znanja, usavršavanja, specijalizacije, prekvalifikacije, praćenja trendova u oblastima interesovanja ili rada, posebno je prilagođen čovjeku današnjice. Podaci koji otkrivaju rast i primjenu učenja na daljinu, ma koliko da su iznenađujući, oslikavaju realnu potrebu savremenog čovjeka i doba u kojem živi, a ono je doba znanja.

Učenje na daljinu pokazalo se kao jedini način učenja koji omogućava uspješno ovladavanje znanjem iz različitih oblasti pojedincima i grupama,

na svakom mjestu i u svako vrijeme. Korisnici učenja na daljinu nalaze se po cijelom svijetu iz privatnog i društvenog su sektora, od studentske preko radne populacije pa do posebnih grupa.

Učenje na daljinu je izazov i sredstvo za poboljšanje i unapređivanje obrazovnih procesa, kao i jedan od temelja za nove i bolje načine upravljanja znanjem. Intenzivno uvođenje informacionih tehnologija u obrazovne procese postao je prioritet modernih visokoobrazovnih institucija širom svijeta.

Načini i mogućnosti korišćenja

Različite su mogućnosti na raspolaganju onima koji učestvuju u ovakvom načinu sticanja znanja. Tako su u upotrebi nastavni materijali, štampani materijali (udžbenici, priručnici, knjige sa vježbama i dr.), zvučni i video zapisi, multimedijalni zapisi, komunikaciona sredstva – telefon, audio i video konferencije – komunikacioni kanali – pošta, fiksna telefonija, radio, TV, ISDN, različite i digitalne specijalizovane veze.

Najrasprostranjeniji oblici učenja na daljinu su: korišćenje e-maila, World Wide Weba, telekonferencija i videokonferencija.

o *E-mail* ili *elektronska pošta* kao način razmjene informacija ima karakteristike brze distribucije, mogućnost slanja dokumenata i grafičkog materijala na jednu ili više adresa, učestalu komunikaciju između učenika i nastavnika. Takođe, ona se može čitati kada i koliko puta to želimo i imamo mogućnost čuvanja.

o *WWW* spada u najpopularnije i najbolje metode prikazivanja nastavnih sadržaja.

S obzirom na to da pored teksta sadrži i druge multimedijalne elemente (kao što su animacija, muzika, video, grafika) sa razlogom se može smatrati uzbudljivim i interaktivnim. Web stranice moguće je redovno ažurirati, može ih posjećivati više korisnika istovremeno, ali im se može i potpuno ili djelimično ograničiti pristup.

o *Telekonferencija* uključuje živu komunikaciju pojedinca i grupa ili nastavnika i učenika istovremeno, mjesto i vrijeme su ograničeni ali je moguće snimiti i koristiti ih kasnije. Međutim mali broj ustanova poseduje opremu i tehnologiju koja je za to potrebna.

o *Videokonferencija* kao najpoznatiji i najčešći oblik telekonferencije omogućava brže i jednostavnije prezentovanje sadržaja nastave gostujućeg nastavnika nego što bi to bilo realnim gostovanjem pa su veće uštede vremena i novca, učenici savladavaju komunikacijske i menadžerske vještine, a vizuelna povezanost učenika utiče na veću motivisanost.

Postoje dva modaliteta učenja na daljinu:

o *Sinhroni* – nastava se odvija u stvarnom vremenu (videokonferencije, chat, e-mail)

o *Asihroni* – ne zahtijeva simultano učestvovanje učenika i nastavnika što znači da učenici sami mogu birati kada će usvajati pojedine sadržaje. Učenje na daljinu je nesumnjivo moćan instrument unapređivanja nastave i procesa obrazovanja.

Kojim terminima se obilježava

Kada se govori o učenju na daljinu često je u upotrebi niz termina: Distance Learning, Distance Training, Distance Education, eLearning (e-Learning, „e“Learning), Online (On-line) Education, Virtual Instruction, Virtual Education, Virtual Classrooms, Electronic Classroom, Blended Learning...

Shvatanje ovih termina kao sinonima nije slučajno. Svima njima zajedničko je da pretpostavljaju proces učenja u kojem su izvor znanja i primalac fizički udaljeni i u kojem je njihov odnos posredovan primjenom ICT-a, a pojedinačno oslikavaju nijansiranje opcija unutar samog procesa učenja na daljinu.

Kada i kako je počelo da se primjenjuje

Učenje na daljinu nastalo je mnogo prije nego što bismo i mogli pomislili. Naravno, ne u obliku u kojem ga mi danas poznajemo i koristimo, ali ono je imalo istu ulogu – prevazići fizičku udaljenost zarad prenošenja znanja.

Pionir učenja na daljinu bio je Isaac Pitman, učitelj stenografije. On je primijenio učenje na daljinu u radu sa svojim studentima još 1840. godine u Engleskoj. Zadavao im je da prepisuju kratke poruke iz Biblije i vraćaju mu na pregled poštom. Održavao je komunikaciju sa studentima širom zemlje i podjednako uspješno im prenosio znanje. Takav način obučavanja studenata, preteča današnjeg učenja na daljinu, pokazao je odmah svoju kvalitativnu, ekonomičnu, pragmatičnu i slobodniju stranu u odnosu na tradicionalne metode i primjenu.

Kako je istorijski teklo primjenjivanje i ko su bili prvi korisnici

Učenje na daljinu se na početku svog razvoja primarno upotrebljavalo korišćenjem poštanskog sistema pružajući mogućnost obrazovanja ljudima koji su bili spriječeni da prisustvuju nastavi u klasičnim školama.

Tako je prvi stepen razvoja učenja na daljinu bio ustvari Correspondence Learning. Koristile su ga žene zbog isključenosti iz programa institucionalnog obrazovanja koje je tada bilo namijenjeno samo muškarcima, zatim, zaposleni građani koji su bili na radnim mjestima tokom održavanja nastave i oni koji su živjeli isuviše daleko od obrazovnih centara. Otkriće radija, 1920. godine, i dolazak televizije, 1940. godine, podstaklo je razvoj novih mogućnosti za učenje na daljinu. Novim medijima, putem kojih se i obrazovni program emitovao, slušateljstvo se proširilo do nemjerljivih granica.

Učenje na daljinu dobija time potpuno drugačiju dimenziju i postaje već nezaobilazan način saznavanja. Komercijalizacijom interneta čitav proces učenja na daljinu biva olakšan, obogaćen većom ponudom

specijalističkih programa i stepenom slobode koju imaju korisnici u izboru programa, kao i načina pohađanja.

Kada je i gdje učenje na daljinu dobilo institucionalno priznati status

Univerzitet u Londonu, 1859. godine, prvi je univerzitet koji je ponudio stepen ili rang obuke za učenje na daljinu, zasnovan na njegovom spoljašnjem programu.

Drugi pionir u institucionalizovanju ovog vida edukacije bio je Univerzitet u Južnoj Africi, koji je uveo Correspondence Education kurseve prije 1946. godine. Najveći Distance Education univerzitet u Velikoj Britaniji, Open University, postoji od 1969. godine. U Nemačkoj je sličan otvoren 1974. godine, Fern Universität u Hagenu.

Širom svijeta danas postoji više institucija, najčešće pod nazivom Open University, na engleskom ili u prevodu, a po uzoru na davno nastali Otvoreni Univerzitet u Engleskoj, koji primarno ističu značaj učenja na daljinu.

Kada je riječ o obrazovanju, većina ljudi se obrazuje kroz osnovne i srednje škole i fakultete. Postoji mnogo slučajeva kada nijesmo u mogućnosti naći kurs ili seminar onoga što nas zanima. Ako je to prije možda i predstavljalo problem, danas, kroz raširenost interneta to se mijenja. Zato možemo ući u svijet interneta, koji je nepresušni izvor informacija.

Prednosti online učenja

Mnogi učenici i studenti su oduševljeni učenjem na daljinu. Iz različitih razloga. Prvi razlog koji većina njih ističe je taj što ne moraju biti fizički prisutni na određenoj lokaciji. Bez obzira na društvene, ekonomske, vjerske, etničke ili fizičke i mentalne razlike učenika virtualne škole daju svima istu priliku da postignu i dostignu svoj puni potencijal.

Kao prednosti učenja na daljinu navodi se smanjenje prostornih i vremenskih ograničenja. Učenici mogu da uče od kuće a da se školuju u drugom mjestu. Kod učenja na daljinu ne gubi se vrijeme u putu do škole i nazad. Time se smanjuju troškovi prevoza i smještaja. Učenje na daljinu predstavlja izazov, a dostupnost učenja je osigurana, ono omogućava stalno učenje i profesionalno usavršavanje. Ovakvo učenje nam omogućava stalno učenje (lifelong learning) i profesionalno usavršavanje, učestvovanje u najkvalitetnijim ili najprestižnijim programima – učenik može pohađati barem neke kurseve na kvalitetnim institucijama ili koje drže poznati stručnjaci bez promjene mjesta boravka. Praktičan rad sa različitim tehnologijama stiču se ne samo informacije o onome što se uči, nego i dodatna znanja i vještine o korišćenju različitih tehnologija, omogućuje se polazniku da postigne i zadrži nivo „pismenosti za 21. vijek“. Ono nam omogućava samostalno učenje i interakciju a i nastavnici uče od učenika koji samostalno traže izvore informacija.

Na internetskim stranicama pojedinih davalaca takvih usluga pišaće da li možemo pristupiti besplatno ili trebamo platiti određeni iznos. Ali i ako

nemamo novca naći ćemo mnoge besplatne stranice koje nam mogu pomoći da usvojimo novu vještinu. Prednost ovakvog učenja je to što možemo sami izabrati područje koje nas zanima. Sve ono što smo htjeli, sada imamo priliku naučiti. Prednosti e-učenja su brojne. Često takvi kursevi omogućavaju korisnicima nadoknađivanje gradiva koje su zbog obaveza propustili, što je, po pravilu, najveći problem kod standardnih kurseva. Takođe, korisnicima se omogućuje da uče vlastitim tempom, na mjestu i u vrijeme koje im odgovara.

Nedostaci online učenja

Naravno da ovakav koncept ima i svojih nedostataka. Najčešće se navodi izostanak socijalnih kontakata među učesnicima jer pojedinci nijesu navikli na takvu izolovanost pa se dešava da odustaju. Kontakt uživo i sa nastavnikom i sa ostalim polaznicima nije prisutan kod učenja na daljinu što može predstavljati problem za neke korisnike koji nijesu navikli na takve oblike rada. Zbog takve izolovanosti pojedinaca potreban je visok stepen aktivnosti i discipline polaznika kako oni ne bi odustali od kursa.

Jedan od problema kod učenja na daljinu je upravo visok stepen odustajanja polaznika (eng. high dropout rate) što se nastoji riješiti uvođenjem podrške polaznicima putem tutora ili mentora. Tutor je nastavnik ili asistent koji prati napredovanje polaznika, podstiče ga u radu i pomaže mu pri eventualnim problemima s kojima se susreće.

Nedostaci se vezuju i za tehnologiju. Nisu svi u mogućnosti da posjeduju odgovarajući računar i da poznaju u dovoljnoj mjeri korišćenje istih. Frustrirajuće mogu uticati zastoji, kvarovi i loša internet veza. Treba imati na umu da nam velike problem mogu praviti virusi i eventualni upadi hakera.

Potrebna je velika motivacija učenika koji je nekad i u situaciji da samostalno procjenjuje svoju potrebu za učenjem. Veće je opterećenje nastavnika u samostalnoj pripremi nastavnih sadržaja jer je potrebno uložiti duplo više vremena nego za klasično učenje.

Problem za neke polaznike može predstavljati i korišćenje tehnologije koju još dovoljno ne poznaju. Vrlo često je potrebno uložiti dodatno vrijeme da bi se, pored sadržaja koji se uče, savladala i tehnologija pomoću koje se oni nude polaznicima.

Stepeni obrazovanja putem učenja na daljinu

Razvoj on line učenja u svijetu danas je dostigao jednu od prelomnih tačaka. Veliki broj svjetski priznatih visokoškolskih ustanova u svom programu studija kao obavezani izbor savremenog načina obrazovanja primjenjuju ovu kategoriju učenja, kao ozbiljno organizovane programe koje karakteriše veliki broj polaznika (podaci za 2003. godinu prema Američkoj asocijaciji za učenje na daljinu, ukazuju na oko 3.000.000 studenata koji primenjuju neku od formi on line učenja u svom

obrazovanju. Nabrojaćemo samo neke od najznačajnijih institucija koje primenjuju on line učenje u svom obrazovnom programu: u SAD to su National Technological University, Western Governors University, University of Phoenix, California Distant Learning Program, Columbia Network for Engineering Education, u Evropi The International Council for Open and Distance Education – Oslo, United Kingdom Open University, Virtual University Enterprises, University for Industry itd.

Uvođenje obrazovanja na daljinu možemo sagledati i kao evolutivan razvoj novog načina obrazovanja. Učenje na daljinu odnosno „distance learning“ ujedno je izazov i oruđe za poboljšanje i unapređenje obrazovnih procesa kod nas i jedan je od temelja za nove i bolje načine upravljanja znanjem.

Danas su u svijetu, posebno u SAD-u, aktuelni svi nivoi obrazovanja putem učenja na daljinu. Od viših škola i koledž kurseva, preko bečelor, master, dospecijalističkih i doktorskih programa polaznici imaju mogućnost izbora da li će nastavu pohađati na tradicionalan način ili on line putem.

Posmatrajući rad 1000 obrazovnih ustanova širom SAD-a, Alfred P. Sloan Foundation je otkrila da pored tradicionalnog načina učenja, učenje na daljinu ili on line učenje omogućava:

- o 65% srednjoškolsko obrazovanje online putem
- o 63% fakultetsko obrazovanje online putem
- o 44% nudi Master online program
- o 43% pruža specijalistički online program.

Zaključak

Iako učenje preko interneta za sad ne uživa, barem u Crnoj Gori, toliku popularnost kao u drugim zemljama, možemo konstatovati kako ovaj oblik učenja definitivno nudi mnogo uz relativno malu finansijsku investiciju. Strani jezici i poznavanje raznih računarskih programa sve se više i više traže pa sada, uz računar s pristupom internetu i malo volje, možemo mnogo toga naučiti i bez ulaganja novca.

Ustanovljeno je da on line učenje u virtuelnom obrazovanju zahtijeva ispunjenje velikog broja standarda i uslova koja obrazovna ustanova mora zadovoljiti kako bi implementirala ovaj savremeni oblik učenja. Otuda se takve škole prvo javljaju u ekonomski razvijenijim društvenim sistemima. Ono što je ustanovljeno takođe je da su primjeri dobre prakse iz svjetskih iskustava vrlo kvalitetno sprovedeni u visokom obrazovanju i to kroz vrlo rigorozne standarde koje ustanova mora ispuniti da bi bila akreditovana za on line učenje. Sve veći je broj ustanova koje su akreditovane, što znači da su ispunile ove standarde, a samim tim i sve pohvale treba uputiti nastavnom kadru koji se u vrlo kratkom

roku prilagodio ovom načinu rada i uopšte osposobio za ispunjenje svih uslova da bi se korisnicima izašlo u susret i u smislu on line učenja.

Donosimo zaključak da sa online predavanjima možemo uštedjeti mnogo vremena na pripremanju, putovanju kao i na samom prepisivanju. Takođe bi mogli da napomenemo još jednu veliku prednost što online predavanja možete da pratite odakle god poželite . Dovoljno je samo da imate internet i dobru volju i da probate budućnost učenja.

Literatura

–Cavanaugh, C. (2009) Virtual Schooling Standards and Best Practices for Teacher Education, JI. of Technology and Teacher Education

–Ćukušić, M., Jadrić, M.(2012) “E-učenje: koncept i primjena”, Školska knjiga, Zagreb

–Jadrić, M., Ćukušić, M., Lenkić, M. (2012) “E-učenje: Moodle u praksi”, EFST, Split.

–Manić. D. (2003) Didaktičko-informatičke inovacije u obrazovanju, Beograd

–Nikolić, Z. (2005) Komunikacione tehnologije , Fakultet za industrijski menadžment, ICIM plus – Izdavački centar za industrijski menadžment plus, Kruševac

–Patrick, S. and Powell, A. (2009) A Summary of Research on the Effectiveness of K-12 Online Learning, International association for K-12 online learning

–Radosav, D. (2008) E-learning & ODL Tehnologije , Banja Luka

–Tabor, Sharon W. (2007) Narrowing the Distance: Implementing a Hybrid Learning Model“ Quarterly Review of Distance Education (IAP) 8 (1): 48–49

–www.elearningguild.com/publications/index.cfm?id=3&selection=doc.539

–www.pil-vb.net/kursevi/elektronsko-ucenje-instrukcioni-dizajn/lekcija-prva/elektronsko-ucenje-i-ucenje-na-daljinu/

–www.itdesk.info/hr/

–www.link-elearning.com/linkdl/elearning/eLearning.php

–www.clio.co.yu/b-plus/Edukacija.pdf

–www.elitesecurity.org/t167770-Ucenje-Na-Daljinu

–www.it-akademija.com

–www.e-learning.com

–www.obrazovnokreativnicentar.com

DISTANCE LEARNING – ONLINE LEARNING – REALITY OR DESIRE

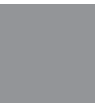
Abstract:

Distance learning in our Age is no more a Science Fiction. It is gradually implemented in all pores of education, formal and non-formal. 21st Century imperative is the use of Internet in all human activities.

Distance learning or Online learning may be defined as the delivery of curriculum through Information- communication technology. In free translation, meaning that the learning that takes place over a computer and for which we need Internet connection and we can learn at any place or any time we deem appropriate. Learning can take different forms, written text, speech, video or tests. Many people do not have time for additional courses, seminars or attending lectures at the faculty, because of work, family or other duties or they can not approach learning they wish due to physical distance. Distant learning overcomes such difficulties and one can acquire knowledge and skills from his home. It also provides interaction with our lecturer. Widely spread Distance learning uses are IT, foreign language courses etc. There are education institutions that offer online learning courses of different sort and grants certificates to learners upon successful course completion.

Key words: Distance learning, online learning, information-communication technologies, information knowledge, Internet

ПРЕГЛЕДИ, ОСВРТИ, КОМЕНТАРИ

Svetlana ČABARKAPA¹

OMAŽ MIRKU KOVAČU

Sloboda je na kraju krajeva san o neposlušnosti
(M. Kovač)

Često je u svojim djelima opisivao smrt. I najčešće joj se rugao. Čini se da je prezrivo-šaljivi ton oca na samrtničkoj postelji o kome piše u romanu *Uvod u drugi život* odredio i njegov odnos prema potonjem životnom koraku. Umro je u Zagrebu 19. avgusta, a sahranjen u Rovinju 24. avgusta.

Mirko Kovač nosio je svoj literarni krst kao mnogi velikani književnosti. Uz Danila Kiša i Borislava Pekića, sa kojima je drugovao, smatra se piscem koji je oblikovao i hrabro ušao u izazove postmodernih tendencija. Oспораван, kritikovan, optuživan, vrijeđan, nepoželjan, slijedio je sebe i išao svojim putem. Potpuno određen književnošću i književnim stvaranjem kao sudbinom postao je slavljén, nagrađivan. Ostao je svoj, slobodan i „neposlušan“ i danas je crnogorski, hrvatski, bosansko-hercegovački i srpski pisac.

Moje interesovanje za stvaralaštvo Mirka Kovača davnašnje je. Još kao student slušala sam kako o njemu nadahnuto govori profesor crnogorske književnosti, sada pokojni profesor Slobodan Vujačić. To je bilo ranih osamdesetih godina i upravo je bio izašao Kovačev roman „Uvod u drugi život“. Profesor je već tada uvidio snagu Kovačeva neobičnog i dekonstruišućeg pripovjedačkog postupka i predvidio mjesto koje će sebi obezbijediti u literaturi: „Zamislite, on je napisao roman koji je *laboratorija jednog pisca* i iznosi na vidjelo sve detalje o tome kako stvara. I mene je unio u taj roman. Ima tamo i mnogo erotskih slika i detalja i ja ga pitam: - A, jadan ne bio, što ćeš ti reć majka i sestra kad to budu čitale?“

¹ Svetlana Čabarkapa je profesor književnosti i književni kritičar. Radi kao samostalni savjetnik – lektor u Ministarstvu prosvjete.

Odmah sam pronašla roman i čitala ga vrlo pažljivo. Ta me je knjiga „zarobila“. Kao i sve knjige koje je M. Kovač napisao.

Mirko Kovač danas je markatna ličnost literature koja objedinjuje exjugoslovenske prostore. Djela su mu prevedena na desetak jezika, dobitnik je čitavog niza književnih nagrada. Kad sam prije nekoliko godina odlučila da se vratim istraživanju književnosti i naučnom radu znala sam da se vraćam Mirku Kovaču i romanu „Uvod u drugi život“. Tražila sam knjigu u Biblioteci „Radosav Ljumović“ i tamo mi je rečeno da su imali jedan primjerak, ali da im nije vraćen (tako da mu se gubi svaki trag); u Centralnoj narodnoj biblioteci „Đurđe Crnojević“ na Cetinju imali su samo jednu knjigu – muzejski primjerak; prijateljica mi je rekla da je imala, ali ju je nekome dala – ne sjeća se kome.

Sama sam pronašla Kovačeve knjige. Pružile su mi uzbudljivu čitalačko-kreativnu avanturu, koja me provela kroz duhovni „Nevidio“ njihovog postmodernog toka u kome je relativizirano i dekonstruirano sve, i prostor i vrijeme, narativni model i pripovijedni tok, kao i izukrštni diskurzivni planovi.

Mirko Kovač spada u one pisce koji su u svom literarnom vijeku doživjeli i preživjeli mnogo toga. Piscu, umjetnici uopšte i u mirnim vremenima i u potpuno uređenim društvima ne žive ustaljenim, spokojnim životom jer nijesu obični ljudi koji svakog jutra idu na posao, popodne se vraćaju, ručaju, spavaju na sofi u dnevnoj sobi. Oni su, poznato je svima, posebna bića, uznemirene i ustreptale duše kojima je dato da vide stvari dalje i dublje od njihove pojavnosti i fizičkog oblika.

Rođen (26. decembra 1938) u selu Petrovići u Crnoj Gori, Mirko Kovač odgajan je u patrijalnom duhu, u krševitom i surovom ambijentu rodnog kraja na crnogorsko-hercegovačkoj granici. Otišao je u Beograd na studije i prepustio se životnom pozivu pisca. Nosio je u sebi postojanost crnogorskog krša i suptilnu mediteransku dušu. Znao je kako će pisati, tačno je znao koji je njegov put u literaturi. Vrijeme je pokazalo da je to izvanredan, neponovljiv i posve originalan način pisanja. Utemeljio je postmoderne tendencije koje su književnost toga doba transformisale u duhu savremenih tokova evropske književnosti.

Crnogorska književnost ponosi se M. Kovačem koji u njenim savremenim tokovima, kao i u ukupnosti, zauzima markantno mjesto. Stvaralački aktivan više decenija, sve do same smrti, ostvario je djelo pozamašnog obima i širokog žanrovskog dijapazona. Autor je više romana, zbirki pripovjedaka, drama, filmskih scenarija, eseja. Nije navršio sedamdeset pet godina i nije bilo vremena da završi roman *Vrijeme koje se udaljava*.

Njegova prva knjiga proze *Gubilište* (1962) izazvala je oštre reakcije kritičara u vremenu socijalističkog realizma i optužen je za stvaranje „mračne slike svijeta“. Roman *Moja sestra Elida* izlazi 1965, a *Životopis Malvine Trifković* 1971. godine. Preveden na engleski, francuski, italijanski, holanski, mađarski i švedski jezik, *Životopis Malvine Trifković* dramatisovan je i izveden na sceni Ateljea 212 u Beogradu. U Zagrebu izlaze romani *Ruganje s dušom*

(1976) i *Vrata od utrobe* (1978), za koji pisac dobija NIN-ovu nagradu kritike. *Vrata od utrobe* je roman složenih postmodernih tehnika sa tematikom rodnog kraja na granici Crne Gore i Hercegovine kao pišćevom opsesivnom temom i smatra se najboljim Kovačevim romanom. Roman *Uvod u drugi život* objavljen je 1983, a u Sarajevu 1995. izašao je roman *Kristalne rešetke* (za koji pisac kaže da je njegov najbolji roman).

Zbirka novela *Rane Luke Meštrevića* (za koju je dobio nagradu *Milovan Glišić* koja mu je naknadno oduzeta) objavljena je 1971. godine, a dopunjeno izdanje izašlo je 1980. godine. Pripovijetka iz te zbirke *Slike iz porodičnog albuma Meštrevića* nagrađena je *Andrićevom nagradom*. Zbirka pripovjedaka *Nebeski zaručnici* za koju je pisac dobio nagradu BIGZ-a objavljena je 1987. godine.

Knjiga eseja *Evropska trulež* (1986) nagrađena je NIN-ovom nagradom. Dopunjeno izdanje je izašlo u Zagrebu 1994. godine pod nazivom *Evropska trulež i drugi eseji*. Knjiga publicističkih tekstova *Bodež u srcu* objavljena je u Beogradu 1995. godine, a sa Filipom Davidom Kovač je 1986. objavio *Knjigu pisama*.

Sarajevska *Svjetlost* je 1990. u šest tomova objavila *Izabrane knjige* Mirka Kovača. Zagrebačka *Fraktura* izdala je 2008. godine *Djela Mirka Kovača u kompletu* koji se sastoji od osam knjiga: *Isus na kožu, Vrata od utrobe, Kristalne rešetke, Ruže za Nives Koen, Uvod u drugi život, Rujanje s dušom, Malvina i Grad u zrcalu*. Za to izdanje pisac je kazao da je „testamentarno izdanje“.

U književnom opusu Mirka Kovača dramska ostvarenja imaju posebno mjesto. Drame „Lažni car Šćepan Mali“ i „Danilo“ izvedene su u Crnogorskom narodnom pozorištu.

Kovač je autor scenarija za filmove: *Mali vojnici, Lisice, Okupacija u 26 slika, Pad Italije, Tetoviranje*. Pisao je TV i radio-drame. Djela su mu prevedena na engleski, francuski, njemački, italijanski, švedski, holandski, poljski, mađarski i druge jezike.

Švedski PEN centar dodijelio mu je 1993. godine internacionalnu nagradu *Tuholski*, a *Herderovu nagradu* za književnost dobio je 1995. godine. Najviša crnogorska književna nagrada *Njegoš* Mirku Kovaču dodijeljena je 2009. za knjigu pripovjedaka *Ruže za Nives Koen*.

Prestižnu hrvatsku nagradu *Kiklop* za životno djelo Mirko Kovač dobio je 2012. godine. U obrazloženju Upravnog odbora *Kiklopa* za životno djelo navodi se da je „Mirko Kovač jedan od najistaknutijih, najprevođenijih i najsvestranijih suvremenih pisaca, koji od 1991. živi i radi u Hrvatskoj. (...) Kovačevo cjelokupno djelo, ponajprije romani, polazeći od lokalnih tema, redovito dosežu univerzalno značenje, a sam je Kovač, poetičkom podlogom opusa te vlastitim, moralno i književno uvjetovanim izborom nezanemariv dio hrvatske kulture.“²

² *Pobjeda*, 28. oktobar 2012.

Povodom crnogorske književne nagrade *Stefan Mitrov Ljubiša*, koju je takođe dobio 2012. godine, pisac je kazao:

„Nagrade mi u ovim godinama više i nijesu potrebne, ali su neka vrsta barometra koji oslikava društvo i ja ih tako doživljam.“³

Svjestan univerzalnosti svog djela koje nadvisuje i prevazilazi lokalno i nacionalno Kovač je istakao da mu se desilo ono što nije mogao ni da zamisli:

„Nezamislivo je bilo da me 90-ih godina u Hrvatskoj prihvate i kao hrvatskog pisca, a od svojih književnih početaka, vezan sam za hrvatsku kulturu i pisce od kojih sam učio, poput Ranka Marinkovića, Tina Ujevića, Miroslava Krleže i drugih.“⁴

Pisac takođe kaže da svojevremeno nije mogao ni da očekuje afirmaciju u rodnoj Crnoj Gori:

„Bilo je nezamislivo (...) da uopšte prođem kroz Crnu Goru, a kamoli da dobijem nagradu. Tada sam, srećom, dobijao nagrade u Stokholmu i Beču. To je pozicija koju sam sebi izborio.“⁵

Kao materija od koje se tvori književno djelo jezička je esencija Kovačevog stvaranja fluidna, nepredvidljiva, specifična. Za svoj jezički izraz koji ima više lica pisac kaže: „Nemam dojam da sam u jeziku nešto mijenjao. Jezik je mene mijenjao.“⁶

Niko nije ravnodušan na jezik Mirka Kovača, ni oduševljene pristalice ni ogorčeni kritičari. Ovi drugi mu zamjeraju što je napustio ekavicu i prešao na ijekavski model hrvatskog jezika. Čitaoci i poštovaoci njegovih knjiga osjećaju prelaženje s jednog na drugi idiom kao prirodnu raznolikost koja pruža nove estetske domete i doživljaje.

Mirko Kovač se elegantno i nesmetano kreće kroz ekspresivne i stilske nijanse i osobenosti crnogorskog, srpskog i hrvatskog jezika, razumijevajući jezik kao jedno, opšte, zajedničko biće, kome različitosti gode i doprinose njegovoj punoći i bogatstvu.

Oporost rodnog ambijenta, sivilo crnogorskog krša i bogat punoćom značenja i posebnom leksikom toga kraja, jezik M. Kovača mijenjao se, oplemenjivao, usvajao, dodavao, oblikovao, kao matica koja silnom snagom svoga toka stalno mijenja korito. Oni koji su u stanju da vide cjelinu sagledaće i uživati u moćnoj snazi rijeke Kovačevog jezika, a oni koji jedino mogu da vide detalje, i elemente cjelosti, lišeni deduktivnih sposobnosti – vidjeće samo rukavce rijeke!

Ovaj fluidni jezički izraz Kovačev nije dio nekakvog eksperimenta, kojima je pisac hrabro sklon, kad je u pitanju sam književni postupak, već prosto potreba da se ispriповijedano, napisano stapa sa ambijentom, ljudima i

³ *Dnevne novine*, 31. decembar, 2012, broj 429.

⁴ Isto.

⁵ Isto.

⁶ *Časopis Nacional*, br. 665, NCL Media Grupa, Zagreb, 12. avgust 2008.

njihovim naravima. Pisac svakako zna, kako je kazao u jednom intervjuu, da jezik „ne služi samo za individualizaciju likova nego je bitan i kao književni postupak, vrlo često i kao forma“.

Obimno djelo Mirka Kovača, pisca priznatog u evropskim razmjerama, još uvijek nije dovoljno istraženo. Tek ga treba čitati. Nakon njegove smrti ostala su otvorena vrata za čitanje knjiga koje je napisao ovaj čudesnik literarnog postupka, stila i jezika, „poslednji pisac potonule Jugoslavije“, kako je na sahrani kazao njegov prijatelj, književnik Filip David.

Vasilj JOVOVIĆ¹

POMENI BALŠIĆA I OSMANSKIH TURAKA U CRNOGORSKOJ PERIODICI (GRLICA I ORLIĆ)

Rezime:

Srednjovjekovna crnogorska (zetska) dinastija Balšića, nasljednica Dukljanske države Vojislavljevića, vladala je državom Zetom od 1357. do 1421. godine. Za to vrijeme Balšići su sa Osmanskom Turskom prolazili odnose od rata i mira do vazalnih odnosa. Ti odnosi nijesu ostali neobrađeni ni od strane prvih pisaca istorije Crne Gore, koji su svoje istorije objavljivali u crnogorskoj periodici tokom XIX vijeka: Grlici, kalendaru crnogorskom i Orliču, crnogorskom godišnjaku.

Ključne riječi: Balšići, Osmanska Turska, Grlica, Orlič, Petar I Petrović, Mihovil Pavlinović.

U „Kratkoj istoriji Crne Gore“ Petra I Petrovića Njegoša Balšići su slabo zastupljeni.² O njima je napisano svega nekoliko redaka, ali veoma značajnih. Vladika Petar I govori da su se Zečani, nehoteći priznati Vukašina, ubicu cara Uroša Nemanjića, za kralja, osamostalili pod vladom svojih domaćih kneževa Balšića, koji su po ženskoj liniji bili u srodstvu sa Nemanjićima. Balšići gospodari dviju Zeta (Gornje i Donje) bili su saveznici srpskog kneza Lazara Hrebeljanovića, a Bals ili Baoš, treći knez doma Balšića, imao je za ženu kćerku kneza Lazara, pod imenom Despina. Ovaj Baoš sabrao je vojsku i pošao u pomoć tastu i gospodaru, protiv turskog cara Murata, ali mu je, dok je bio na putu, stigao nesrećni glas o porazu srpske vojske i pogibiji kneza Lazara na Kosovu, te je on bio prinuđen da se vrati. I nakon pada Srpskog Carstva, kako Petar I kaže, obje Zete ostadoše pod upravljanjem pomenutog kneza Baoše.

¹ Mr Vasilj Jovović, saradnik na studijskom programu za istoriju, Filozofski fakultet Nikšić.

² Petar I Petrović, „Kratka istorija Crne Gore“, *Grlica*, kalendar za godinu 1835, Cetinje 1835, 55-75.

Vladika Petar I navodi da je Baoša imao sina Stracimira, kojeg su zvali „crni“, po čemu je i njegov sin Stefana prozvan Crnojević.³

Mihovil Pavlinoviću u članku „Crna Gora“, hronološkim redom iznosi istoriju dinastije Balšića.⁴ Pavlinović daje i kratak prikaz odnosa Balšića i osmanskih Turaka. Balša II nepripremljen i sa hiljadu vojnika pohitao je iz Drača u susret Turcima, koji su imali vojsku od pet hiljada vojnika, i kod rijeke Vojuše doživi poraz. Turci su njegovu glavu ujagmili (1385). Boreći se uz Balšu poginuo je i Ivaniš, sin kralja Vukašina. Na Balšinog nasljednika Đurađa II navaljuju Turci i haraju njegove oblasti do pod gradove Bar i Budvu i do planine Ostrog (1386). Usamljen Đurađ da bi uspostavio mir, prepušta Turcima gradove Kostur i Berat. Đurađ II sa svojim Zećanima učestvuje skupa sa srpskim knezom Lazarom protiv Turaka u bici kod Pločnika (Bijelo Polje) 1387. godine. Isto kao i vladika Petar I, i Pavlinović navodi kako je Đurađ II zakasnio na Kosovsku bitku. Pavlinović navodi i kako Vlatko Hranić (Vuković) povlačeći se sa Kosova porazio u Hercegovini Balšićevu vojsku. Za vrijeme II Skadarskog rata, Pavlinović navodi kako je Balša III, sa rođakom Crnojevićem pošao na Skadar i oteo ga od Mlečana (1419), koji ga ne mogaše povratiti, te se obraćaju Turcima za pomoć. Turci šalju u pomoć Mlečanima osam hiljada vojnika, ali združenim Mlečanima i Turcima ne uspijeva da zauzmu Skadar.⁵

Balšići, druga crnogorska dinastija, koja je vladala Zetom od 1357. do 1421. godine,⁶ osamostalila se nakon smrti srpskog cara Dušana (1355) i dezintegracije njegova carstva. Za to vrijeme ti vladari prošli su dug put političke, diplomatske i vojničke borbe da bi stabilizovali svoju državu i vladarsku moć. To je vrijeme prodora i turskih osvajanja na Balkanu, razumije se, i na teritoriju Zete.

Sinovi Balše, rodonačelnika dinastije, Stracimir (1360-1372), Đurađ I (1372-1378) i Balša II (1378-1385), širili su svoju vlast potčinjavajući vlastelu iz svoje okoline i grabeći prava koja su pripadala caru. Tako se jezgro nekadašnje Dukljanske države našlo u oblasti braće Balšića. Šireći se prema sjeveru, sudarili su se s knezom Vojislavom Vojinovićem, kasnije njegovim sinovcem Nikolom Altomanovićem, na jugu sa albanskim velikašem Karlom Topijom. Porodično vezani za kralja Vukašina Mrnjavčevića (Đurađ I Balšić bio je oženjen Vukašinovom kćerkom Oliverom), Balšići su ga podržavali u unutrašnjim borbama, a poslije Maričke bitke (1371) posjeli su njegove gradove Prizren i Peć. Kada je Balšićima pošlo za rukom da 1371. godine zauzmu Hvosno, odnosno Metohiju, uključujući Peć i Prizren, a 1373. godine da zauzmu župe Dračevicu, Konavle i Trebinje (od Nikole Altomanovića),⁷

³ Petar I Petrović, *Kratka istorija Crne Gore*, 56-57.

⁴ Mihovil Pavlinović, „Crna Gora“, *Orlić*, crnogorski godišnjak za 1886, Cetinje 1886, 62-74.

⁵ Mihovil Pavlinović, *Crna Gora*, 63-69.

⁶ B. Šekularac, *Crna Gora u doba Balšića*, Cetinje 2011, 26.

⁷ *Istorija Crne Gore*, II-2, Titograd 1970, 29-33.

postali su gospodari onih teritorija kojima je nekada gospodario veliki knez Vukan i koje su se poklapale u dobroj mjeri sa zemljama Dukljanske kraljevine.

Ime Zeta (*Zenta, Genta*) od početka XIII vijeka predstavlja naziv za teritoriju Dukljanske države, a od XIV vijeka ime za srednjovjekovnu crnogorsku državu.⁸ Zeta kojom upravljaju Balšići dijelila se na Gornju i Donju. Gornjom Zetom zvao se splet brda i planina što se od Komova povija ka zapadu, padajući strmo u Paštroviće i Boku Kotorsku. Sjeverna granica Gornje Zete išla je od Onogošta (Nikšić) pravcem ka zapadu, skrećući ka jugozapadu do u more. Južna granica hvatala je otprilike liniju koja je polazila od utoka Morače u Skadarsko jezero pa pravcem ka zapadu do iznad Budve. Donjom Zetom zvala se zemlja oko Skadarskog jezera i zemlja sa obe strane rijeke Bojane, pa na sjeveru do podnožja crnogorskih planina, na jugu do rijeke Drima, a na zapadu do mora.⁹ U Donjoj Zeti su gradovi: Drivast, Skadar, Bar i Ulcinj, sa trgovima Svetim Srđem i Danjom na Drimu. Od kralja Milutina južna granica je odmaknuta, te je zahvatala vodopadu Fanda i donji tok Mata sve do njegovog ušća.¹⁰ Rovinski navodi da je i Drač činio nerazdvojnu cjelinu sa Zetom.¹¹ Takođe, nerazdvojni dio Zete bio je grad Kotor, nekadašnja prijestonica dukljanskih vladara. Đurađ I Balšić vladao je izvjesno vrijeme Travunijom, Konavlima, Dračevicom, kao i Prizrenom, Balša II vladao je velikim dijelom Albanije, Valonom, Kaninom, Beratom, Himarom, Kosturom i Dračem, Đurađ II ostrvima Bračem, Hvarom i Korčulom, a Konstantin Balšić Danjom, Krojom i Skurijom.¹² Područje vlasteoske porodice Balšića, kojim su upravljali od sedme decenije XIV vijeka pa do 1421. godine, često je mijenjalo granice, bilo je po maričkoj bici najveće jer je dopiralo do Kostura, Prizrena i Trebinja. Na vrhuncu moći Balšići su imali više zemalja čak i od nekadašnjih dukljanskih kraljeva.

Snaga vladarske porodice Balšića uveliko je porasla kada je Balša II ženidbom sa kćerkom despota Jovana Komnina Asena postao gospodar Berata, Kanine i Valone u južnoj Albaniji (1372). Na sjeveru mu je glavni protivnik ostao bosanski kralj Tvrtko Kotromanić, koji je Balšićima preoteo dubrovačko zaleđe, a 1384. godine potčinio Kotor. Balša II je ratujući sa Anžujcima zavladao Dračem negdje u proljeće 1385. godine i uzeo titulu „duka Drački“.¹³ Zauzimanjem Drača Balšići su bili na putu da na jugoistočnoj jadranskoj obali stvore zaokruženu oblast bez većih enklava.

⁸ V. Nikčević, *O imenu Zeta (Zenta, Genta)*, Kulturno nasljeđe, Zbornik radova Kulturološkog fakulteta, br. 1, Cetinje 1985, 131-153.

⁹ Č. Mijatović, *Balšići, skice za istoriju Zete*, Glasnik SUD, XLIX, Beograd 1881, 127.

¹⁰ Đ. Stratimirović, *O Balšićima*, Godišnjica Nikole Čupića, knj. IV, Beograd 1895, 181.

¹¹ Pavle Apolonović Rovinski, *Crna Gora u prošlosti i sadašnjosti*, I, Cetinje-Sremski Karlovci- Novi Sad, 1993, 263.

¹² B. Šekularac, *Crna Gora u doba Balšića*, 40-41, 45.

¹³ D. Živković, *Istorija crnogorskog naroda*, I, Cetinje 1989, 265.

Dosta je maglovita veza Balše, sa gradom Kosturom. Po Mavru Orbinu, žena kralja Marka Mrnjavčevića, Jelena izdala je svog muža otvorivši kapije grada četama Balše Balšića, za koga se kasnije i preudala. Da bi povratio Kostur, Marko je u pomoć pozvao Turke. Opsjednutom Balši Balšiću pritekao je u odbranu brat Đurađ, te je najstariji Vukašinov sin izgubio i grad i nevjernu ženu. Sima Ćirković je sklon da povjeruje ovom Orbinovom iskazu, u kome, uostalom, nema ništa nevjerovatno.¹⁴ Jedino sa njim nijesu u skladu vijesti Musakijeve hronike, po kojima je Marku Kostur oteo Andrija II Musaki zajedno sa svojim zetovima Balšom Balšićem i Andrijom Gropom iz Ohrida.¹⁵ Ako je ovaj iskaz vjerodostojan onda bi to bio prvi susret Balšića i Turaka Osmanlija tj. odmah nakon Maričke bitke i slabljenja vlasti turskog vazala kralja Marka Mrnjavčevića.

Otkako su 1354. godine zauzeli Galipolj, Turci Osmanlije su se brzo širili na Balkanskom poluostrvu. Za nekoliko decenija ovladali su gotovo svim balkanskim zemljama, ali dok su neke, a njih je bilo manje, ubrzo definitivno pokorili, dotle su većini samo nametnuli vrhovnu vlast, pa su ove, kao turske vazalne zemlje, produžile svoje postojanje i odgodile svoj konačni pad za nekoliko decenija, a neke skoro i za čitav vijek. Tursko vazalstvo ogledalo se u plaćanju godišnjeg tributa sultanu i slanju pomoćnih vojnih odreda.

Do prvih sukoba između Osmanlija i zetskih vladara došlo je u vrijeme vladavine Balše II, koji se žalio Mlečanima da ga Turci svakodnevno napadaju i pljačkaju i pustoše njegove zemlje.¹⁶ Balšin poslanik u Veneciji jadao se u ljeto (avgust) 1385. godine da Turci svakodnevno napadaju i ugnjetavaju zemlje njegovog gospodara. Ukoliko se ne pobrine o odgovarajućoj zaštiti, poručivao je Balša, zemlje će mu biti upropašćene i mole u Veneciji za četiri galije kojima bi Balša štitio svoje teritorije.¹⁷ Smatrao je da su mu za odbranu veoma potrebne oružane galije, koje sam nikako ne može pribaviti. Tražio je zato od Republike četiri galije, koje bi naoružao i držao četiri mjeseca da bi se sa njima odupro Turcima. Turska istorija toga vremena je isuviše malo poznata da bismo mogli znati kako su Turci mogli sa mora ugrožavati Balšu i da bismo mogli naslutiti kako je namjeravao upotrijebiti galije protiv Turaka. Iznijete su pretpostavke da Balša možda galije nije ni namjenio Turcima, već svom starom suparniku

¹⁴ M.Orbin, *Kraljevstvo Slovena*, Beograd 1968, 68; S.Ćirković, *Komentari i izvori*, 320.

¹⁵ K.Jireček, *Geschichte der Bulgarien*, Prag 1896, 332, K.Hopf, *Chroniques greco-romanes*, Berlin 1873, 281.

¹⁶ Š.Ljubić, *Listine*, VI, Zagreb 1878, 219-220; L.Thalloczy-C.Jireček-E.Šufflay, *Acta et diplomata res Albaniae mediae aetatis illustrantia* II, Vindobonae 1918, Br. 389; Đ. Stratimirović, *O Balšićima*, 193.

¹⁷ *Acta Albaniae veneta saeculorum XIV et XV, labore Josephi Valentini, t. II, Milano 1968 (AAV)*, 13 nr. 300 (8.VIII); *AA*, II, 71, nr. 309.

Tvrtku.¹⁸ U svakom slučaju mletački Senat je tražio prvo da sazna gdje Balša misli držati i upotrebljavati galije, pa je obećao odgovor koji će ga zadovoljiti.¹⁹

Vladanje Balše II velikom teritorijom prekinuto je iznenada 18. septembra 1385. godine kada je poginuo na Saurskom polju kod Berata, u sukobu s Turcima.²⁰ O toj bici znamo ponešto jedino iz daleko kasnijih pisaca Barlecija i Orbina, koji se oslanjaju na starije izvore. Prema ovom posljednjem, Balša je bio žrtva svoje nepromošljenosti. Na vijest da je jedna velika turska vojska upala u njegovu zemlju kod Berata on je sa svega hiljadu ljudi poletio iz Drača, ne čekajući da prikupi veću vojsku i da je uredi za bitku. Odbio je savjete svoje vlastele da izbjegne bitku. Sa Turcima se sudario na Saurskom Polju kod Berata i bio ubijen. Turaka je bilo oko 5000 hiljada, a Balša nekih 1000 konjanika i pješaka. Sa njim je poginuo i Ivaniš,²¹ sin srpskog kralja Vukašina i Balšin vojvoda Đurađ Hrvavčić.²² Prema zapisu Orbina u vrijeme prodora Turaka prema Beratu „(Balša) odmah krene iz Drača... sa hiljadu konjanika... zametnuvši bitku kod rijeke Vojuše... bi poražen od Turaka i ubijen u borbi...“ Orbini zna da su Turci odsjekli Balši glavu i poslali je Hajredinu, Muratovom namjesniku u Makedoniji i susjednim oblastima.²³ Poslije smrti Balše II, njegovi posjedi na jugu našli su se pred neposrednom turskom opasnošću.

Poslije smrti Balše II 1385. godine, vlast u Valoni je preuzela njegova udovica. Zbog nedostatka izvora ne može se sa sigurnošću utvrditi karakter njene vlasti. Sama je nosila jednostavnu titulu gospođe, ne priznavajući vlast muževljeve porodice. Čini se da je od 1391. godine lagano potiskuje zet Mrkša Žarković oženjen njenom i Balšinom kćerkom Ruđinom. Posle Komninine smrti 1396. godine, Mrkša ju je i formalno naslijedio, a kako nije imao potomstva, 1414. godine vlast u Valoni preuzela je sama Ruđina, koja se pred Turcima morala povući sa svojih teritorija. Poslije smrti Mrkše Žarkovića (1414) Mlečani su uzeli u razmatranje ponudu njegove udovice Ruđine od 6. februara 1414.

¹⁸ O neprijateljstvu između Tvrtka i Balše II svjedoči Tvrtkova molba Veneciji da posreduje za mir, koja je dospijela do mletačkog Senata kada je Balša II već bio mrtav, v. *Listine IV*, 224.

¹⁹ Arhiv Albanije Tirana (AAT), *A.Q. SH.*, f.134, V-1369, D- IV, fl.94.

²⁰ M. Orbini, *Kraljevstvo Slovena*, 321; *Istorija Crne Gore od najstarijih vremena do 2003*, Podgorica 2006, 23.

²¹ Ivaniš se po M. Orbinu, ispred turske tiranije sklonio u Zetu kod braće Balšića. Ivanišovo ime još jedino nalazimo u svojevremeno osporavanom natpisu na crkvi Sv. Dmitrija kod Skoplja, zadužbini kralja Vukašina i kralja Marka. v. M.Orbin, *Kraljevstvo Slovena*, 54, 71; P.Srećković, *Putničke slike. Familijarna grobnica Mrnjavčevića*, Glasnik SUD 46 (1878) 220-221; J. Jastrebov, *Nastavak beležaka iz mog putovanja po staroj Srbiji*, Glasnik SUD 57 (1884) 68-69; I. Ruvarac, *O knezu Lazaru*, Novi Sad 1888, 120.

²² Georgij Nikolajević, *Magazin srpsko-dalmatinski za 1854-1859. godinu*, Beč, 1859, 35.

²³ M. Orbini, *Kraljevstvo Slovena*, 70-71; D. Živković, *Istorija crnogorskog naroda*, I, 265.

godine, koja za uzvrat traži da joj se obezbijedi odgovarajuća pomoć jer se sama ne osjeća sposobnom za izdržavanje, a ne bi htijela da zemlje koje ona drži padnu Turcima u ruke, u naknadu je tražila 10000 dukata. Uvidjevši koju bi štetu imala Sinjorija od ovoga slučaja, jer nijesu željeli da se Turci utvrde u Valoni „koja se nalazi na ulazu u naše more“, a znajući da ni glasnik nema prevelika ovlašćenja, odgovorili su joj, da se Sinjorija sprema prihvatiti povoljnu ponudu, koja joj je učinjena i povjeriće pregovore kapetanu od Zaliva (Boke), koji samo što nije krenuo.²⁴

Dok su Mlečani, očekujući povoljnije uslove, odugovlačili sa donošenjem odluke, turska vojska je u junu 1417. godine napala preko oblasti Musakija Ruđinine posjede i zauzela Belgrad, Kaninu, Valonu i Pirg. Ruđina se sklonila na mletački Krf. Turski upravnik Valone odmah je pozvao Dubrovčane da dođu sa robom u njegove gradove, a karavanima iz unutrašnjosti zabranio da nose olovo u mletačke gradove, Drač i Lješ. Mlečani su uzalud razmatrali mogućnost da uz more podignu neko novo utvrđenje koje bi Turcima ometalo održavanje pomorske veze sa Valonom i preko bajila u Carigradu pokušavali da sultan za 8000 dukata vrati Ruđini kao mletačkoj građanki njene posjede.²⁵ Njenom smrću u progonstvu posle 1420. godine ugasila se i dinastija Asen-Balšić koja je 67 godina vladala Valonom, Kaninom i velikim djelovima južne Albanije.

Porodična teritorija koje je preuzeo Đurađ II Stracimirović (1385–1403) iz sljedeće generacije Balšića uveliko je smanjena i ugrožena pokušajima drugih porodica da se osamostale. Đurađu II Stracimiroviću ostali su Zeta i krajevi u sjevernoj Albaniji sa gradovima Skadrom, Drivastom i Lješom. Za svoje sjedište Đurađ II je izabrao Ulcinj, koji je posljednje tri decenije XIV vijeka bio najznačajniji trgovački centar Zetskog Primorja. U planinskim predjelima Gornje Zete pojavila se porodica Crnojevića, koji su se već krajem XIV vijeka suprostavljali Balšićima. Radič Crnojević je pritisnuo Kotor, posjeo južni dio Boke i Budvu. Poginuo je 1396. godine u sukobu sa Đurđem II, pa su tek njegovi potomci postali gospodari Zete. Đurađ II Stracimirović oženio se oko 1376. godine Jelenom, kćerkom srpskog kneza Lazara Hrebeljanovića. Tim brakom knez Lazar je obezbijedio prijateljske odnose sa gospodarima Zete i sjeverne Albanije, a Đurađ II je učvrstio svoje veze sa najistaknutijim srpskim dinastima: knez Lazar mu je tast, a Vuk Branković pašenog.²⁶

Nije poznato da li je Đurađ II Stracimirović sredio svoje odnose sa Turcima neposredno poslije pogibije Balše II ili im se približio kada su sa manjim

²⁴ AAT, A.Q.SH.F.134, V.1369, D.4, fl.108; B. Šekularac, *Crna Gora u doba Balšića*, 197.

²⁵ Nikola Jorga, *Notes et extraits pour servir a l'histoire des Croisades au XV e siecle* I-II, Paris 1899, I, 270; II, 206, 226-227, 257; Kretschmayt, *Geschichte von Venedig* II, Gota 1920, 278; J.Radonjić, *Zapadna Evropa i balkanski narodi prema Turcima u prvoj polovini XV veka*, Novi Sad 1905, 45; Š. Ljubić, *Listine* VII, 163.

²⁶ D. Živković, *Istorija crnogorskog naroda*, I, 266.

odredima počeli da iz godine u godinu stižu do Drača, Drima i vjerovatno u neposrednu okolinu Skadra, radi pljačke i unošenja opšteg nespokojstva u područje budućih osvajanja. U svakom slučaju vjerovatna je pretpostavka da je turska provala u Bosnu, preduzeta već 1386. godine, na njegov poziv.²⁷ Tačno je da je neprijateljstvo Đurađa II prema Tvrtko zbog Kotora bilo konstantno prisutno, Međutim Đurađ II je morao znati da bi mu savezništvo sa Turcima protiv bosanskog kralja potkopalo ionako nepovoljne vladarske pozicije.²⁸ U nama poznatim izvorima nema potvrde da su Balšići učestvovali zajedno sa srpskim knezom Lazarom protiv Turaka, u bici kod Pločnika 1387. godine.

Đurađ II Stracimirović nastavlja neprijateljstvo sa bosanskim kraljem Tvrtkom I, na njegov nagovor Turci upadaju u Bosnu, gdje su 27. avgusta 1388. godine pretrpjeli poraz.²⁹ U drugom turskom napadu na Bosnu, koji je preduzeo turski komandant Šahin sa znatno većim snagama, bilo je i Đurđevih podanika. Njihovo učešće na strani Turaka moglo je proizići iz ranije stvorenih obaveza.³⁰ Na vijest o nailasku turskih snaga, u Dubrovniku je po drugi put, početkom avgusta 1388. godine zavladao opravdan strah. Opštinska vijeća preduzela su više mjera za odbranu svog područja. Pokazivala su gotovost da prime sve naoružane Bosance „radi odbrane od Turaka“ i u isti mah pokušava da, pregovarajući sa zetskim gospodarem, otklone opasnost. Preplašeno okolno stanovništvo je bježalo ka Dubrovniku, pa je Veliko vijeće 9. avgusta ovlastilo kneza i ostala dva Vijeća da radi zaštite od Turaka prime u Ston i na Pelješcu podanike bosanskog kralja sa njihovim porodicama i imovinom, a Vijeće umoljenih je 16. avgusta dozvolilo da se u Stonu sklone svi koji bježe od Turaka, osim vlastele koju je trebalo uputiti u Dubrovnik.³¹

Dubrovčani su 10. avgusta 1388. godine poslali Đurđu II Stracimiroviću ulcinjskog svještenika Marina naseljenog u Dubrovniku, a zatim su 23. avgusta, primili Đurđevog izaslanika Žanina, sina Filipa Barelija, koji je došao „radi pregovora sa Turcima za dobro i korist našu“. Dubrovčani su uputili poslanika Đurđu Stracimiroviću „zbog Turaka“, a već 20. avgusta negdje u blizini bio je turski zapovjednik Šahin, pa je i njemu upućen poslanik. Bosanci kojima je turski udarac bio namjenjen nijesu zadržali tursku vojsku sve do Bileće. Tek tu je došlo do sudara između vojvode Vlatka Vukovića, po jednoj mnogo docnijoj vijesti, 27. avgusta 1388. godine. Izgleda, međutim, da se bitka u kojoj su Turci bili

²⁷ Sadeddin Hoca Efendi, *Tâcü'î-tevârih*, Sad. İsmet Parmaksızoğlu, vols. 1-5, Kültür Bakanlığı, Ankara, 1974-1979, I, 108.

²⁸ D. Živković, *Istorija crnogorskog naroda*, I, 267.

²⁹ Colin Imber, *The Ottoman Empire 1300- 1650: The Structure of Power*, Palgrave Macmillan, New York 2002, 13.

³⁰ D. Živković, *Istorija crnogorskog naroda*, I, 267.

³¹ M. Dinić, *Odluke veća Dubrovačke republike II*, SANU, Zbornik IJK XXI, Beograd 1964, II, 418, 439; D. Dinić-Knežević, *Migracije stanovništva iz južnoslovenskih zemalja u Dubrovnik tokom srednjeg vijeka*, Novi Sad 1995, 37, 238.

porażeni³² odigrala koji dan ranije, jer je u Dubrovniku 26. avgusta odlučeno da se kralju Žigmundu piše „novost“ o Turcima i rješeno da se oslobode uhvaćeni „Albanci“ (Zecani i Arbanasi), koji su se nalazili, svakako, uz tursku vojsku. Poslije toga se Turci ne spominju skoro punih godinu dana.³³ Dubrovčani su pohvatali grupu „Albanaca“, nesumnjivo bjegunaca iz razbijene vojske i bili su zahvalni zetskom gospodaru zbog zauzimanja kod Šahina, i već trećeg dana poslije razgovora sa Žaninom sve su ih pustili na slobodu i zabranili da se sa njima trguje. Samog Đurđa II izabrali su 5. septembra za svog građanina.³⁴ Dubrovčani su, doduše, dosta trezveno gledali na posljedice turskog uvlačenja u međusobne sukobe balkanskih gospodara, i njihovi poslanici su nastojali da izmire Tvrtka I sa Đurđem II.³⁵ Pobjeda nad Šahinom nije ni ukoliko umanjila pustošenja izvršena od turskih ratnika, niti je otklanjala mogućnost novih provala. Bosanskom kralju bilo je stalo do mira i on je u dva maha (novembar 1388. i mart 1389.) molio Dubrovčane da daju pratnju poslanicima koje je sam slao u Zetu. Ti pregovori, čiji tok nije poznat, doveli su do popuštanja zategnutosti. Tvrtko I je tada mogao da bez straha pojača pritisak na dalmatinske gradove.³⁶

Turski historičar Nešri priča da je 1388. godine tributarni, ali izdajnički knez Skadra, dakle Đurađ II Stracimirović, naveo Turke u Bosnu, gdje ih je kod Bileće potukao bosanski vojvoda Vlatko Vuković.³⁷ Nešrijevo pričanje potvrđuju i dubrovački arhivski podaci. Dubrovčani su još nekoliko nedjelja

³² Elezović Gliša, *Ogledalo sveta ili Istorija Mehmeda Nešrije*, SAN, Beograd 1957, 35; Sadeddin, I, 110.

³³ Sima Ćirković, *Istorija srednjovekovne bosanske države*, Beograd 1964, 158.

³⁴ *AA*, II, 102-103, nr.426.

³⁵ M. Orbini, *Kraljevstvo Slovena*, 72, 322, govori da su Turci pustošili Zetu sve do Ostroga i odvodili silno roblje, pa je Đurađ II Stracimirović preko mnogih poslanstava uspio da sa njima sklopi mir 1386. godine. Turski hroničar Nešri donosi vijest da je zetski gospodar naveo Turke na Bosnu. Levnclavius, *Historiae musul-manae Turcorum de monumentis ipsorum exscriptae*, Francoforti 1591, cl. 261-262. Dubrovačke vijesti o Đurđu II iz vremena turskog napada na Bosnu (*AA* II, br. 426, 102-103) postaju sasvim jasne kada se uzme u obzir njegova sprega sa Turcima, kako je već pokazao S. Ćirković, *Istorija srednjovekovne bosanske države*, 158. Poslije svih tih događaja neosnovano je mišljenje da je Đurađ II Stracimirović strahovao tada od Turaka. v. G. Gelcich, *La Zedda e la dinastia dei Balšidi*, Spalato 1899, 153. Čitav tok događaja ukazuje da je mogao strepeti samo od nekog napada sa bosanske strane.

³⁶ Dubrovački hroničar Junije Rastić, *Chronica Ragusina* MSHSM XXVI, Zagreb 1893, 177-178, navodi da su dva protivnika tada sklopila mir, ali Dubrovčani nijesu pristali da zadrže kao taoca jednog od Đurađevih sinova, koji su tada boravili u Dubrovniku, već su ih sve vratili ocu u Ulcinj. Prema njegovom prikazivanju, Dubrovčani su tada uspješno posredovali za mir i između Đurađa II i Radiča Sankovića, koji je takođe učestvovao u borbi protiv Turaka, u njihovom sukobu oko granica, izloživši im obojici svu strahotu turske opasnosti koja im podjednako prijete. v. J. Mijušković, *Humaska vlasteoska porodica Sankovići*, Istorijski časopis XI, 1961, 34.

³⁷ Nešri, *Ogledalo svijeta*, 35.

prije bitke kod Bileće slali poslanike Đurđu II „zbog Turaka“, što nesumnjivo, pokazuje da je ovaj bio u savezu sa njima. To još bolje pokazuje dubrovačko pismo kralju Žigmundu od 27. avgusta 1388. godine, kojim su mu Dubrovčani saopštavali „novost“ o Turcima, pa su napominjali kako je riješeno da se oslobode zarobljeni „Albanci“, bez sumnje podanici Đurđa II Stracimirovića, koji su se nalazili zajedno sa turskom vojskom, ali se ovdje ipak mora primjetiti da su ti „Albanci“ mogli biti i podanici Leke Dukadina ili nekog drugog feudalnog gospodara u Albaniji. U svakom slučaju Đurađa II Stracimirović je 1388. godine bio na strani Turaka i neprijatelj kralja Tvrtka, zato što je ovaj zauzeo Kotor.³⁸ Prema tome, odbacujući svaku sumnju, može se sa sigurnošću tvrditi da je Đurađ II Stracimirović bio turski haračar. Uostalom, nije lako zamisliti da je on mogao ostati potpuno nezavisan od Turaka kad je i Venecija u njegovo vrijeme bila primorana da za svoje posjede u Zeti i Sjevernoj Albaniji plaća Turcima svake godine određenu količinu novca.³⁹ Jedan anonimni dubrovački ljetopisac pod 28. avgustom je zabilježio da su potučeni Turci u Bosni kod Bileće.⁴⁰ Bitka kod Bileće bila je lokalni okršaj u kome nije učestvovala turska vojska u cjelini, niti ju je predvodio sultan. Nije ostavila traga ni u jednom savremenom izvoru.⁴¹

U bici na Kosovu 28. juna 1389. godine ne učestvuje Đurađ II, na sam dan bitke bio je u svojoj prijestonici Ulcinju.⁴² Nema preciznih podataka o razlozima neučestvovanja u bici na Kosovu. Smatra se da je to bilo iz više razloga: Zetska država je bila ugrožena od unutrašnjih pobunjenih velikaša, sa mora su prijetili gusari, sa sjevera Vuk Branković i konačno, Đurađ II je shvatio opasnost od Turaka. Da je pristao da s knezom Lazarom, Vukom Brankovićem i kraljem Tvrtkom sklopi sporazum protiv Turaka i krene na Kosovo, njegova politička sudbina imala bi neslavan kraj. Od njegove države zasigurno ne bi ostalo mnogo, jer bi bila podijeljena između sve snažnijih oblasnih gospodara u Zeti.

³⁸ Miloš Blagojević, *Jedinstvo i podvojenost srpskih zemalja prije bitke na Kosovu*, Nemanjići i Lazarevići, Beograd 2004, 297.

³⁹ N. Jorga, *Notes et extraits* I, 457; 100, 101; *Listine* IV, 427, 428; up. *Istorija naroda Jugoslavije* I, Beograd 1953, 457; Č. Mijatović, *Balšići. Skica za istoriju Zete*, 257, 258.

⁴⁰ *Annales Ragusini anonymi item Nicolai de Ragnina*, ed. S. Nodilo, MSHSM Scriptorum I, Zagrabiae 1883, 48:1388. A di 27 agosto furono rotti il Turchi in Bosna in Bilecia per li Bosnesi per Voevoda Vuchovich, lo qual haveva lanze 1700. Et di Turchi fu voevoda Scan (var. Scian) Bascia con lanze 20 mila; et pochi Turchi sono scampati vivi in suo paese. Anali koji ovo bilježe nijesu savremeni, već potiču iz sredine XV vijeka. Datum bitke nije tačno zabilježen. Odigrala se najmanje dan ranije jer su već 26. avgusta u Dubrovniku bili zarobljenici, a toga dana su Dubrovčani kralju Žigmundu Luksemburškom javljali „novost“ o Turcima. Up. S. Ćirković, *Istorija srednjovekovne boosanske države*, 158.

⁴¹ S. Ćirković, *Dimitrije Kidon o kosovskom boju*, ZRVI, XIII (1971), 216-217.

⁴² B. Šekularac, *Crna Gora u doba Balšića*, 181.

Iz Prizrena i Peći Balšiće je istisnuo Vuk Branković, a poslije Kosovske bitke Đurađ II je sve jače osjećao turski pritisak. Bio je turski zarobljenik 1392. godine i morao je za otkup dati Skadar i još neke gradove u skadarskoj oblasti. Ubrzo ih je preoteo i ustupio Veneciji, koja je tu sticala prva uporišta poslije izbacivanja sa dalmatinske obale. Turski pritisak je smanjen poslije Angorske bitke 1402. godine, a mletački je ojačao i s njim se ponajviše morao nositi Đurđev nasljednik Balša III.

Posljednji vladar iz dinastije Balšića, Balša III (1403–1421) pokušavao je da povрати ranije porodične posjede i zbog toga sa Venecijom vodio dva skadarska rata, u kojima su turski odredi aktivno učestvovali na strani Balše III. Međutim, Balša III nije imao snage da potisne Veneciju. Otišao je svome ujaku despotu Stefanu Lazareviću, tražeći pomoći i lijeka. Na despotovom dvoru je i umro 1421. godine, i njegovom smrću se ugasila srednjovjekovna crnogorska dinastija Balšića.

Malo se šta može reći o stvarnom srodstvu Balšića i Nemanjića, ali se pokazalo da je neophodno isticati takvo srodstvo u Zeti da bi se što bolje osigurao legitimitet vlasti i pojačala dinastička prava Balšića. O srodstvu između Balšića i Crnojevića govori podatak da je Radič Crnojević polagao neko pravo na nasljedstvo Đurađeve zemlje, nakon njegove smrti 1378. godine, pošto je Radič bio oženjen sa jednom od kćeri Đurađa I Balšića.⁴³

Izvori

- *Acta Albananiae veneta saeculorum XIV et XV* (1968), labore Josephi Valentini, t. II, Milano. (AAV)
- *Annales Ragusini anonymi item Nicolai de Ragnina* (1883), ed. S. Nodilo, MSHSM Scriptorum I, Zagrabiae.
- Arhiv Albanije Tirana (AAT), *A.Q. SH*.
- Dinić M. (1964), *Odluke veća Dubrovačke republike II*, SANU, Zbornik IJK XXI, Beograd.
- Elezović G. (1957), *Ogledalo sveta ili Istorija Mehmeda Nešrije*, SAN, Beograd.
- Gelcich G. (1899), *La Zedda e la dinastia dei Balšidi*, Spalato.
- Hopf K. (1873), *Chroniques greco-romanes*, Berlin.
- Jastrebov J. (1884), *Nastavak beležaka iz mog putovanja po staroj Srbiji*, Glasnik SUD 57.
- Jireček C. (1896), *Geschichte der Bulgarien*, Prag.
- Jorga N. (1899), *Notes et extraits pour servir a l'histoire des Croiseses au XV e siecle I-II*, Paris.
- Ljubić Š. (1878), *Listine*, VI, Zagreb.

⁴³ Slavko Mijušković, *Nekoliko podataka o Radiču Crnojeviću na osnovu arhivske građe iz državnog arhiva u Kotoru*, Istorijski zapisi, VIII/4-12, Cetinje 1952, 309.

- Levnclavius (1591), *Historiae musul-manae Turcorum de monumentis ipsorum exscriptae*, Francoforti.
- Mijatović Č. (1881), *Balšići, skice za istoriju Zete*, Glasnik SUD, XLIX, Beograd, 125-264.
- Nikolajević G. (1859), *Magazin srpsko-dalmatinski za 1854-1859. godinu*, Beč.
- Orbin M. (1968), *Kraljevstvo Slovena*, Beograd.
- Pavlinović M. (1886), *Orlić crnogorski*, godišnjak za 1886, Cetinje, 62-74.
- Petrović Petar I (1835), *Kratka istorija Crne Gore*, Grlica, kalendar za godinu 1835, Cetinje, 55-75.
- Rastić J. (1893), *Chronica Ragusina* MSHSM XXVI, Zagreb.
- Rovinski P.A. (1993), *Crna Gora u prošlosti i sadašnjosti*, I, Cetinje-Sremski Karlovci- Novi Sad.
- Ruvarac I. (1888), *O knezu Lazaru*, Novi Sad.
- Sadeddin Hoca Efendi (1974-1979), *Tâcü'î-tevârih*, Sad. İsmet Parmaksızoğlu, vols. 1-5, Kültür Bakanlığı, Ankara.
- Stratimirović Đ. (1895), *O Balšićima*, Godišnjica Nikole Čupića, knj. IV, Beograd, 173-205.
- Thalloczy L.-Jireček C.-Šufflay E. (1918), *Acta et diplomata res Albaniae mediae aetatis illustrantia* II, Vindobonae.

Literatura

- Blagojević M. (2004), *Jedinstvo i podvojenost srpskih zemalja prije bitke na Kosovu*, Nemanjići i Lazarevići, Beograd.
- Dinić-Knežević D. (1995), *Migracije stanovništva iz južnoslovenskih zemalja u Dubrovnik tokom srednjeg vijeka*, Novi Sad.
- Imber C. (2002), *The Ottoman Empire 1300- 1650: The Structure of Power*, Palgrave Macmillan, New York.
- *Istorija Crne Gore* (1970), II-2, Titograd.
- *Istorija Crne Gore od najstarijih vremena do 2003* (2006), Podgorica.
- *Istorija naroda Jugoslavije* I (1953), Beograd.
- Kretschmayt, *Geschichte von Venedig* II (1920), Gota.
- Mijušković J. (1961), *Humska vladeoska porodica Sankovići*, Istorijski časopis XI.
- Mijušković S. (1952), *Nekoliko podataka o Radiću Crnojeviću na osnovu arhivske građe iz državnog arhiva u Kotoru*, Istorijski zapisi, VIII/4-12, Cetinje, 13-31.
- Nikčević V. (1985), *O imenu Zeta (Zenta, Genta)*, Kulturno nasljeđe, Zbornik radova Kulturološkog fakulteta, br. 1, Cetinje, 131-153.
- Radonjić J. (1905), *Zapadna Evropa i balkanski narodi prema Turcima u prvoj polovini XV veka*, Novi Sad.

- Ćirković S. (1964), *Istorija srednjovekovne bosanske države*, Beograd.
- Ćirković S. (1971), *Dimitrije Kidon o kosovskom boju*, ZRVI, XIII (1971).
- Šekularac B. (2011), *Crna Gora u doba Balšića*, Cetinje.
- Živković D. (1989), *Istorija crnogorskog naroda*, I, Cetinje.

**MENTIONING OF THE DYNASTY OF BALSHICH
AND OTTOMAN TURKS IN THE MONTENEGRIN PERIODICALS
(GRLICA AND ORLIĆ)**

Abstract:

The Medieval Montenegrin Balshich Dynasty (Zeta's Dynasty) that succeeded the State of Doclea of the Vojislavljević Dynasty ruled the state from 1357 until 1421. During that time the Balshichs had various relations with Ottoman Turkey, either war or peace and even vassal relationship. These relationships were mentioned and elaborated by the very first writers of the history of Montenegro, who published their history in Montenegrin periodicals during 19th Century such as Grlica, Montenegrin Calendar and Orlić, Montenegrin almanac.

Key words: the Balshichs, Ottoman Turkey, Grlica, Orlić, Petar I Petrović, Mihovil Pavlinović

Džoana PERKAJ¹

NASTAVA MODERNE ISTORIJE JUGOISTOČNE EVROPE (Ciklus seminara realizovanih u Crnoj Gori tokom 2012. i 2013. g.)

Centar za demokratiju i pomirenje u jugoistočnoj Evropi (CDRSEE) iz Soluna otpočeo je 2002 g. rad na zajedničkom projektu istorijskih čitanki u 12 zemalja Jugoistočne Evrope (JHP – Joint History Project). Poslije analiza nastavnih programa kao i stavova koji preovlađuju kod nastavnika i u javnom mnijenju, postalo je jasno da postoji potreba za alternativnim materijalom za nastavu istorije u regionu.² Kao rezultat istraživačkog rada nastale su istorijske čitanke koje pokrivaju četiri tematske cjeline: *Osmansko carstvo, Nacije i države u jugoistočnoj Evropi, Balkanski ratovi i Drugi svjetski rat*. Na materijalima koji su obuhvaćeni čitankama radilo je šesnaestoro urednika iz 12 zemalja Jugoistočne Evrope (među kojima su i urednici izdanja na crnogorskom jeziku Dragutin Papović i Zvezdan Folić), kao i članovi Komisije za nastavu istorije pri CDRSEE. Godine 2005. čitanke su objavljene na engleskom jeziku. Do danas, izdate su i na jezicima regiona. Set čitanki i priručnik za nastavnike na crnogorskom jeziku izdali su CDRSEE i Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Podgorica.

Obuku za korišćenje čitanki pohađalo je više od 1000 nastavnika u regionu. U Crnoj Gori su, od 1. juna 2012 g. do 31. maja 2013, realizovana četiri dvodnevna seminara pod nazivom „Nastava moderne istorije Jugoistočne Evrope“.³ Seminare je organizovao CDRSEE uz podršku Zavoda za školstvo i Udruženja profesora istorije Crne Gore (HIPMONT). Obuku je pohađalo

¹ Džoana Perkaj, nadzornica za istoriju u Zavodu za školstvo Crne Gore

² Kristina Kuluri, *Istorijska čitanka 1*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Podgorica, 2012; str. 9

³ 9–10. jun 2012. g. – Podgorica (23 polaznika); 8–9. septembar 2012. g. – Budva (19 polaznika); 2–3. novembar, 2012. g. – Podgorica (17 polaznika); 30–31. maj 2013. g. – Podgorica (21 polaznik).

80 nastavnika srednjih i osnovnih škola. Organizator je nastojao da budu ravnomjerno zastupljeni nastavnici škola iz svih regija Crne Gore.

Cilj seminara bio je da se nastavnici obuče za korišćenje dodatnog nastavnog materijala na četiri teme obrađene u istorijskim čitankama. Kao što su istakli autori Priručnika za nastavnike, P. i I. Saton „metodološki cilj nastave u učionici je da se učenici osposobe za aktivno učestvovanje na časovima istorije i da budu u stanju da preispituju, kritički razmišljaju, diskutuju, debatuju i rade sa nastavnikom kao moderatorom, a ne kao sa nekim ko će davati gotove odgovore“.⁴

Predavači na seminarima bili su renomirani stručnjaci iz Crne Gore: Živko Andrijašević, Dragutin Papović i Vesna Milović. Gostujući predavač na drugom seminaru bila je Kristina Kuluri (Christina Koulouri – Grčka), profesorica moderne istorije i generalna koordinatorka JHP, inače urednica serije čitanki.

Obuku polaznika na prvom seminaru realizovao je Krešimir Erdelja (Hrvatska), jedan od koordinatora projekta istorijskih čitanki. Treneri iz Crne Gore koji su na naredna tri seminara realizovali obuku, odabrani su među polaznicima prvog seminara. To su: Ljiljana Bajčetić (Gimnazija „Tanasije Pejatović“, Pljevlja), Vesna Kovačević (Gimnazija „Slobodan Škerović“, Podgorica), Rade Vujović (OŠ „Vladimir Nazor“, Podgorica) i Mark Junčaj (Gimnazija „25 maj“, Podgorica). Kroz različite metode rada: diskusija, rada u grupama, igranja uloga, prezentacija i sl., polaznici su obučavani kako da na najsvrsishodniji način koriste primarne izvore (pisana dokumenta, fotografije, tabele, geografske mape) u svakodnevnom radu sa učenicima. Materijal (koncepti za realizaciju jednog školskog časa) kroz koji su naši treneri tokom seminara prezentovali način korišćenja primarnih izvora u učionici, publikovan je u časopisu profesora istorije Crne Gore „Herodot“.⁵

Projekat realizacije seminara je od samog početka dobio punu podršku Zavoda za školstvo Crne Gore kao i Udruženja profesora istorije (HIPMONT). Odlučujuću ulogu u uspješnoj organizaciji imala je dobra saradnja sa direktorima osnovnih i srednjih škola kao i izuzetno interesovanje i motivisanost nastavnika-polaznika, koji su sa oduševljenjem prihvatili mogućnost da budu aktivni učesnici ovog projekta.

Korist od uspješne realizacije tih seminara je višestruka. Projekat predstavlja značajan doprinos ukupnoj reformi obrazovanja u Crnoj Gori. Kroz zajedničke primarne izvore, učenicima se pruža mogućnost da istorijske događaje i procese posmatraju iz različitih uglova. Istorija nije više samo „moja“, postoji i „druga“ strana, drugi narodi i pojedinci, koji su bili dio istih procesa ili događaja. Takav pristup doprinosi razvijanju empatije prema drugoj strani

⁴ Dr I. Saton i P. Saton, *Priručnik za dodatne nastavne materijale istorijske čitanke „Nastava moderne istorije Jugoistočne Evrope“*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Podgorica 2012; str. 4

⁵ *Herodot*, br. 1; Podgorica, maj 2013. g.

i prevazilaženju barijera karakterističnih za etnocentrični pristup istoriji. Osim toga, kroz korišćenje nastavnog materijala koji je zajednički za 12 zemalja, učenici i nastavnici u Crnoj Gori postaju dio jednog šireg prostora, što čini da se administrativne granice posmatraju kao relativne.

Program seminara licenciran je od Zavoda za školstvo i publikovan u Katalogu programa stručnog usavršavanja nastavnika za školsku 2012/2013. godinu, pod brojem 44.

Realizaciju seminara finansirala je EU.

ПРИКАЗИ

Maja GRGUROVIĆ

KNJIGA O VITU – PISCU IZ LEKTIRE

(Maksim Vujačić, *Vito, zatočenik žute gošće*,
3 M Makarije – Podgorica, Nikšić, 2012)

Nijesi više sam, Nikoliću! Tajna nastajanja pjesama jeseni, druma i Brezovika je otkrivena! Život velikog pjesnika je raskrinkan na najljepši način – praćenjem stvaranja književnog djela, vječitoj misteriji čitalaca.

Knjigom Maksima Vujačića *Bolovanja, drumovanja, lumpovanja* otvara se široko polje istina o životu velikog nemira. Floberovom mišlju da je *knjiga bolesna od grudi*, Maksim Vujačić odvezuje klupko jednog boemskog života, s detaljima nastajanja književnih ostvarenja pjesnika nikšićkih topola. Danilo Kiš je u *Grobnici* zapisao: *Njegova poezija, ma šta o tome rekli kritičari, pruža obilje empirijskih (pjesničkih) činjenica koje poput starih razglednica ili fotografija iz olinjalog albuma svjedoče jednako o putovanjima, zanosima i strastima koliko i o književnoj modi...* Upravo je jedan stari album misli i briga otvoren u knjizi gospodina Vujačića. Album Vitovog života, nagona, želja, potreba, album smrti i bolovanja.

Za života je Vito objavio tri knjige pjesama: *Drumovanja* (Nikšić, 1962), *Sunce, hladno mi je* (Nikšić, 1968), *Stihovi (Titograd, 1981)* i njima uljepšao pogled na poeziju poklonicima lijepe riječi. I sam pjesnik je, kako piše u Vujačićevoj knjizi, bio na granici stvarnosti i upravo na tom mjestu, među javom i međ' snom živio mučan i težak život, što zbog socijalnih okolnosti, što zbog tragike sopstvene sudbine. U knjizi *Bolovanja, drumovanja, lumpovanja* privatni život pjesnika stavljen je na pijadestal javnosti. Nemiran duh, bolest, boemstvo i lirski duša utkani su u pjesnikov životni put, u dušu prepunu života, sa tako malo razloga za borbu, a tako mnogo volje za bitisanjem i stvaranjem.

Osjećaj za tegobnu stvarnost i svakodnevicu pjesnika je upućivao na prizemnost, ali ga i podsticao da se vine u iracionalno, u svijet koji će nekad

biti bolji, a to je ispoljavao kroz strofe i stihove koje pamte generacije. „Žuta gošća“, kako pjesnici nazivaju tuberkulozu, pratila je Vitov život od djetinjstva pa do samog kraja. Tešku sudbinu objašnjavaju književnici činjenicom da su svi veliki pjesnici ukleti! Ukleti životom, navikama, željama, ukleti samim svojim postojanjem. Svako prokletstvo koje obuzima velike umove ujedno je i dar. U bolu nastaju najljepši stihovi, jer proizilaze iz iskrene i proživljene patnje. Sve ono što se zbivalo u kosmopolitskim predjelima duše Vita Nikolića, pretočeno je u književna ostvarenja. Njegov beskraj ideja i životnih klauzula žive i živjeće u njegovim pjesmama.

Godine 1959. Vito je zapisao, njegovo srce govorilo: *Sjećam se - jedna zvijezda je te večeri napravila tužni luk i pala*. Od tog trenutka, njegova zvijezda života je treperila i polako se gasila, dok se nova – pjesnička i stvaralačka budila. Ona i dan-danas bukta u plamenovima koji rasplamsavaju najljepše stihove poezije nastale u XX vijeku.

Maksim Vujačić je ovom knjigom otkrio misterije nastajanja najpoznatijih pjesničkih ostvarenja na crnogorskom prostoru: *Prvi snijeg, Rođendan, Drumovanja, Obezdrumljenost* i drugih. O ljubavi je lirski subjekt pisao kao da ju je doživio svaki put iznova, ali, iako je nekada bio sasvim daleko od fizičkog kontakta ili upoznavanja, samo megalomanska pjesnička duša može da doživi duhovnu radost voljenja.

Iako u Vitovoj poeziji sunce ne izlazi, jesen i tmurne slike dominiraju, on ostaje u sjećanju ljubitelja poezije na najtopliji način, a u tome pomaže knjiga Maksima Vujačića.

Svi oni koji vole pjesničko stvaralaštvo Vita Nikolića, zahvalni su na ovoj knjizi – učinio je autor da ličnost i djelo pjesnika po ko zna koji put oživi! Kafane i drumovi voljet će Vita, progovaraće o njemu, čitaće pjesme, a knjiga Maksima Vujačića pomoći će da se čovjek jednog svemoćnog vijeka utka u svačije sjećanje!

*Mir tebi, skitaču, što se obestrvi
zaljubljen u riječ s one strane krvi.*

Dr. Maksut HADŽIBRAHIMOVIĆ

Božidar Šekularac i Cvetko Pavlović:
TOPONIMIJA OPŠTINE BAR,
DANU, Podgorica, 2012

Kao posebno izdanje Odeljenja društvenih nauka DANU, izašla je 2012. godine u Podgorici knjiga **Toponimija opštine Bar**, autora akademika prof. dr Božidara Šekularca i dr Cvetka Pavlovića.

Uvidom u bibliografiju radova odnosno izvora i literature akademika Božidara Šekularca i dr Cvetka Pavlovića sasvim je uočljivo da se uspešnost toponomastičkih ispitivanja umnogome zavisi od terenskih istraživanja, a posebno konsultovanja domicilnih informatora, što je i urađeno za potrebe naučno – istraživačkog rada toponima objavljeni u ovoj monografiji. Takođe, se uočava boravak autora na terenu sagledavajući sve njegove oblike kao i određene strukturne osobine terena Barske opštine koje omogućavaju dalje analize.

Cilj istraživanja navedenih autora bio je da se izvorno zabilježe sva imena na terenu, jer se posljednjih decenija, dolaskom novih stanovnika iz drugih država unose u domaću nomenklaturu tuđi izrazi i mijenja se slika ovoga prostora.

Dati podaci sa terena su autentični i odražavaju mjesni izgovor. Akcenatski sistem nije unešen zbog teškoća štampanja, ali za pojedina sela u Šestanima i Krajini prisustvo brojnih toponima, na albanskom jeziku, iziskivalo je od strane autora da se obrade u albanskoj transkripciji.

Monografija na 285 strana, sa ilustrovanim prilozima teksta, ima četiri djelova (Grad Bar i barska kotlina; Stranice opšte toponomastike i toponimija barske opštine; Analiza toponima barske opštine i Abecedni pregled toponima po oblastima i plemenima) koji predstavljaju tematsku strukturu sadržaja, autori sistematično izlažu svoja istraživanja toponimije opštine Bar.

U Predgovoru, autori nas upoznaju s uslovima koji su prethodili nastanku te monografije i osnovnim podacima i uslovima pri izradi ove monografije pa i problemima, počev od onih fizičkih, da je trebalo putovati po rumijskim strminama i bespuću, do rezervisanog odnosa pojedinaca prema ovom projektu, čak i opstrukcije onih koji su trebali da ga finansijski podrže, izuzimajući predsjednika opštine Bar, g. Žarka Pavićevića.

U uvodnom - prvom dijelu monografije (Grad Bar i barska kotlina) ukratko je predstavljena teritorija Barske opštine u regionalnom pogledu odnosno privredni, geografski i kulturološki podaci koji daju osnovne informacije o ovom prostoru, kao i istoriju Barske opštine preko naziva – toponima. Autori su najpoznatije toponime, odnosno imena regija, varoši, naselja i sela obradili i etimološki, sa ciljem da se ukaže mogući nastanak i porijeklo svakog naziva pojedinačno. Ostali toponimi razvrstani su po regionima, plemenima i selima, složene abecednim redom i uz svaki naziv, upisane su odrednice koje ukazuju na karakteristike svakog od njih i stanje na terenu. U ovom djelu pored grada Bara, predstavljene su manje ili veće regionalne cjeline Barske kotline, kao što su: Sutomore – Spič; Crmnica; Šestani; Krajina (Dukljanska župa) i Mrkojevići (Dukljanska župa Prapratna).

U drugom djelu (Stranice opšte toponomastike i toponimija Barske opštine) autori ističu: „da je Bar prošao put istorije od prepoznatljivih ilirsko – keltskih tragova, gradina, nekropola, preko jasno profilisanih vizantijskih i rimskih materijalnih spomenika, do konstitutivnog prostora crnogorske države Duklje i njenih vladara, kneževa i kraljeva i kasnijih zetskih vladara Balšića“.

U ovom bogatstvu materijalnih spomenika autori su u barskom regionu našli sve vrste toponima koji se navode u ovom drugom djelu, kao što su: oronimi, hidronimi, utbanonimi, prirodni oronimi, ojkonimi, imena malih prirodnih formacija, hodonimi i dromonimi, imena vještačkih tvorevina, nomina topografika, nomina metaforika, imena koja se odnose na sastav tla, fitonimi, zoonimi, toponimi pridjevske oblike, imena koja su plod mašte, legendi i religije, imena nastala dodavanjem prefiksa ili epiteta koji upućuju na položaj, veličinu, pripadnost i sl., agionimi, imena koja izražavaju čovjekovu djelatnost, imena koja izražavaju pripadnost, ljudi i njihova zanimanja i imena nastala po sličnosti s dijelovima ljudskog tijela.

Treći dio ove monografije (Analiza toponima Barske opštine) posvećen je analizi mnogobrojnih toponima barske opštine vezano na mogući nastanak i porijeklo svakog imena odnosno naziva pojedinačno, kao što su: Bar, Arbat, Arbneš, Bapsule, Batula, Besa, Bigor, Bigovica, Bjeliši, Bobija, Bobovište, Boljevići, Braćeni, Brca, Brčeli, Brijeg, Briska, Bukovik, Burge, Burtaiši, Ckla, Crmnica, Čanj, Čeline, Čipan, Čorotaj, Črvanj, Dabezići, Dabovići, Dinoša, Dobra voda, Dobreci, Drač, Dračevica, Dragovići, Dupilo, Đindinovići, Đuravci, Đurmani, Filtuz, Frašanj, Fundin brijeg, Gluhi do, Godinje, Gorana, Goron, Grabovljani, Grdovići, Gusta, Haj – Nehaj, Karanikići, Kašćel, Klačine,

Kodra, Komarno, Kostanje (Koštanjica), Krajina, Kraljić, Krnjice, Kruševica, Kufin, Kunje, Kurilo, Lesendra, Limljani, Lisinj, Livari, Londža, Lovrijenac, Lunjići, Lubura, Mandarići, Marstijepovići, Martići, Mikulići, Mirovica, Mišići, Mrkojevići, Murići, Ostros, Papratnica, Pečirice, Rumja, Taraboš, Šestani, Tomba, Tuđemili, Velje selo, Volujica, Zaljevo, Zupci itd.

Četvrti dio monografije prikazuje abecedni pregled toponima po oblastima i plemenima Bara i barske kotline (Bar, Novi Bar, Bjeliši, Burtaiši, Ahmetov brijeg); Rap, Mirovica, Sumina, Gusta, Tomba; Barsko polje; Bratstva u Barskom polju; Donja Poda, Gornja Poda, Mikulići, Ratkovići, Stari Bar, Bratstva u Starom Baru; Sustaš, Marovići, Mandarića; Bratstva u Sustašu, Bratstva u Marovićima, Sutorman, Tuđemili, Turčini, Velembusi, Zaljevo, Zupci; Sutomore – Spič (Sutomore, Brca, Đindinovići, Đurmani, Mišići, Čanj, Papani, Šušanj – zaseok Talići, Zagrađe, Zankovići; Crmnica (Boljevići Braćeni, Brčeli, Brijege, Bukovik, Donja Seoca, Dupilo – Papratnica, Gluhi Do, Godinje, Gornja Seoca, Komarno, Krnjice, Kruševica – Dabovići, Ljimpljani, Optočići, Orahovo – Mikovići, Pepići, Sotonići – Mačuge, Sozina, Tomići, Trnovo, Virpazar itd. ; Šestani (Bapsule, Besa, Dedići, Donja Briska, Donji Murići, Šuravci, Gornji Murići, Gornji Šestani, Gornja Briska, Karanikići, Livari, Marstijepovići, Pinčići, Rjepsa); Krajina (Bobovište, Ckla, Dragovići, Koštanjica, Madguš, Mali Ostros, Martići, Tejani, Veliki Ostros); Mrkojevići (Dabezići, Dobra Voda, Grdovići, Kunje, Lunjići, Pečurice, Pelinkovići, Velja Gorana, Mala Gorana, Goranica, Velje selo).

Osim toga, autori su dali izvore i literaturu i registar ličnih imena saradnika na terenu, a njih je bilo 100. Na samom kraju monografije priložene su biografije autora akademika prof. dr Božidara Šekularca i dr Cvetka Pavlovića.

Iz priloženog, sakupljenog materijala sa terena, kao i na osnovi korišćene literature i izvora u ovoj monografiji autori su predstavili svoja naučna i stručna istraživanja odnosno rezultate svoga rada na jedan sintetički, metodološki ispravan i sistematizovan način koji zaslužuje posebnu naučnu pažnju.

Ovim načinom prezentacije autori monografije uspjeli su da daju što cjelovitiju sliku Barskog prostora u okviru opštine

Dr. sc. Cvetko PAVLOVIĆ

RUKOPIS BLAŽA T. ORLANDIĆA
**„ČUVARI JADRANA – Sjećanje na Tršćansku krizu 1953.
i mornarički život u JRM“**,
JP Kulturni centar Bar, 2012. год.

Blažo T. Orlandić, neumorni stvaralac, podario je čitaocima najnoviju knjigu memoarskog karaktera „ČUVARI JADRANA – Sjećanje na Tršćansku krizu 1953. i mornarički život u JRM“.

Kao sin slobodne i slobodarske Crne Gore, čiji su preci vjekovima prije njega nesebično prolivali krv i žrtvovali se u časnoj borbi za nacionalno i državno oslobođenje od okupatora, autor knjige, kao hroničar svoga vremena, na minuciozan, objektivan način, lako čitljivim stilskim izrazom opisuje jedno vrijeme sela Gornjih Seoca, a takođe i ono što je karakteristično za rodnu Crmnicu, opštinu Bar, Crnu Goru i Jugoslaviju. Poseban akcenat stavljen je na Tršćansku krizu, koja je bila jedan od najvećih i najtežih izazova Jugoslavije za sve vrijeme njenog bitisanja.

Grad Trst sa širim okolnim područjem, nakon dobro i vješto organizovanog koncentričnog obruča protiv njemačkih snaga i njihovih neofašističkih kolaboranata, oslobođen je herojskom borbom Jugoslovenske armije u periodu od 20. aprila do 3. maja 1945. godine, kad je palo posljednje njemačko uporište u Opičini.

Narodnooslobodilački pokret je uz saradnju svih antifašističkih snaga u Trstu uspostavio vojnu i civilnu upravu.

Zapadne sile, Sjedinjene Američke Države i Velika Britanija, osporile su Jugoslovenskoj armiji pravo da drži svoje trupe u Trstu koji je oslobodila, pa su Vladi Jugoslavije 9. 6. 1945. godine uručile ultimativnu notu i prisilile je da tog dana potpiše sporazum po kojem će se Jugoslovenska armija povući iz Trsta i oslobođenih krajeva Slovenskog primorja i Istre. Demarkaciona linija

(Morganova linija, Morgan line) sporna teritorija podijeljena je u dvije zone: Zonu A okupirale su angloameričke, a Zonu B zaposjele su jugoslovenske trupe. U Zoni A uvedeno je italijansko zakonodavstvo od 8. 9. 1943. godine, dok su svi demokratski izabrani organi NOP-a i ustanove raspušteni.

Savjet ministara inostranih poslova savezničkih sila, koji je trebalo da pripremi nacrt mirovnog ugovora, poslije tri neuspjela pokušaja 1945. i 1946. godine, prihvatio je 2. 7. 1946. godine kompromisno rješenje o stvaranju slobodne Teritorije Trst (Territorio Libero di Trieste).

Na mirovnoj konferenciji u Parizu (29. 7. do 15. 10. 1946) na sjednici od 28. 9. 1946. godine potvrđeno je to rješenje, a takođe i sankcionisano Mirovnim ugovorom s Italijom, 10. 02. 1947. godine.

Hladnoratovskim zaoštavanjem odnosa Istok–Zapad, a naročito nakon Rezolucije Informbiroa, pojačava se politički, diplomatski i ekonomski pritisak i ucjene na Jugoslaviju.

Cilj Tripartitne deklaracije vlade SAD, Velike Britanije i Francuske od 20. 3. 1948. godine bio je da se STT priključi Italiji. Jugoslavija se odlučno suprostavila svim vidovima pritiska i demonstracija sile.

Kao dokaz svoje miroljubive politike, Vlada Federativne Narodne Republike Jugoslavije prihvatila je 5. 10. 1954. godine Londonski sporazum, kojim se ukida vojna uprava u Slobodnoj Teritoriji Trsta i kojim je izvršena njena podjela. Jugoslaviji je priključena Zona B i manji dio Zone A, a Italiji veći dio Zone A i Trst.

Specijalnim statusom obje strane obavezale su se u pogledu prava nacionalnih manjina, a italijanska vlada da će održavati slobodnu luku u Trstu.

Zadojen slobodarstvom i visokim stepenom patriotizma, svjesno se i savjesno odazavao pozivu domovine za odsluženje vojnog roka, i pored određenih zdravstvenih problema, koji su lako mogli biti dovoljan razlog i uslov za oslobođenje od te obaveze.

Kroz autorova Sjećanja stalno provijava duh jugoslovenstva utemeljen još u XIX vijeku Ilirskim pokretom i blistavim umovima toga vremena oličenim u Petru II Petroviću Njegošu, Josipu J. Štrosmajeru i brojnim drugim velikanima među Južnim Slovenima. Autor je neposredni svjedok veličanstvene borbe crnogorskog naroda i ostalih jugoslovenskih naroda protiv nacifašizma, toga, do tada, najvećeg zla u svjetskoj povijesti.

Iz te slavne borbe, plaćene krvlju svojih najboljih sinova i kćeri, stvorena je nova Jugoslavija, zajednica ravnopravnih naroda i građana koji su u njoj živjeli, zasnovana na bratstvu i jedinstvu naroda i sebi obezbijedila dostojno i posebno respektibilno mjesto među silama pobjednicama nad zlom fašizma i nacizma.

Ta i takva Jugoslavija je tada postala nezavisna, jaka i prosperitetna, cijenjena, poštovana i poznata u svijetu.

Tarik Ali je nedavno izjavio: „Jugoslavija je u vrijeme Tita bila nezavisna država. Nijeste mogli biti nezavisniji nego je tada bio slučaj“.

Tadašnja Jugoslavija, svjesna geopolitičkog položaja, veoma uspješno je razvijala, tehnički opremala, organizovala i obučavala sve vidove i rodove svojih Oružanih snaga, među kojima je i slavna Jugoslovenska ratna mornarica, kako je autor Sjećanja s pravom i ponosom naziva i čiji je bio pripadnik.

Za sve vrijeme časnog postojanja, Jugoslovenska ratna mornarica bila je suveren, nadmoćan i apsolutni gospodar Jadrana i šireg područja Mediterana, i pored činjenice da su neke druge države u ovom regionu imale dužu pomorsku tradiciju i iskustva u ranijim periodima i bile svrstane u vojno-političke saveze i blokove. Snagu države Jugoslavije autor pažljivo dočarava čitaocima opisujući sistem prevoženja, kad je željeznicom jednovremeno iz svih krajeva Jugoslavije u Istru i širi rejon Trsta prevezeno više desetina hiljada regruta. Takav grandiozni poduhvat u tehničkom, organizacionom, kadrovskom i ekonomskom smislu mogla je organizovati izuzetno snažna i organizovana država.

Ekonomski moćna, politički i socijalno stabilna, slobodna, suverena i nezavisna Jugoslavija kao siguran faktor mira i stabilnosti u Evropi i svijetu nije bila u interesu moćnih globalnih subjekata, pa su je zajedno sa unutrašnjim kleronacionalističkim i kriminalnim organizacijama i pojedincima surovo i bezobzirno razbili uz masovne ratne zločine, etnička čišćenja, seobe naroda i etničkih grupa, izbjeglištvo, zločine protiv čovječnosti i običaja ratovanja, masovna kršenja ljudskih prava i međunarodnog humanitarnog prava, masovnu destrukciju stvorenih materijalnih dobara, najvećih u Evropi nakon Drugog svjetskog rata.

U težnji da otrgne od neminovnog zaborava važne istorijske događaje, društvene procese i odnose u slavnoj istoriji crnogorskog i drugih južnoslovenskih naroda, autor je svoju izvanrednu memoriju i talenat pripovijedanja hronološki izložio tako slikovito da čitaocu dočara to vrijeme i događaje, rukovodeći se Aristotelovom sintagmom: „Sjećanje je skup mentalnih slika sa dodatnim vanrednim elementom za svaku ponaosob – dio istog onog dijela duše kome pripada i mašta“.

Čitaocu se lako ocrtavaju obrisi pojava, zbivanja, kolektivne memorije, viđenja i snoviđenja.

Autorova Sjećanja prati naučni kontrolni aparat preko iscrpnih fusnota koji čitaoca upućuje na arhivsku građu i objektivne izvore literature, čime je rukopis naučno potkrijepljen. Buduća istraživanja ovog perioda naše istorije, kritičkom interpretacijom podataka i uvriježenih stavova, ukrštanjem različitih vrijednosti i interpretacijskih sudova unaprijediće istorijsku nauku i dati novi podsticaj i inspiraciju za što objektivnije predstavljanje prošlosti.

„ČUVARI JADRANA – Sjećanja na Tršćansku krizu 1953 i mornarički život u JNA“ Blaža T. Orlandića predstavljaće nezaobilazan izvor za nova naučna, stručna i publicistička istraživanja na polju historiografije, politike i geopolitike, vojnih nauka, bezbjednosti, sociologije, ekonomije i brojnih drugih naučnih disciplina.

Dragica MIJANOVIĆ¹

STARA VAROŠ KROZ VJEKOVE

(Prof. dr Zdravko N. Ivanović, *Stara Varoš kroz vjekove*,
Geografski institut Filozofskog fakulteta, Nikšić, 2012. g.)

Nedavno je iz štampe izašla studija „Varoš kroz vjekove“, prof. dr Zdravka N. Ivanovića, koja na 263 strane daje obilje informacija o prirodnim odlikama, poleogenezi, stanovništvu, istorijskom razvoju, arhitekturi, urbanom i ekonomskom razvoju i kulturi Stare Varoši. Na kraju su kao prilozi date vrijedne fotografije Stare Varoši i Podgorice i urbanistički planovi iz različitih perioda.

U ovom osvrtu ću se detaljnije zadržati na autorovom predstavljanju urbanih i demografskih obilježja Stare Varoši.

Prva *naselja* na tome prostoru datiraju još od rimskog doba, po riječima autora tu je bio Birziminio – „važno trgovinsko i saobraćajno raskršće“, koje dolaskom Slovena na ta područja i slovenizacijom mijenja ime u Ribnica po istoimenoj rijeci. Najstariji dio Stare Varoši turska tvrđava „Depodogen“, formirana je tokom osme decenije XV vijeka, najvjerojatnije 1474. godine, mada figurira i podatak da je nastala i ranije 1466. godine. O postanku tvrđave postoje različiti podaci, kao i o njenom osnivaču. „Tvrđava je imala 4 kapije pored kojih su bile stražare. Za gradnju ove tvrđave korišćen je kamen sa Duklje. Zidovi tvrđave su bili visoki 10 metara, debeli oko dva metra“, navodi Ivanović.

Drugi značajan dio Stare Varoši bio je Mićen, koji je nastao krajem XVIII vijeka, razvijao se bez plana van zidina Varoši, bio je ispresijecan uskim krivudavim sokacima takozvanim mahalama i popločan turskom kaldrmom.

Na fizionomiju Stare Varoši, prema autoru, najveći uticaj imalo je muslimansko stanovništvo, dakle, to je bila varoš orijentalnog tipa sa uskim, krivudavim ulicama, i brojnim objektima orijentalne arhitekture: džamije, Sahat kula, tekije, turbeta, hamami, vakufi, hamovi, vijadukti, mostovi i drugi. Grad

¹ Doc. dr Dragica Mijanović, profesor na Filozofskom fakultetu u Nikšiću

je bio tvrđava gdje su se nalazili vojni objekti i bio je sjedište turske uprave, a uz tvrđavu su bili čaršija sa dućanima i zanatskim radnjama, i mahale – gradske četvrti za stanovanje. Stara Varoš je bila podijeljena na 15 mahala (6 u centralnom i 9 u istočnom dijelu). Kao i najveći broj orijentalnih gradova razvijala se bez urbanističkih planova. Glavna koncentracija muslimanskog stanovništva bila je na lijevoj obali Ribnice, tu je bilo najviše muslimanskih mahala koje su imena dobijala uglavnom po imenu džamije u toj mahali. Osim muslimanskih postojale su i hrišćanske mahale koje su se nazivale varoš-mahale ili samo varoši.

Kako navodi autor, u vrijeme turske vlasti Stara Varoš je bila podijeljena jednom saobraćajnicom između Tabaškog mosta i Sahat kule na zapadni i istočni dio, uz koju se odvijao sav gradski život.

Dio knjige posvećen je graditeljskim objektima Stare Varoši, koji su tipični predstavnici orijentalne arhitekture. Tako, od autora saznajemo da je u Staroj Varoši u različitim vremenskim periodima podignuto 6 džamija, u čijoj izgradnji su uglavnom učestvovali domaći graditelji, dok su samo najreprezentativnije gradili neimari iz inostranstva. Sve one su uglavnom građene u klasičnom turskom stilu, među kojima se po svojoj ljepoti i monumentalnosti isticala Glavatovića džamija, koja je porušena u toku II svjetskog rata 1943. godine prilikom bombardovanja savezničkih snaga. Takođe interesantan dio arhitekture je Hadži-pašino turbe. Njega je, kao i džamiju, podigao Hadži-Mehmed paša Osmanagić. Izgrađeno je od punog kamenog zida na četiri masivna stuba, spojena lukovima koji nose cijelu konstrukciju zidane kupole. U toku rata je, kao i džamija, značajno oštećeno, a sanirano je 2 000. godine. Svakako jedan od najljepših sačuvanih spomenika islamske arhitekture u Staroj Varoši je Sahat kula, sagrađena u XVIII vijeku visine 16 metara, koja je postala simbol nekadašnje Podgorice. Danas je ovaj spomenik kulture zakonom zaštićen.

Osim ovih objekata, autor opisuje i značajne čardake kao što su: čardaci Abdovića, Krupljevića i Đečevića, kao i neke najstarije i najpoznatije kuće Stare Varoši u kojima je živio bogati sloj ondašnjeg društva kao što su kuće Čubranovnića, Rogošića, Lainovića, Nenezića, Šćepovića, Stanišića i kuća Rista Stijovića, od kojih su mnoge pod zaštitom države kao predstavnici orijentalne arhitekture i stila gradnje kuća. Ove kuće su bile prostrane sa širokim kapijama, avlijama i baštama. Nasuprot tim, obična starovaroška kuća bila je prizemna i vrlo jednostavna, autor navodi u knjizi opis ovakve kuće Veljka Ičevića: „U Staroj Varoši nije bilo kuće bez ognjišta i na njemu i uz njega verige, sadžak, demirodžak, mašice i furmine odnosno ćibriti da se upali vatra. Tu se grijalo, kuvalo i sušilo.... Furune, šporete i peći imale su samo imućnije porodice“.

Godine 1885. počela je izgradnja Nove Varoši, a već naredne godine izvršeno je svečano preseljenje u Novu Varoš, koja je postepeno, kako navodi autor, preuzela sve funkcije od Stare Varoši: trgovinu, zanate, saobraćaj. Sve

ovo uslovalo je slabiji razvoj Stare Varoši u kojoj su u periodu između dva svjetska rata uglavnom preuređivane stare kuće i podizan manji broj novih. Od značajnijih objekata treba spomenuti željezničku stanicu koja je izgrađena 1927. godine i Silos 1940. godine. Autor navodi da su od starih objekata ostali samo jedna osnovna škola, muslimanske vjerske ustanove i vrlo mali broj trgovačkih radnji.

Treba istaći da je u Drugom svjetskom ratu Stara Varoš značajno stradala. Osim stambenih zgrada, mostova i saobraćajnica, stradao je i veliki broj kulturno-istorijskih spomenika „nestali su mnogi poznati objekti iz istorijske prošlosti Stare Varoši“ navodi autor.

U poglavlju o *stanovništvu*, Zdravko Ivanović navodi da prve podatke o broju stanovnika Stare Varoši imamo tek od XIV i XV vijeka. Prema podacima od od Marjana Bolice iz 1614. godine Podgorica je imala 900 domova, od toga 630 muslimanskih i 270 pravoslavnih. Ludvik Kuba navodi da je poslije oslobođenja od Turaka 1879. godine u Podgorici bilo 2 296 stanovnika od čega 1 745 muslimana, 71 katolik i 110 Cigana, a prema podacima iz 1859. godine u Podgorici je bilo 6 540 stanovnika.

Etnički sastav stanovništva Stare Varoši mijenjao se više puta. Prije pada pod tursku vlast većinsko stanovništvo je bilo pravoslavno, da bi kasnije preovladalo muslimansko stanovništvo dijelom prelaskom pravoslavnog stanovništva u islam, dijelom doseljavanjem muslimanskog stanovništva sa područja današnje Albanije i okolnih sela. Osim njih, kako navodi autor, u tom periodu doselio se i znatan broj Cigana koji su se uglavnom naselili na obali Ribnice blizu Tabačkog mosta.

Oslobođenjem Podgorice od Turaka ponovo počinju značajna migraciona kretanja, možda najveća u dotadašnjem razvoju Stare Varoši, koja su ponovo izmijenila etničku strukturu stanovništva. Samo za Skadar, po riječima autora, emigriralo je 3 500 muslimana, dio ih je otišao i u Tursku. S druge strane doseljavalno se pravoslavno stanovništvo iz okolnih naselja koje je dobijalo napuštenu muslimansku zemlju i kuće. Proces iseljavanja muslimana iz Podgorice nastavio se i kasnije, ali u manjem obimu, autor navodi riječi dr Safeta Bandžovića iz knjige „Iseljavanje Muslimana Crne Gore u Tursku“ gdje vidimo da su oni „išli ka Sandžaku, Kosovu, krajevima današnje Albanije i Bosni, rasipajući se od tuzlanskog okruga u Bosni pa sve do anadolskih sela u Maloj Aziji“.

U međuvremenu broj stanovnika u Podgorici se povećavao. Prema prvom zvaničnom popisu u Crnoj Gori 1921. godine u Podgorici je bilo 8 727 stanovnika, 6 813 pravoslavnih, 1 608 muslimana, 296 katolika i ostalih vjera 10, da bi u narednom popisu 1931. godine broj stanovnika porastao na 11 682, pravoslavnih na 7 981, muslimana na 3 062, katolika na 661 i ostalih vjeroispovijesti na 68. Autor navodi da se stanovništvo Podgorice u ovom desetogodišnjem periodu povećalo za 25,2%.

Prof. dr Zdravko IVANOVIĆ

Mihailo Burić, Branko Micev, Luka Mitrović:
Atlas klime Crne Gore,
CANU, Podgorica, 2012.

Nedavno je iz štampe izašao „Atlas klime Crne Gore“ čiji su autori Mihailo Burić, Branko Micev i Luka Mitrović. Glavni rukovodilac toga Projekta bio je Mihailo Burić, redovni profesor Filozofskog fakulteta u Nikšiću. Taj poznati geolog, kartograf, hidrolog i ekolog ranije je objavio i Hidrološki atlas Crne Gore. Ovo je prvi atlas klime Crne Gore. Ranije je objavljen atlas klime bivše SFRJ u izdanju SHMZ – Beograd. Treba napomenuti da se odavno osjećala potreba za izradom takve klimatološke monografije.

Sadržaj *Atlasa klime Crne Gore* ima 31 poglavlje i to:

1. Karta Evrope i položaj Crne Gore
2. Karta Evrope i akcioni centri
3. Mreža meteoroloških stanica
4. Srednje godišnje temperature vazduha
5. Srednje temperature vazduha za ljetnji period
6. Srednje temperature vazduha za jesenji period
7. Srednje temperature vazduha za zimski period
8. Srednje temperature vazduha za prolječni period
9. Srednje godišnje maksimalne dnevne temperature vazduha
10. Srednje ljetnje maksimalne dnevne temperature vazduha
11. Srednje julske maksimalne dnevne temperature vazduha
12. Srednje januarske maksimalne dnevne temperature vazduha
13. Srednje godišnje minimalne dnevne temperature vazduha
14. Srednje minimalne dnevne temperature vazduha za zimu
15. Srednje minimalne dnevne temperature vazduha za januar

16. Srednja godišnja oblačnost
17. Srednja oblačnost za ljetnji period
18. Srednja oblačnost za zimski period
19. Srednja godišnja dužina sisanja Sunca
20. Srednja dužina sisanja Sunca za ljetnji period
21. Srednje godišnje količina padavina
22. Srednje količine padavina za ljetnji period
23. Srednje količine padavina za jesenji period
24. Srednje količine padavina za zimski period
25. Srednje količine padavina za prolječni period
26. Srednja maksimalna visina sniježnog pokrivača
27. Prosječan godišnji broj padavinskih dana
28. Prosječan godišnji broj ljetnjih dana
29. Vjetar
30. Srednja godišnja relativna vlažnost vazduha i isparavanje
31. Klimati u Crnoj Gori

Za izradu ovog atlasa korišćeni su službeni podaci HMZCG za višegodišnji niz mjerenja i osmatranja (bazni period 1961–1990. g). Za izradu *Atlasa klime Crne Gore* korišćeni su isključivo podaci sa teritorije Crne Gore. Treba, takođe, istaći da su se za proračun meteoroloških parametara koristile najsavremenije metode prostorne interpolacije. U trećem poglavlju dat je spisak 133 meteorološke stanice u Crnoj Gori. Skoro svako poglavlje sadrži tabelarne preglede gdje su prikazani klimatski parametri za pojedine gradove Crne Gore. Ova luksuzna monografija Crne Gore ilustrovana je geografskim kartama (Evrope i Crne Gore), slikama, dijagramima i grafikonima. Svako poglavlje ima teorijsko objašnjenje pojedinih klimatskih elemenata.

Ova luksuzna i kvalitetna monografija ima 132 strane. Monografija ima veliki naučni i privredni značaj. Podatke iz ove monografije mogu koristiti univerziteti, škole i razne privredne organizacije i preduzeća koja se bave tom tematikom. Prezentirani meteorološki podaci iz ove monografije predstavljaju nacionalno bogatstvo. To tim prije što je klima jedan od najvažnijih prirodnih faktora za razvoj poljoprivrede i turizma. Ovo naučno djelo, takođe, mogu koristiti i specijalisti raznih profesija kao što su meteorolozi, klimatolozi, geolozi, geografi, agronomi, turizmolozi itd. Na kraju, autorima treba odati priznanje za izradu ovog kapitalnog djela.

IN MEMORIAM

**RADOSLAV ROTKOVIĆ, akademik
(1928 – 2013)**

Ispratili smo u vječnost jednoga od rijetkih poslijeratnih heroja, potonjega našeg naučnika renesansnoga tipa, neustrašiva borca za dostojanstvo i čast Crne Gore, neprevaziđena govornika, književnoga historičara i kritičara, teatrologa, publicistu, historiografa, historičara kulture, filologa, slavistu i latinistu, dramskoga pisca, filmskoga kritičara, onomastičara, romanopisca i pjesnika, posljednjega našeg vrsnog prevodioca s mletačkoga dijalekta. Radoslav Rotković je sigurno jedna od najkrupnijih i najosobnijih figura koja se javila među proučavaocima i afirmatorima crnogorske kulture u najširem smislu te riječi, još od prvih poslijeratnih godina (1948) pa do 8. septembra 2013.

Rođen je 30. maja 1928. godine u Mojdežu kod Herceg Novoga, đe je stekao osnovno obrazovanje, a gimnaziju je završio u Kotoru. Diplomirao je na Filozofskome fakultetu Sveučilišta u Zagrebu 1953, a u Beogradu je završio i Fakultet političkih nauka 1974. godine. Doktorsku tezu *Bokokotorska crkvena prikazanja (XVII–XVIII stoljeće)* odbranio je 1979. godine na Filozofskom fakultetu u Zagrebu.

Radni je vijek započeo kao urednik rubrike za kulturu u Pobjedi (1954–1959); bio je umjetnički direktor Lovćen-filma (1959–1966); glavni urednik TV Titograd (1966–1980); naučni radnik u Crnogorskoj akademiji nauka i umjetnosti (1980–1981); rukovodilac Odjeljenja za društvene nauke Leksikografskog zavoda Crne Gore (odakle je penzionisan 1988. godine). Bio je član i saradnik svih institucija i udruženja koji su doprinosili razvoju i afirmaciji Crne Gore i njene kulture. Bio je član (do 1989) i predsjednik Udruženja književnika Crne Gore, član Jugoslovenskoga nacionalnog komiteta za Enciklopediju evropske kulture ranoga srednjeg vijeka, član Redakcije za Crnogorsku enciklopediju

DANU te član i Leksikografskoga zavoda, i Crnogorskoga PEN centra, i Matice crnogorske, i Dukljanske akademije nauka i umjetnosti, i Crnogorske pravoslavne crkve, i Liberalnoga saveza, i Crnogorskoga društva nezavisnih književnika, i Fondacije Sveti Petar Cetinjski, i Instituta za crnogorski jezik i književnost. No njegovo je članstvo doživotno i bezuslovno bilo samo u humanoj borbi za autohtonu crnogorsku kulturu.

Dobitnik je bio: Ordena rada sa srebrnim vijencem (1984); Nagrade oslobođenja Titograda (1966); nagrada za TV reportaže na Festivalu u Portorožu: Nagrade za ekologiju (1974) i Nagrade za ekološku emisiju (1977); Nagrade Udruženja književnika Crne Gore za najbolju knjigu u 1976. godini (knjiga *Crnogorsko književno nasljeđe*); Vijenca Petrovića, priznanje DANU za poseban doprinos u istraživanju i prezentiranju crnogorske istorije i kulture, i najvišega državnog priznanja – *Trinaestojulske nagrade* (2010).

Iako po primarnome obrazovanju nije bio jezikoslovac, Rotković se jezikom cijeloga života bavio. Čak je i pozamašan dio njegove doktorske disertacije obuhvatio jezičku analizu bokokotorskih prikazanja s posebnim osvrtom na jezik Nenadićeva *Prikazanja muke Jezusove*. Koristeći se uglavnom deskriptivnim i komparativnim metodom, obradio je grafiju, pravopis, akcenatske znake u jeziku prikazanja, konsonantske grupe, zamjenu jata, padežni sistem, glasovne alternacije, Nenadićev pogled na jezik i pravopis, odnos jezika prikazanja prema dijalekatskoj osnovi njihovih pisaca i prepisivača, odnos toga jezika prema starijemu jezičkome nasljeđu – i hrvatskome i crnogorskom, različite uticaje na jezik Ivana Antuna Nenadića, neke tipične sintaksičke osobine i sl. Kad je u pitanju njegovo bavljenje dijahronim jezičkim pitanjima, naročito najstarijim periodima crnogorskoga jezika, posebnu pažnju privlače onomastička ispitivanja objedinjena u monografiji *Odakle su došli preci Crnogoraca*. Posebno je značajno poglavlje *Polapsko-pomorske i zetsko-pomorske onomastičke paralele* u kojem donosi preko 860 podudarnih toponima u Polabljju i Crnoj Gori. Tome njegovu radu još uvijek se nije pristupilo s dovoljno ozbiljnosti.

Radoslav Rotković je učestvovao na brojnim međunarodnim i domaćim naučnim skupovima koje su o crnogorskome jeziku ili crnogorskoj književnosti pokretale nacionalne crnogorske institucije tokom posljednje decenije XX i prvih godina XXI vijeka, zadugo izvan oficijelne potpore i protivno stavovima zvaničnoga jezikoslovlja u Crnoj Gori. Pored svega, treba istaći da je Radoslav Rotković kao član uprave Udruženja književnika Crne Gore stao iza Saopštenja o jeziku u kojem se ističe zahtjev o ozvaničenju zasebne crnogorske jezičke varijante u okviru ondašnjega zajedničkoga stadardnoga jezika, te protest protiv jezičke unitarizacije koja se provodila primjenom Novosadskoga dogovora. Još oštriji protest u kome je optužio jezičke unitarite iz Novoga Sada i Beograda za crnogorsku jezičku asimilaciju i negiranje crnogorske književnosti, te se oglasio protiv onih koji su o jeziku u Crnoj Gori raspravljali čak i bez konsultacije Crnogoraca, objavio je Rotković u reviji *Ovdje* 1971. godine: „Ako je jedinstvo

našeg jezika, uz poštovanje razlika u izgovoru i pismu, prirodan put, onda je trebalo slijediti taj prirodni put. Ako to nije neophodno, ako je to smetnja za samostalno izražavanje, ako to vodi sterilizaciji i kastraciji jezika koji svoje sokove crpe jedino iz čistog narodnog izvora, onda nije trebalo ni počinjati takav ujediniteljski posao. (...) Da na prostranom području štokavskog književnog jezika postoje razlike, to nije novo. Vuk u Rječniku uz mnoge riječi stavlja oznake mjesta ili kraja. Takođe on stavlja oznake *ist.*, *zap. jugoz.*, *juž.* čime razgraničava dijalekte kao kod: *gudeti*, *gudjeti* i *guditi* ili *zagudeti*, *zaguditi*, *zagudjeti* i *zagudeti*. Ono što je kod Vuka istočni i zapadni dijalekat, to je sada istočna i zapadna varijanta. Zašto onda Vukov južni dijalekat ne bi bio južna varijanta po istoj logici? da li bi se stalo na samo tri varijante? (...) A čitav ovaj nered i sva ova nervoza koja dovodi čak do fizičkih obračuna ima samo jedan izvor: Novosadski dogovor. Nijesmo učestvovali u njegovom formulisanju ali smo sada prinuđeni da se prema njemu određujemo, braneći se od pokušaja asimilacije, upravo od onoga što je, objektivno, njegova suština.“ Zbog takvih stavova bio je zajedno s ostalima crnogorskim „nacionalistima“ i „separatistima“ unijet u tzv. *Bijelu knjigu*, čime im je zabranjeno objavljivanje radova. Bio je Rotković branič jezika crnogorskoga do kraja života, pa je i u najnovije doba oštro i bespoštedno kritikovao poznate opstrukcije standardizacije crnogorskoga jezika od stranih nekih naših javnih djelatnika: „Čitav taj manevar izveden je tako kao da su neki naši lingvisti i publicisti bili zaduženi da crnogorstvuju godinama, kako bi zauzeli što bolje pozicije, i savjetovani da ne izlaze na megdan junački s akademikom Nikčevićem, jer bi se time otkrili, s tim da se pred otvaranje nastave crnogorskoga jezika i književnosti probude i izađu iz *trojanskoga konja* sa šajkačama i dragačevskim trubama, u borbu za *srpski jezik ijekavskoga izgovora*.“

Posebno je značajno što je kao poliglota prevodio i priređivao djela starih crnogorskih pisaca iz Boke – Ljudevita Paskovića, Ivana Bone, Đorđa Bizantija, Ivana Antuna Nenadića, naročito što je priredio djela Krsta Ivanovića, Stefana Zanočića i Stefana Mitrova Ljubiše. Otkrivao nam je književnost pretpetrovičkoga vremena, otkrio nam je književni srednji vijek, otkrio nam je i renesansno Cetinje i renesansnu Boku, argumentovano odgovorio na nesuvisle napade da crnogorska književnost ne može počinjati Andreacijem a završavati Zuvdijom Hodžićem i sl. A pred kraj života završio je i svoj životni projekat i najznačajniji projekat u književnoj montenegristici – *Istoriju crnogorske književnosti* od početaka pismenosti do druge polovine XIX vijeka.

U Crnoj Gori nema više naučnika Rotkovićeva profila koji su se ogledali u različitim strukama – od filma i pozorišta do onomastičkih ispitivanja. Ispratili smo u vječnost velikana i potonjega našeg polihistora.

Dr Adnan ČIRGIĆ

ПОЗИВ НА САРАДЊУ СУГЕСТИЈЕ САРАДНИЦИМА

Поштовани сарадници,

Васпитање и образовање, часопис за педагошку теорију и праксу, објављује текстове у складу са захтјевима међународних стандарда разврстане у сљедеће категорије: оригинални (изворни) научни радови, прегледне научне и стручне радове. Часопис, поред ових радова, објављује прилоге: преводе, анализе, портрете, приказе, актуелне информације, оцјене, библиографије и слично из области васпитања и образовања. Позивамо на сарадњу са жељом да нам шаљете теоријске радове, резултате спроведених експерименталних истраживања, прилоге који говоре о иновираном наставном и васпитном раду у школи и остале стручне радове свих нивоа образовања. Пожељно је да аутор код достављања рада назначи према свом мишљењу којој наведеној категорији његов рад припада.

Објављују се само радови који нијесу раније објављивани, осим превода и преузетих радова, уз претходно прибављеном одобрењу.

Молимо ауторе да се приликом припреме рукописа придржавају сљедећих стандарда изложених у овом упутству:

а) Обим теоријског и истраживачког рада може бити највише до једног

ауторског табака, односно 16 стараница, нормалног прореда (30 редова на страници), изузимајући простор за резиме (abstract) и попис коришћене литературе. Други радови (портрети, прикази, информације, осврти, оцјене, критичке опсервације, библиографије и сл.) могу бити опсега од 2 до 5 страница.

б) Сви текстови треба да буду писани у текст процесору Microsoft Word, фонтом Times New Roman, величине слова 11.5 тачака, ширина слога 126 мм, висина слога 197 мм, проред 13,8.

ц) Рад се пише по сопственом избору латиницом или ћирилицом, а биће објављен у писму које одреди аутор.

д) Наслов рада треба да буде прецизан, сажет и јасан. Изнад наслова рада пише се име и презиме аутора, или више њих, а уз име треба ставити фусноту која садржи звање аутора и податке о раду: извод из докторске или магистарске тезе, извод из истраживачког пројекта и његов назив, као и друге битне податке о аутору и раду.

е) На почетку рада се налази концизан и информативан резиме на црногорском (српском, бошњачком, хрватском) језику до 15 редова који садржи циљ рада и саопштене основне резултате у раду. На крају резимеа навести до 6 кључних ријечи које су стручно и научно релевантне за презентирани садржај.

ф) Имена страних аутора у тексту се наводе у оригиналу или транскрибовано, фонетским писањем презимена, последије чега се име наводи изворно уз годину објављивања рада, нпр. Пијаже (Piaget, 1990). Ако се у раду користи чланак из неког часописа навод треба да садржи: име аутора, година издања (у загради), наслов чланка, пуно име часописа истакнуто курзивом, мјесто издања, број и број странице. Ако се наводи веб документ он садржи: име аутора, година, назив документа (курзив), датум кад је сајт посјећен и интернет адреса. На крају рада се прилаже списак литературе гдје библиографска јединица треба да садржи презиме и иницијале имена аутора, година издања (у загради), наслов књиге писан курзивом, мјесто издања и издавача.

Код цитирања и навођења извора (референци) препорука је да се користе АПА или Харвард систем.

г) Аутора рада уз своје име доставља Редакцији часописа контакт адресу, e-mail адресу и телефон, као и основне податке о радној ангажованости.

Рад који није припремљен по овим стандардима неће бити укључен у процедуру рецензирања о чему се аутор обавјештава.

Сви радови се анонимно рецензирају од стране најмање два рецензента. Радови се ијекавизирају. Редакција доноси одлуку о објављивању рада о чему обавјештава аутора у року од три мјесеца. Уредништво објављује радове неовисно од редослиједа приспијећа. Рукописи се не враћају.

Радове и прилоге доставити електронском поштом или на CD-у.

Радове слати на адресу:

Министарство науке – за часопис *Васпитање и образовање* -
Подгорица, Римски трг бб

или e-mail: casopis.mpin@mps.gov.me

radovan.damjanovic@mps.gov.me

snezana.jovanovic@mna.gov.me

РЕДАКЦИЈА